

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Анжеліка Зинякова

**ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
ВСТУП. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА.
ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ**

Навчальний посібник

Для студентів філологічних факультетів

Миколаїв – 2025

УДК 811. 161. 2'34 (091) (075. 8)
3-63

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Чорноморського
національного університету імені Петра Могили
(протокол № 5 від 27 березня 2025 р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Михайло ТОРЧИНСЬКИЙ – доктор філологічних наук,
професор кафедри української філології Хмельницького
національного університету;

Інна ГОРОФ'ЯНЮК – кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови Вінницького державного
педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

Ольга ЖВАВА – кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української філології та міжкультурної комунікації
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили.

Зинякова А.

3-63 Історична грамати́ка української мови : Вступ. Історич-
на фонетика. Історична морфоло́гія : навч. посіб. для
студентів філологічних факультетів / А. Зинякова. –
Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2025. – 352 с.
ISBN 978-966-336-425-4

Пропонований посібник допоможе студентові засвоїти основні про-
цеси формування й становлення української мови, засвідчити її безпере-
рвний історичний розвиток та вдосконалення, з'ясувати взаємодію між
окремими структурними мовними явищами, зрозуміти загально внутрі-
шні й часткові закони мови. Відповідно до вимог чинної програми нав-
чальний посібник містить теоретичні відомості з розділів «Вступ»
(загальні питання з курсу), «Історична фонетика» та «Історична мор-
фологія». Також до посібника подано термінологічний словник, інфор-
мацію про істориків мови й їхню наукову й громадську діяльність та до-
даток з картами. Матеріали дадуть можливість студентові набути необ-
хідних фахових компетентностей для навчання та в подальшій профе-
сійній діяльності.

УДК 811. 161. 2'34 (091) (075. 8)

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	9
ПЕРЕДМОВА	10
I. ВСТУП.....	12
1. Об'єкт, предмет, завдання і значення курсу.....	12
історичної граматики української мови	12
2. Зв'язок історичної граматики української мови з іншими дисциплінами	14
3. Джерела вивчення історичної граматики української мови	15
4. Огляд наукової та навчальної літератури	22
5. Питання походження української мови	25
Висновки до розділу «Вступ».....	28
II. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА.....	31
1. Система вокалізму і консонантизму праїндоевропейського, праслов'янського та давньоруського періодів.....	32
1.1. Загальний коментар до поняття про діахронічну фонетику.....	32
1.2. Поняття про систему вокалізму та консонантизму індоевропейської, праслов'янської і давньоруської мов	33
1.2.1. Праїндоевропейська система	33
1.2.2. Праслов'янська система, структура складу, характеристика наголосу.....	35
1.2.3. Давньоруська система, структура складу, характеристика наголосу.....	37
2. Відображення в мові давньоруського періоду фонетичних процесів праслов'янської мови (система консонантизму).....	45
2.1. Палаталізація задньоязикових приголосних (перехідне пом'якшення *g, *k, *x)	45
2.2. Доля приголосних у сполученні з постконсонантним *j	47

2.3. Доля сполучень *kt', *gt' та *dt, *tt	49
2.4. Спрощення у групах приголосних	50
3. Відображення в мові давньоруського періоду фонетичних процесів праслав'янської мови (система вокалізму)	51
3.1. Найдавніші альтернативи в системі вокалізму	51
4. Надавніші фонетичні процеси дописемного періоду в мові східних слов'ян	52
4.1. Зміна *gv і *kv перед *ě (з *oi) в *zv та *cv	52
4.2. Спрощення у групах приголосних *dl, *tl, *dm	53
4.3. Розвиток повноголосся зі сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt	54
4.4. Зміна сполучень *ort, *olt на початку слова	56
4.5. Трансформація носових голосних *ę, *o _o на східнослов'янському ґрунті	57
4.6. Монофтонгізація дифтонга *ě (ћ) в і	58
4.7. Зміна * je в о на початку слова	59
4.8. Утрата початкового звуку *j перед *и	61
4.9. Розвиток фарингального *h	62
5. Найдавніші фонетичні процеси давньоруського писемного періоду	62
5.1. Історія, занепад і вокалізація редукованих ъ, ь	62
5.2. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації зредукованих у системі вокалізму	64
5.2.1. Друге повноголосся	65
5.2.2. Чергування о та е з нулем звуку	66
5.2.3. Поява вставних о, е	67
5.2.4. Компенсаційне подовження голосних о, е в новозакритих складах	68
5.2.5. Поява приставних і та рідше о	69
5.2.6. Зміна і на ы	69
5.3. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації зредукованих у системі консонантизму	69

5.3.1. Поява нових груп приголосних	70
5.3.2. Спрощення в новоутворених групах приголосних.....	70
5.3.3. Вставні приголосні т і д	71
5.3.4. Асиміляція приголосних	71
5.3.5. Дисиміляція приголосних	74
5.3.6. Депалаталізація приголосних.....	75
5.3.7. Зміна л в љ	76
5.4. Перехід сполучень гь, кь, хь в ги, ки, хи.....	77
6. Фонетичні процеси староукраїнського періоду в системі вокалізму.....	77
6.1. Рефлексія ҃.....	77
6.2. Зміна е в о після шиплячих та й	77
6.3. Перехід компенсаційно подовжених голосних օ та є в і в новозакритих складах.....	79
6.4. Поява и з етимологічних ы та і	80
6.5. Зближення артикуляції ненаголошених е та и	81
6.6. Зміна о в а пер складом з наголошеним а	81
6.7. Зближення артикуляції ненаголошеного о з у.....	82
6.8. Втрата голосного і на початку слова	82
7. Фонетичні процеси староукраїнського періоду в системі консонантизму.....	83
7.1. Депалаталізація і палаталізація приголосних	83
7.2. Історія шиплячих і ц.....	84
7.3. Поява протетичних приголосних.....	85
7.4. Утворення африкати дʒ.....	86
Висновки до розділу «Фонетика»	86
III. ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ	88
Загальний коментар	89
8. Іменник.....	91
8.1. Загальний коментар	91
8.2. З історії граматичної категорії роду	92

8.3. З історії граматичної категорії числа	94
8.4. З історії граматичної категорії відмінка	96
8.5. Типи відмін іменників та провідні фактори їх становлення ..	97
8.6. Історія виформування іменників <i>pluralia tantum</i>	103
8.7. Словотвір іменників	104
Висновки та узагальнення.....	105
 9. Займенник.....	105
9.1. Загальний коментар	105
9.2. Історія виформування та становлення форм особових та зворотного займенників	107
9.3. Історія виформування та становлення форм неособових займенників.....	108
9.4. Особливості відмінювання займенників	111
Висновки та узагальнення.....	112
 10. Прикметник	112
10.1. Загальний коментар	112
10.2. Формування прикметникових флексій	115
10.3. Історія виформування розрядів прикметників за значенням	116
10.4. Історія виформування ступенів порівняння прикметників.....	117
10.5. Словотвір прикметників.....	118
10.6. Особливості відмінювання іменникових та займенникових прикметникових форм	118
 11. Числівник.....	120
11.1. Загальний коментар	120
11.2. Історія становлення, виформування та функціонування власне кількісних числівників	121
11.3. Історія становлення, виформування та функціонування дробових і збірних числівників.....	124
11.4. Особливості відмінювання.....	126
Висновки та узагальнення.....	127

12. Дієслово	128
12.1. Загальні коментарі	128
12.2. Виформування дієслівних форм	129
12.2.1. Суфіксальний спосіб утворення дієслів	129
12.2.2. Префіксальний спосіб утворення дієслів	131
12.3. Класифікація дієслівних основ	131
12.4. Історія виформування інфінітива і супіна	134
13. Граматичні категорії	135
13.1. Категорія виду	135
13.2. Категорія часу	136
13.2.1. Історія особових форм теперішнього часу	137
13.2.2. Історія особових форм майбутнього часу	137
13.2.3. Історія особових форм минулого часу	138
14. Категорія способу	141
14.1. Історія форм умовного способу	141
14.2. Історія форм наказового способу	142
Висновки та узагальнення	144
15. Дієприкметник	145
15.1. Загальний коментар	145
15.2. Нечленні (іменні) дієприкметники активного стану теперішнього часу	146
15.3. Нечленні (іменні) дієприкметники активного стану минулого часу	147
15.4. Членні (займенникові) дієприкметники активного стану теперішнього та минулого часу	148
15.5. Нечленні дієприкметники пасивного стану теперішнього часу	148
15.6. Нечленні дієприкметники пасивного стану минулого часу	149
15.7. Історія виформування дієприслівника	151

16. Прислівник.....	152
16.1. Загальний коментар	152
16.2. Групи прислівників за походженням	153
17. Службові класи слів.....	157
17.1. Прийменник.....	157
17.2. Сполучник.....	159
17.3. Частка	160
18. Вигук	161
Висновки до розділу «Історична морфологія»	161
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	165
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	173
ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ОСОБАХ....	181

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

блг. – болгарська мова
блр. – білоруська мова
давньоруськ. – давньоруська мова
діал. – діалектне
заст. – застаріле
інф. – інфінітив
кін. – кінець
кн. – книга
нак. спосіб – наказовий спосіб
н. е. – нашої ери
нім. – німецька мова
орфогр. – орфографічно
польськ. – польська мова
пор. – порівняймо
поч. – початок
рос. – російська мова
сканд. – скандинавське
«Слово...» – «Слово о полку Ігоревім»
срб. – сербська мова
старосл. – старослов'янська мова
теп. час – теперішній час
укр. – українська мова
чеськ. – чеська мова

ПЕРЕДМОВА

У комплексі навчальних дисциплін філологічних факультетів вищих навчальних закладів, котрі забезпечують лінгвістичну підготовку студентів, важливе місце належить курсові «Історична граматика української мови», об'єктом вивчення якого є українська мова (універсальний засіб комунікації українського народу) в її еволюційно-типологічному розвитку. Пропонований курс допоможе студентові засвоїти основні процеси формування й становлення рідної мови, засвідчити її безперервний історичний розвиток та вдосконалення, з'ясувати взаємодію між окремими структурними мовними явищами, зрозуміти загально-внутрішні й часткові закони мови.

Тому метою навчального посібника є: запропонувати студентам для їхньої роботи теоретичний матеріал, котрий сприятиме засвоєнню розділів «Вступ» (загальних питань курсу), «Історична фонетика» та «Історична морфологія» дисципліни «Історична граматика української мови», що в свою чергу дасть можливість поглибити рівень базових знань з дисципліни «Сучасна українська літературна мова». Загалом, навчальний посібник зорієнтований на активізацію самостійної діяльності студента щодо набуття ним нових знань, умінь і навичок, продуктивної організації навчального процесу та в результаті – формування глибоких професійно значущих компетентностей.

У розділі «Вступ» подано інформацію про об'єкт, предмет, завдання й значення курсу; розкрито зв'язок історичної граматики української мови з іншими історико-лінгвістичними дисциплінами; проаналізовано джерела вивчення історії української мови; подано огляд наукової та навчальної літератури; прокоментовано питання походження української мови.

У розділі «Історична фонетика» подано загальний коментар до поняття «діахронічна фонетика»; матеріал про систему вокалізму й консонантизму праіндоевропейської, праслов'янської та давньоруської мов; прокоментовано структуру складу й наголос праслов'янської та відповідно давньоруської мов; проаналізовано фонетичні процеси праслов'янської мови та фонетичні про-

цеси дописемного й писемного періодів давньоруської мови, а також – староукраїнської.

У розділі «Історична морфологія» подано загальний коментар до поняття про діахронічну морфологію; проаналізовано виформування та становлення усіх класів слів, а саме: іменника, займенника, прикметника, числівника, дієслова, дієслівних форм, прислівника, службових слів (прийменника, сполучника й частки) і вигука.

До посібника подано термінологічний словник, що дозволить студентам вільно оперувати тими чи іншими поняттями з теми; інформацію про науковців, котрі досліджували й досліджують питання становлення й виформування мови на усіх рівнях; список рекомендованої літератури до курсу, котрий ще більше деталізує теоретичний матеріал дисципліни; додаток.

Матеріал з теми «Вступ (загальні питання з історії української мови)» та теми «Історична фонетика» пропонованого посібника є доопрацьованим варіантом попередніх видань (Зинякова А.А. Історична грамати́ка української мови. Вступ. Фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Редакційно-видавничий відділ МДУ, 2010. 68 с.; Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Видавництво ЧНУ імені Петра Могили, 2017. 188 с.), розділ «Історична морфологія» подано вперше.

Автор вдячна шановним рецензентам за слушні критичні зауваження й цінні рекомендації, ретельне врахування яких сприяло вдосконаленню навчального посібника.

I. ВСТУП

1. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І ЗНАЧЕННЯ КУРСУ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Історична граматика української мови є однією зі складових частин загального курсу історико-лінгвістичних дисциплін, а саме: історії української мови, котра досліджує становлення й розвиток мови як системи. Тому й метою пропонованого курсу є: знання про генезис та еволюцію української мови як універсального засобу комунікації українського народу.

Значена мета передбачає реалізацію таких завдань:

1) подання інформації про генезис та еволюцію української мови від праслов'янської доби до сучасності, про джерела вивчення її історії;

2) з'ясування основних фонетичних законів і процесів праслов'янської доби та їхнє відображення в давньоруському, староукраїнському і сучасному періодах;

3) характеристики фонетичних змін у мові давньоруського й староукраїнського періодів, їхнє відображення в сучасній українській мові та її діалектах;

4) розкриття внутрішніх законів, як успадкованих, так і тих, що виникли пізніше (на ґрунті української мови), що зумовили розвиток фонетичної системи української мови в напрямку до її сучасного стану.

Об'єктом вивчення курсу історичної граматики української мови є українська мова в її історичному розвитку, предметом – історія становлення і розвитку фонетичної та граматичної структури української мови в її еволюції (від індоєвропейської та праслов'янської діб і до сьогодення).

Теоретичне значення курсу історії української мови полягає в тому, що він забезпечує наукове розуміння процесів становлення й розвитку фонетичної та граматичної будови української мови, показує взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови, стійкість її граматичної будови та основного словникового фонду й доводить, що розвиток мови відбувається за своїми внутрішніми законами. У ньому реалізуються основні теорети-

чні положення лінгвістики, а саме: історизм, взаємозв'язок і взаємообумовленість розвитку елементів мовної структури.

Практичне значення полягає в тім, що знання з історії української мови допоможуть студентові свідомо засвоїти курс сучасної української мови (глибоко осмислити мовні явища, усвідомивши зв'язок між ними; пізнати дію внутрішніх законів мови; зрозуміти, як склалися мовні норми); правильно читати й розуміти зміст пам'яток, а в зв'язку з цим і осмислено сприймати курс давньої української літератури; проводити компаративні дослідження між слов'янськими й не слов'янськими мовами; вчителю-філологові – забезпечать наукове висвітлення вивчення фактів і явищ рідної мови в школі (без знання історії мови неможливо зрозуміти, чому виникли, наприклад, такі чергування, як-от: *о, е з нулем звука; о, е з і у відкритому / закритому складах; г, к, х – ж, ч, ш – з', ц', с'*; чому відбувається спрощення, асимілятивні, дисимілятивні процеси в групах приголосних і які їхні наслідки; чому іменник, прикметник та числівник є іменними частинами мови; чому іменник у тому чи іншому відмінкові має саме таку флексію, а не іншу; як вплинув займенник на виформування прикметника і чи можна механістично розподілити його між іншими класами слів; чому короткі прикметникові форми є невідмінюваними; як виформовувалися складні числівникові форми; чи варто замінити числівник 90 (*дев'яносто*) іншою формою; чому дієслова теперішнього і майбутнього часу в сучасній українській мові змінюються за особами, а минулого – ще й за родами; чому в дієсловах минулого часу жіночого та середнього родів маємо *л*, а в чоловічому роді – *в*; як вплинув дієприкметник на виформування форми минулого часу дієслова та дієприслівника; чи коректно говорити (відповідно до традиційної точки зору) про дієприкметник і дієприслівник як дієслівні форми; чому прислівник є найпериферійнішою частиною мови; як виформовувалися первинні прийменники, сполучники, частки та вигуки тощо).

2. ЗВ'ЯЗОК ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ З ІНШИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

Оскільки історична граматики належить до курсу історико-лінгвістичних дисциплін, то й пов'язана вона з дисциплінами мовознавчого та історичного циклів.

Найтісніший зв'язок маємо з курсом сучасної української мови, бо саме її становлення й розвиток вивчаємо, та українською діалектологією, котра фіксує живе народне мовлення, що є одним із джерел дослідження української мови.

Курс старослов'янської мови є фактично вступом до історії окремих слов'янських мов, у тому числі й української, бо значною частиною його є реконструкція праслов'янської мови, що визначила розвиток мов на ранньому етапі. До того ж, після офіційного хрещення Київської Русі старослов'янська мова вживалася на цій території як мова книжна, церковна. На думку ж В. Русанівського, давньоруська мова мова – це таж старослов'янська, але насичена східнослов'янськими мовними елементами.

У зв'язку з тим, що історія розвитку української мови розглядається в її еволюції, то для глибшого розуміння цієї дисципліни потрібні свідчення інших слов'янських мов. Отже, логічним є зв'язок з курсом порівняльної граматики слов'янських мов.

Історія української мови використовує загальні закони мовного розвитку, котрі відкриті на основі вивчення багатьох мов світу, тому вона пов'язана і з курсом загального мовознавства.

Тісний зв'язок маємо й з курсом давньої літератури, що аналізує писемні пам'ятки, котрі є основним джерелом вивчення становлення й розвитку української мови.

Історія України дає цінний матеріал для розуміння загальних напрямів у розвитку мови, коментує процес її виникнення й формування як мови народності.

У дослідженнях з історії мови використовуються дані археології, етнографії, фольклористики, етнолінгвістики, лінгвокультурології, нумізматики тощо.

3. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Історія української мови, як і будь-яка інша дисципліна, має в своєму арсеналі лексичні, фонетичні, граматичні дані – той матеріал, у якому знаходять відображення всі зміни, що відбулися в мові.

На сьогодні основними джерелами вивчення історії української мови є: писемні пам'ятки, жива народна мова, свідчення споріднених та іноземних мов, топоніміка, лексичні запозичення в українську мову і навпаки.

Природно, що не всі джерела мають однакову цінність для вивчення історії мови. Так, традиційно вважають, що основним джерелом є найдавніші писемні пам'ятки (О.І. Соболевський), датовані X – XVIII століттями, що фіксують живомовні дані певних періодів – написи, підписи, післямови, Євангелія, Псалтирі, патерики, грамоти, збірники, пам'ятки «Руська правда», «Слово о полку Ігоревім», наукові твори тощо. Це безперечно, хоча все ж таки слід зауважити, що таких пам'яток збереглося небагато (близько 500), й більшість із них відбивають стан літературної мови (хоча переписувачі текстів інколи свідомо чи несвідомо відхилялися від старослов'янських оригіналів, вносячи живомовні риси). І все ж таки саме на цій підставі науковці роблять висновки про існування певних фонетичних чи граматичних явищ у живому мовленні.

Подаємо пам'ятки, у яких відображено живомовні риси української мови:

X століття

1. Гнєздовський напис на корчазі (знайдений у 1949 р. поблизу м. Смоленська).

XI століття

1. Післямова диякона Григорія до Остромирового Євангелія та саме Євангеліє (1056 – 1057 рр.).

2. Підпис дочки Ярослава Мудрого Анни (*Ана рьина* = *Анна regina*, тобто *Ганна королева*), 1063 р.

3. Тмутараканський напис (на мармуровій плиті), 1068 р.

4. Післямови дяка Івана до Ізборників Святослава та самі Ізборники (1073 р., 1076 р.).

5. Архангельське Євангеліє (1092 р.).

6. Путятина Мінея, Синайський Патерик, Кондакар (збірник церковних піснеспівів), 1095 – 1097 рр.

7. Слова Григорія Богослова (пам'ятка не датована).

8. Чудівський тлумачний Псалтир (пам'ятка не датована).

9. Пандекти Антіоха (пам'ятка не датована).

10. Турівське євангеліє (пам'ятка не датована).

11. Патерик Синайський, або Луч Духовний (пам'ятка не датована).

XII століття

1. Мстиславове Євангеліє (близько 1117 р.).

2. Юрійівське Євангеліє (близько 1119 – 1128 р.).

3. Грамота Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському Юрієвому монастиреві (близько 1130 р.).

4. Напис на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича (1136 р.).

5. Галицьке Євангеліє (1144 р.).

6. Напис 1161 р. на хресті Євфросинії Полоцької.

7. Добрилове Євангеліє (1164 р.).

8. Пантелеймонове Євангеліє (пам'ятка не датована).

9. Типографське Євангеліє № 7 (пам'ятка не датована).

10. Успенський збірник XII століття.

11. Христінопільський, або Городиський Апостол (пам'ятка не датована).

12. Одеське Євангеліє (пам'ятка не датована).

13. Слово о полку Ігоревім (1187 р.).

14. Вкладка Варлаама Хотинському монастирю (1192 р.).

XIII століття

1. Договірна грамота Смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою і Готським берегом (1229 р.).

2. Договірна грамота Олександра Невського і новгородців з німцями (1262 – 1263 рр.).

3. Договірна грамота Новгороду з князем Ярославом Ярославичем (1264 р.).

4. Галицьке Євангеліє (1266 – 1301 рр.).

5. Паремійник (1271 р.).

6. Руська правда (за списком 1282 р.).

7. Галицьке Євангеліє (1283 р.).

8. Повчання Єфрема Сиріна (близько 1288 р.).

9. Холмське Євангеліє (пам'ятка не датована).
10. Путенське Євангеліє (пам'ятка не датована).
11. Житіє Сави Освященного (пам'ятка не датована).
12. Полоцька грамота (близько 1300 р.).

XIV – XV століття

1. Полікарпове Євангеліє (1307 р.).
2. Пандекти Антіоха (1307 р.).
3. Луцьке Євангеліє (пам'ятка не датована).
4. Євангеліє Верковича (пам'ятка не датована).
5. Лаврентіївський список літопису (1377 р.).
6. Українські грамоти.
7. Кам'янець-Струмильське Євангеліє 1411 р.
8. Іпатіївський список літопису (близько 1425 р.), який містить «Повість минулих літ» і Київський та Волинський літописи.
9. Українсько-молдавські грамоти.
10. Апостол XV століття.

XVI століття

1. Пересопницьке Євангеліє (1556 – 1561 рр.).
2. Євангеліє Валентина Негалевського (1581 р.).
3. Літківське Євангеліє другої половини XVI ст.
4. Литовський статут (1529, 1566, 1588 рр.).
5. Граматики «Адельфотес» (1591 р.) та Л.Зизанія (1596 р.).

Грамматика «Адельфотес» (братство), як посібник для тогочасних шкіл, була створена на основі різних граматики слухачами львівської школи й надрукована 2 (двома) мовами – грецькою і слов'янською. У ній окрім загальної характеристики голосних та приголосних звуків проаналізовано й 8 (вісім) частин мови, а саме: различіє (артикль, член), ім'я, местоим'я, глаголь, причастіє, предлогъ, нарѣчіє, союз.

У Вільні 1596 року вийшла слов'янська грамматика Лаврентія Зизанія «Грамматика Словенска, съвершенаго искусства осьми частей слова и иныхъ нуждныхъ, новосъставлена Л.З.», котра мала цілком практичне напруження – навчити писати й читати. Грамматика складалася з 4 (чотирьох) основних частин: орфографії, просодії (або припѣло), етимології та синтаксису. Варто вказати, що синтаксис фактично не розглядався в граматиці. Щодо просодії, то цей розділ вчив студента правильно визначати наголос у словах та складати вірші.

6. «Лексис ...» Л.Зизанія (1596 р.). Перший перекладний словник, котрий складався з 1061 слова, що були розташовані в алфавітному порядку. У ньому автор пояснює здебільшого слов'янські слова тогочасною народною мовою, наприклад: *баня – лазня, юноша – парубок, месть – помста*. Словник протягом XVII – XVIII століть був джерелом лексикографічної роботи не лише для українських науковців.

7. Актові документи – грамоти, книги земських, замкових урядів, різних судових інстанцій.

8. «Книжниця» (Острог, 1598 р.).

9. Острозька Біблія (1581 р.).

XVII століття

1. Ділові та юридичні документи – грамоти, гетьманські універсали, діловодство земських, замкових (городських) урядів, міських ратуш, документи Коша Запорозької Січі, судів, гетьманської, полкових і сотенних канцелярій, приватні листи тощо.

2. Літописи – Острозький, Львівський, Хмельницький (перша половина XVII ст.), Густинський, Самовидця, «Кройника» Федосія Сафоновича, «Літописець» Леонтія Боболинського (друга половина XVII століття).

3. Твори полемічної, церковно-ораторської, повістеві прози, теологічні трактати Йова Борецького, Іпатія Потія, Мелетія Смотрицького, Захарія Копистенського, Петра Могили, Кирила Ставровецького-Транквіліона, Йоаникія Галатовського, Антонія Радивиловського, Данила Туптала.

4. Вірші, драматичні декламації Мелетія Смотрицького, Гаврила Дорофієвича, Памва Беринди, Олександра Митури, Кирила Ставровецького – Транквіліона, Касіяна Саковича, Тарасія Земки, Івана Величковського, Климентія Зиновієва тощо, записи народних пісень.

5. Наукові твори – «Грамматика» Мелетія Смотрицького, «Лексиконь» Памва Беринди, словник Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського, «Грамматика» Івана Ужевича, «Синонима Славеноросская» невідомого автора.

1619 року було надруковано відому граматику М. Смотрицького «Грамматики Славенския правильное Сунтагма...», котра мала на меті навчити читати й розуміти староукраїнську літературну мову, що зазнала значного впливу староболгарської мови.

У ній автор, використавши досягнення «Адельфотеса» та граматики Л.Зизанія, вперше подав опис синтаксису, запровадив термін «дієприслівник», а також знак наголосу та надрядкові знаки.

Відповідаючи на потребу в тлумачному словникові, Памва Беринда 1627 року видав «Лексикон славенороскій и именъ толкование всечестнымъ отцемъ Кирь Памвою Берындою, Протосипеломъ фрону іерусалимскаго згромажений...», в якому зафіксовано 6982 старослов'янські перекладені староукраїнською, наприклад: *ризощивець* – *кравець*, *мзда* – *нагорода*, *баснь* – *казка* тощо.

Рукопис словника «Синонима Славеноросская» знайшов серед книг Києво-Печерської лаври і видав 1888 року П. Житецький. Прізвище автора цього словника до нас не дійшло. Відомо лише, що він був знайдений в одній оправі з граматикою Мелетія Смотрицького. У словникові 5057 слів переважно – українські, деякі російські, решта – іншомовні, зокрема польські. Їхнє тлумачення подається переважно старослов'янською мовою, наприклад: *берегъ* – *брегъ*, *дочка* – *дщерь*, *овца* – *агница*, *порогъ* – *прагъ*, *чернецъ* – *мнихъ*, *инокъ*, *монахъ* тощо. Науковці вважають, що на ньому відчувається вплив «Лексикону» Памви Беринди.

6. Переклади українською мовою житійних і патристичних (патристика – напрям ідеалістичної християнської догматичної філософії, представлений творами отців церкви [31, Т.4]) творів із церковнослов'янської та художніх творів західноєвропейської літератури [12, С. 21 – 26].

XVIII століття

Збереглися пам'ятки ділового стилю, зокрема документи гетьманської, полкових, сотенних канцелярій, міських ратуш, судів тощо; приватні листи та діауріші (щоденники) окремих осіб; літописи (Григорія Граб'янки, Самійла Величка); художні твори (вірші Івана Некрашевича, Климентія Зіновієва сина, поезія та проза Григорія Сковороди, частини поеми «Енеїда» І. Котляревського, драми й інтермедії Митрофана Довгалевського, Георгія Кониського тощо); наукові та теологічні твори («Латинсько – церковнослов'янський словник» І. Максимовича, 1718 – 1724 рр., «Грамати́ка музикальна» Миколи Дилецького, «Богословія нравоучителная», 1751 р., «Науки парохіальнія», 1792 р.).

Писемні пам'ятки наступного століття – твори різних стилів, більшість яких можна досліджувати не лише у друкованому вигляді, а й у рукописах.

Почесне місце в історії української лінгвістичної літератури займає «Грамматика малороссійскаго нарѣчія...» О. Павловського

Видання пам'яток розпочалося у кінці XVIII століття. Здійснювали їх переважно історики й літературознавці, які часто не зберігали важливі мовні особливості оригіналу. Планомірну, систематичну публікацію текстів для лінгвістичних цілей організував у кінці 50-х років XX століття Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, а пізніше – Інститут української мови НАН України в серії «Пам'ятки української мови» (В. Німчук). За межами України низку пам'яток опублікували дослідники О. Горбач і Г. Роте (Німеччина), Інститут українських студій Гарвардського університету (США).

Варто вказати, що всі східнослов'янські пам'ятки, що збереглися до наших днів, написані кириличним письмом («письмо Кирила»). Учені вважають, що кирилиця з'явилася внаслідок трансформації грецького уставного письма. Що ж до глаголиці, то, посилаючись на «Сказание о письменах» болгарського монаха Храбра Чорноризця та на деякі археологічні дані, знайдені в Криму, вчені припускають, що вона могла виникнути з «чрьтъ і рѣзь» (рисок і зарубок), котрими слов'яни користувалися ще задовго до прийняття християнства. Загальновідомо, що письмо східні слов'яни широко застосовували ще в X столітті: напис на посудові, побутове посання на бересті тощо. У «Житії» Костянтина Філософа згадується, що ще до винайдення слов'янської азбуки Кирило і Мефодій, мандруючи з Константинополя в Хозарію (приблизно 860 рік), перебували в Корсуні (Крим), де Кирило знайшов Євангеліє і Псалтир, написані «руськими письмены». Саме цим письмом і скористався Кирило при складанні слов'янської азбуки. Рік винайдення слов'янської азбуки варіюється між 855, 861 або 862 роками.

До винайдення друкарського верстата книги писалися від руки, зазвичай монахами. Лінгвісти називають 3 (три) форми письма, а саме: устав, півустав і скоропис. Характерною властивістю устава є те, що літери писалися прямо, чітко, кожна з них –

окремо, їх прикрашали іншими кольорами, часто золотом і сріблом. Класичним зразком східнослов'янського уставного письма є Остромирове євангеліє, написане на пергаменті. У півуставі літери були меншими, заокругленими, з порушенням ліній і кутів, а також зі скороченнями. Щодо скоропису, то він найближче стоїть до сучасного письма й має невисоку каліграфічну виразність. У другій половині XIV століття письмо перестало бути літургічним. У XVI столітті східні слов'яни мали вже друкарні, перша з яких була створена І. Федоровим у м. Львові. Тут у 1574 році вперше в Україні з'явилася друкована книга «Апостол», а в 1581 році на Волині була видана «Острозька біблія». У 1708 році з'являється «гражданка», що була запроваджена Петром I зі значним спрощенням алфавіту. Нею користувалися східні слов'яни, а пізніше – болгари, серби й хорвати.

Цінним джерелом для вивчення історії мови є живі народні говори (О. Шахматов), які містять не тільки давні елементи (дифтонги – у поліських діалектах, м'які шиплячі приголосні – у гуцульських, збереження [ы] – у карпатських діалектах), а й служать матеріалом для зіставлень і порівнянь, які допомагають розкрити процеси історичного розвитку мовних явищ.

Важливим джерелом для вивчення історичної граматики української мови є свідчення споріднених мов, витоки яких маємо в праслов'янській (носові голосні – у польській мові *o* (на письмі – *a*,) та *e* (на письмі – *ę*); тонічний наголос – у сербській (*нлбо* – *небо*, *нтга* – *нога*), складотворчі – у чеській мові – *p*, *л*).

Матеріал для вивчення історії мови, особливо незадокументованого періоду, можна фрагментарно знайти в свідченнях іноземних джерел (праця «Про народи» візантійського імператора К. Багрянородного, 949 р.; підпис Анни Ярославни на латинській грамоті, 1063 р.).

Топонімічні назви також використовують як свідчення історичного минулого в розвитку звуків і форм, досліджуваних у мові. Найменування країн, населених пунктів, вулиць тощо іноді приховують такі звукові й граматичні особливості, які в живому мовленні вже давно втратилися (*Теребѡвля*, *Рѡсь*, *Любомль* – давня форма присвійного прикметника).

Лексичні запозичення з інших мов допомагають зрозуміти та відновити форму того чи іншого слова, а саме: нім. *Karl* → *король*

(розвиток повноголосся), сканд. *Inguarr* → *Игорь* – у «Слові у полку Ігоревім» (відсутність носових голосних у X столітті) [12, С. 7 – 9].

4. ОГЛЯД НАУКОВОЇ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Історією української мови науковці почали цікавитися ще в XVI – XVII століттях. Проте ґрунтовні праці з'явилися пізніше. Так, наприклад, значна кількість праць з питань історії української мови належала О. Потебні – «Заметки о малорусском наречии», 1870 р.; відгук про роботу П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия», 1878 р., у яких автор подає численний ілюстративний матеріал не лише з української мови, а й з поетичної народної творчості.

Історії української мови присвячені й праці П. Житецького «Очерк литературной истории малорусского наречия в XII в.» (1889 р.) та «Энеида» Котляревського й древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XIII в.» (1900 р.). Перший систематичний опис історичної фонетики української мови подано науковцем у роботі «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876 р.).

У 1880 році у м. Львові вийшла друком праця О. Огоновського «*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*» (Львів, 1880), у якій подано історію деяких фонетичних та морфологічних рис української мови.

Питання походження української мови розглядалося в роботах О. Соболевського (одна з них – «Опыт русской диалектологии. Наречие малорусское», 1892 р.), у яких науковець, проаналізувавши значну кількість пам'яток, з'ясував, що вони належать до галицько-волинського наріччя XII – XV століть. На думку вченого, воно лягло в основу української мови.

А. Кримському належали праці «Древнекиевский говор» (1907 р.) та «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (1922 р.), у яких автор широко висвітлив питання історичного розвитку української мови Наддніпрянщини.

Питанням походження та розселення слов'ян, виникненню їх мов, було присвячено працю О. Шахматова «Древнейшие судьбы славянства» (1919 р.).

Цікаві думки зафіксовано і в дослідженнях С. Кульбакіна «Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии» (1919 р.), І. Свенціцького «Нариси з історії української мови» (1920 р.), П. Бузука «Коротка історія української мови. Вступ і звучня» (1924 р.), К. Німчинова «Українська мова в минулому і тепер» (1926 р.), М. Грунського та П. Ковальова «Історія форм української мови» (1931 р.).

У колі наукових інтересів І. Огієнка (митрополита Іларіона) були й питання з історії української мови, які подано в фундаментальних монографіях «Нариси з історії української мови. Система українського правопису» (1927 р.), «Історія української літературної мови», видана в 1950 р., 1995 р., 2001 р.).

Питання походження української мови аналізувалося в однійменній роботі Л. Булаховського «Питання походження української мови» (1956 р.).

Закцентуємо увагу на фундаментальному академічному виданні в галузі історії мови в 4 (чотирьох) томах, здійсненому науковцями Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, відповідальний редактор М. Жовтобрюх – «Історія української мови: Фонетика» (1979 р.), «Історія української мови: Морфологія» (1978 р.), «Історія української мови: Синтаксис» (1983 р.), «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983 р.). У виданні вперше в україністиці систематизовано й узагальнено теоретичні проблеми історії української мови, по-новому осмислено основні напрями становлення та історичного розвитку української фонетики, лексики, фразеології та граматики [89, С. 248]. Видання нагороджено премією ім. І. Франка в 1985 році.

Поддаємо ще низку ґрунтовних досліджень, котрі є актуальними для вивчення розділів історії української мови: О. Горбач «Гене́за української мови та її становище серед інших слов'янських» (1959 р.), «Засади періодизації української літературної мови й етапи її розвитку (1993 р.); О. Безпалько «Нариси з історичного синтаксису української мови» (1960 р.); А. Москаленко «Основні етапи розвитку української мови» (1960 р.); І. Керницький «Система словозміни в українській мові (на матеріалі пам'яток XIV ст.)» (1967 р.); М. Брайчевський «Походження Русі» (1968 р.); І. Слинко «Історичний синтаксис української мови» (1973 р.); Ю. Шевельов «Історична фонологія укра-

їнської мови» (1979 р.); В. Русанівський «Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI-XVII ст.» (1959 р.), «Структура українського дієслова» (1971 р.), «Походження і розвиток східнослов'янських мов» (1980 р.), «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов» (1985 р.), «У слові – вічність» (2002 р.), «Історія української літературної мови» (2001 р., 2002 р.); В. Скляренко «Історія акцентуації іменників *а-основ української мови (1969 р.), «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови (1979 р.), «Нариси з історичної акцентології української мови» (1983 р.), «Праслов'янська акцентологія» (1998 р.), «Темні місця в "Слові о полку Ігоревім"» (2003 р.), «Історія українського наголосу: Іменник» (2006 р.), «Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження» (2006 р.), «Історія українського наголосу: Дієслово» (2017 р.); Г. Півторак «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах: порівняльно-історичний нарис» (1974 р.), «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: Історико-фонетичний нарис (1988 р.), «Українці: звідки ми і наша мова» (1993 р.), «Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів)» (1998 р.), «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи й правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски"» (2001 р.), «Українці: звідки ми і наша мова: Дослідження. Факти. Документи» (2014 р.), «Історико-лінгвістична славістика: вибрані праці» (2015 р.); В. Німчук «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992 р.), науковцем підготовлено до видання низку пам'яток української мови, а саме: «Лексис...» (1964 р.) і «Граматику словенську» (1980 р.) Лаврентія Зизанія, «Лексикон словеноросский» Памва Беринди (1961 р.), «Синоніму славенороскую» (1964 р.), «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецько-Сатановського (1973 р.), «Граматику слов'янську...» Мелетія Смотрицького (1979 р.); Т. Лукінова «Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис)» (2000 р.) тощо.

З кінця 50 – х років XX століття з'являються підручники з історичної граматики (варто зазначити, що ще в 1927 році Є. Тимченко написав підручник «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика»), а саме: Ф. Медведєв «Історична грамати-

ка української мови» (1955 р.), О. Безпалько та інші «Історична грамати́ка української мови» (1957 р., 1962 р.), С. Бевзенко «Історична морфоло́гія української мови» (1960 р.), М. Жовтобрюх та інші «Історична грамати́ка української мови» (1980 р.), Л. Коломієць, А. Майборода. «Історична грамати́ка української мови. Збі́рник впра́в» (1988 р.), «Історія української мови : Хрестоматія» (упоряд. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, 1996 р.), М. Степаненко «Історія української мови» (1998 р.), О. Крижанівська «Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка» (2010 р.) тощо. Пізніше з'являються підручники з дисципліни, котрі узагальнюють і доповнюють досвід попередників.

5. ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Український глото́генез – питання, що вимагає об'єднання зусиль представників низки наукових дисциплін, основним завданням яких є з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис, що поступово склали специфічну мовну систему, середньонаддніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

У науковій літературі зафіксовано такі точки зору щодо походження української мови:

Початок формування української мови пов'язується з «давньоруською мовою».

Східнослов'янські племена – словени, кривичі, в'ятичі, радимичі, дреговичі, поляни, волиняни, древляни, сіверяни, уличі (уличі), тиверці, дуліби, білі хорвати користувалися близькоспорідненими східнослов'янськими діалектами, що виділилися з праслов'янської мови (на території нашої України у північній частині це – дуліби, бужани, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, у південній етномовній зоні – частина полян, уличі, тиверці, білі хорвати – Г. Півторак). Сукупність цих діалектів і дістала в науковій літературі умовну назву «давньоруська мова». Принагідно зазначимо, що на сьогодні мова не йде про суцільний діалектний моноліт, бо успіхи сучасної лінгвогеографії й досягнення східнослов'янських археологів дозволили зробити остаточний висновок про те, що на кінець XIII століття на території Київської Русі виділялося принаймні 6 (шість) основних

діалектних макрозон: південно-західна (галицько-волинська), карпатська, поліська, полоцько-смоленська, північна, північно-східна; поряд з діалектним народним мовленням існували усні койне наддіалектного типу.

Отже, давньоруська мова – мова східних слов'ян, які населяли Київську Русь [89, С. 133 – 134]. Цю точку зору визнавали й визнають мовознавці різних епох, а саме: О. Востоков, І. Срезневський, О. Потебня, О. Соболевський, О. Шахматов, Л. Васильєв, М. Дурново, Б. Ляпунов, Г. Ільїнський, Л. Булаховський, А. Селіщев, С. Обнорський, М. Грунський, В. Виноградов, Р. Аванесов, П. Кузнецов, В. Борковський, Ф. Філін, М. Жовтобрюх, В. Колесов, В. Марков, В. Німчук, Ю. Карпенко та інші дослідники. У роботі «Історія української літературної мови» (2001 р., 2002 р.) В. Русанівський називає «давньоруську мову» вже «давньокиївською мовою», пишучи про те, що це та сама старослов'янська (під поняттям «старослов'янська мова» вчені розуміють найдавнішу літературну мову слов'ян, творцями якої у другій половині IX століття були брати Кирило і Мефодій; у її основу покладено болгарсько-македонське наріччя), насичена східнослов'янськими фонетичними, граматичними й особливо лексичними елементами, що в різних стилях (юридично-діловому, літописному, світсько-художньому) задовольняла суспільні й культурні потреби тогочасного суспільства. До того ж, давньоруська мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською, причина панування якої полягала в настановах давньоруських книжників, котрі вважали, що живе народне мовлення не слід відбивати в священній церковній книзі [24, С. 10].

Розвиток східнослов'янських мов (української) відбувався безпосередньо з відповідних діалектів праслов'янської. «На слов'янському сході постало три мови: українська, російська і білоруська, і всі три вони, одірвавшись від мови праслов'янської, постали рівнорядно однаковим способом...» [22, с. 61]. Цей погляд обстоювали й обстоюють С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, І. Огієнко, Ю. Шевельов, В. Русанівський, О. Ткаченко, Г. Півторак, І. Матвіяс, В. Скляренко та інші науковці.

Пропонуємо кілька точок зору науковців щодо періодизації української мови.

На думку Ю. Шевельова, основні періоди розвитку української мови є такими: протоукраїнський – до середини XI ст.; давньоукраїнський – від середини XI до кінця XIV ст.; ранньосередньоукраїнський – від початку XV до середини XVI ст.; середньоукраїнський – від середини XVI ст. до перших

років XVIII ст.; пізньосередньоукраїнський – решта XVIII ст.; сучасний – від останніх років XVIII ст. і дотепер.

О. Горбач виділив два етапи в розвитку української мови: I етап виникнення української мови серед інших слов'янських мов – 1) праіндоевропейська доба (2000 р. до н. е.); 2) балтослов'янська доба (1500 – 1300 р. до н. е.); 3) праслов'янська доба (1300 р. до н. е. – 500/800 н. е.); 4) протосхіднослов'янська доба (500/800 – 900/1000 н. е.); II етап виникнення української мови в двох її діалектах – південно-західному і північно-східному (XI–XII – XV ст.).

М. Бойчук визначає такі історичні періоди формування української мови: I. Незадокументований період – 1) спільнослов'янська мова (до VI ст. н. е.); 2) давня спільносхіднослов'янська (антська) мова (VI – VIII ст.); 3) давньоруська мова початкового періоду (IX – поч. XI ст.); II. Задокументований період – 1) давньоруська мова пізнішого періоду (XI – XIII ст.); 2) українська мова (початок XIV – XX ст.).

На думку Ф. Медведєва, основними періодами в історичному розвитку української мови є: 1) древньоруська мова (приблизно з початку VII до XIV ст.); 2) мова російської, української й білоруської народностей

(з XIV до XVIII ст.); 3) російська, українська та білоруська національні мови (з XVIII ст. до нашого часу).

Ю. Карпенко визначає такі етапи розвитку української мови: 1) праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.); 2) спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.); 3) спільносхіднослов'янська мова (IV–X ст.) – антська мова (IV – VII ст.), давньоруська мова (VIII – X ст.); 4) давньоукраїнська мова (XI – XIV ст.); 5) староукраїнська мова (XV – XVIII ст.); 6) нова українська мова (XIX – XX ст.).

В. Німчук запропонував таку періодизацію історії української мови: 1) праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI – VII ст.); 2) прасхіднослов'янська мовна

едність із протоукраїнськими діалектами (з VII-VIII до X ст.); 3) давньоруськоукраїнська мова (XI – XIII ст.); 4) середньоукраїнська, або середньоукраїноруська, мова (з XIV – XV до кінця XVII ст.): рання середньоукраїнська мова (з XIV – XV до першої половини XVI ст.); пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI – кінець XVII ст.); новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

Проте, маючи результати найновіших досліджень щодо походження української мови, можемо зробити висновок про існування 5 (п'ятьох) основних періодів історичного розвитку української мови, а саме:

1. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI ст. н.е.).

2. Протоукраїнська мова (VII – X ст.), на ґрунті якої виформовуються два протоукраїнські діалектні масиви – північний і південний, а також зароджуються окремі діалектні особливості, що стануть характерними рисами української мови.

3. Староукраїнська мова (XI – XIV ст.). Мову цього періоду в пам'ятках називають руською або слов'янською. У цей період фіксуємо власне українські фонетичні, морфологічні риси та появу специфічної української лексики.

4. Середньоукраїнська мова (XV – кінець XVIII ст.). Мову цього періоду в пам'ятках називають українською, руською, малоруською, козацьким язиком. У цей період завершується становлення та виформування власне лексичної, фонетичної, морфологічної та синтаксичної систем української мови.

5. Нова українська мова (з кінця XVIII ст. – і до сьогодні).

Зважаючи на значну кількість наукового фактичного матеріалу щодо періодизації української мови, все ж питання залишається відкритим і потребує детального й усебічного аналізу.

Висновки до розділу «Вступ»

1. Історична грамати́ка української мови є однією зі складових частин загального курсу історії української мови.

2. Об'єктом вивчення курсу є українська мова в її історичному розвитку.

3. Предметом – історія становлення й розвитку фонетичної та граматичної структури української мови в її еволюції (від індоєвропейської та праслов'янської діб і до сьогодення).

4. Теоретичне значення курсу полягає в тім, що він забезпечує наукове розуміння процесів становлення й розвитку фонетичної та граматичної будови української мови, показує взаємозв'язок у розвитку структурних елементів мови, стійкість її граматичної будови та основного словникового фонду й доводить, що розвиток мови відбувається за своїми внутрішніми законами.

5. Практичне значення – знання з історичної граматики української мови допоможуть студентові свідомо засвоїти курс сучасної української мови (глибоко осмислити мовні явища, усвідомивши зв'язок між ними; пізнати дію внутрішніх законів мови; зрозуміти, як склалися мовні норми); правильно читати й розуміти зміст пам'яток, а в зв'язку з цим і осмислено сприймати курс давньої української літератури; проводити компаративні дослідження між слов'янськими й не слов'янськими мовами; вчителю-філологові – забезпечать наукове висвітлення викладання фактів і явищ рідної мови в школі.

6. Найтісніший зв'язок курсу історичної граматики з курсом сучасної української мови, бо саме її становлення й розвиток вивчаємо, та українською діалектологією, котра фіксує живе народне мовлення, що є одним із джерел дослідження української мови.

7. На сьогодні основними джерелами вивчення історії української мови є: писемні пам'ятки, жива народна мова, свідчення споріднених та іноземних мов, топоніміка, лексичні запозичення в українську мову і навпаки.

8. Фундаментальним академічним виданням у галузі історії мови, здійсненим науковцями Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України (відповідальний редактор М. Жовтобрюх) є «Історія української мови: Фонетика» (1979 р.), «Історія української мови: Морфологія» (1978 р.), «Історія української мови: Синтаксис» (1983 р.), «Історія української мови: Лексика і фразеологія» (1983 р.). У виданні вперше в україністиці систематизовано й узагальнено теоретичні проблеми історії української мови, по-новому осмислено основні напрями становлення та історичного розвитку української фонетики, лексики, фразеології та граматики [89, С. 248]. Видання нагороджено премією ім. І. Франка в 1985 році.

9. Український глотогенез – питання, що вимагає об'єднання зусиль представників низки наукових дисциплін, основним завданням яких є з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис, що поступово склали специфічну мовну систему, середньонаддніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови. Посилаючись на дослідження Г. Півторака, можемо стверджувати про виформування української мови розпочалося вже з XI століття.

II. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА

Таблиця 1

Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця

Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери	Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери
Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.			Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.		
Ⲁ	1	а	1	[а]	азъ	Ⲡ	500	ф	500	[ф]	фрьтъ
Ⲃ	2	в	–	[б]	боукы	Ⲣ	600	х	600	[х]	х'ѣръ
Ⲅ	3	в	2	[в]	в'ѣди	Ⲥ	700	ѡ	800	[о]	отъ
Ⲇ	4	г	3	[г]	глаголи	Ⲧ	800	ш	–	[шт]	шта
Ⲉ	5	д	4	[д]	добро	Ⲩ	900	ц	900	[ц]	ци
Ⲋ	6	є	5	[е]	кстъ	Ⲭ	1000	ч	90	[ч]	чрьвъ
Ⲍ	7	ж	–	[ж]	жив'ѣте	Ⲯ	–	ш	–	[ш']	ша
Ⲏ	8	з	6	[ѣз]	з'ѣло	Ⲱ	–	ъ	–	[ѡ]	кръ
Ⲑ	9	з	7	[з]	земля	Ⲳ	–	ы	–	[ы]	кры
Ⲕ	20	и	8	[і]	иже	Ⲵ	–	ъ	–	[ѣ]	кръ
Ⲗ	10	і	10	[і]	ижен	Ⲷ	–	ѣ	–	[ѣ]	ѣтъ
Ⲙ	30	ѣ	–	[г]	гєрьвъ	Ⲹ	–	ю	–	[’у, ју]	ю
Ⲛ	40	к	20	[к]	како	–	–	ѣ	–	[’а, ја]	ѣ
Ⲝ	50	л	30	[л]	людик	–	–	ѣ	–	[’е, је]	ѣ
Ⲟ	60	м	40	[м]	мыслигє	Ⲱ	–	ѣ	(900)	[ѣ]	юс малий
Ⲳ	70	н	50	[н]	нашь	Ⲵ	–	ѣ	–	[ѣ, јѣ]	юс малий ѣотований
Ⲵ	80	о	70	[о]	онъ	Ⲹ	–	ѣ	–	[ѡ]	юс великий
Ⲷ	90	п	80	[п]	покон	Ⲱ	–	ѣ	–	[’ѡ, јѡ]	юс великий ѣотований
Ⲹ	100	р	100	[р]	рьци	–	–	ѣ	60	[ѣс]	ѣси
Ⲻ	200	с	200	[с]	слово	–	–	ѣ	700	[ѣс]	ѣси
Ⲽ	300	т	300	[т]	тєрьдо	Ⲱ	800	ѣ	9	[ѣ]	ѣнта
Ⲿ	400	ѣ	400	[у]	ѣукъ	Ⲱ	–	ѣ	400	[і, в]	ижица

Фонетика (грец. – звуковий, голосовий) – звукова будова мови; розділ мовознавства, що вивчає звукову будову мови з огляду на акустичну й артикуляційну природу одиниць мовленнєвого потоку (звуків, складів, фонетичних слів, синтагм, фраз), а також інтонаційних засобів їхнього функціонування [82, С. 756].

Грецький граматики Аполлоній Діскол ще в II столітті нашої ери вживав слово *phone`* для означення звукового складу слів. Лінгвістична ж теорія звукового ладу вперше була подана Е. Зіверсом (1876). Як окрема галузь була представлена англійцем Г. Суштом, французом М. Граммоном, датчанином О. Єсперсенон, представниками Празького лінгвістичного гуртка, американського дескриптивізму, Казанської та Московської фонологічних шкіл. Фонетика, що становить на сьогодні основу будь-якого мовного курсу, у XIX – на початку XX століть не була предметом обов'язкового вивчення. Лише окремі славісти, а саме: О. Богородицький, О. Шахматов, І. Бодуен де Куртене присвячували свої університетські виклади теоретичним питанням фонетики. В Україністиці на початку 30 (тридцятих) років XX століття було опубліковано низку теоретичних опрацювань з фонетики у вигляді статей.

1. СИСТЕМА ВОКАЛІЗМУ І КОНСОНАНТИЗМУ ПРАІН-ДОЄВРОПЕЙСЬКОГО, ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО ТА ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДІВ

1.1. Загальний коментар до поняття про діяхронічну фонетику

Історична (діяхронічна) фонетика – одна зі складових частин курсу історичної граматики української мови, що вивчає історію становлення та розвитку звукової системи української мови від найдавнішого періоду її існування й до сьогодні за допомогою порівняльно-історичного методу. Цей розділ історичної граматики української мови є одним із найкраще досліджених.

Завданням розділу є показ та хронологізація змін фонетичної системи української мови в напрямкові до її сучасного стану.

Фонетична система характеризується значною стійкістю. Нова якість у звуках та їхніх сполученнях виникає й розвивається поступово, протягом тривалого часу. На якість звуків може впливати як артикуляція сусідніх звуків, так і особливості наго-

лошування. Поступова зміна звуків і їхніх сполучень зумовлює якісну зміну всієї фонетичної системи мови, тобто якісну зміну матеріальних засобів вираження значень слів та граматичних категорій. Саме тому звукові зміни в мові тісно пов'язані з лексичними й граматичними явищами, можуть викликати ці явища, зумовлюючи їх розвиток.

У фонетичній системі сучасної української мови є елементи, котрі зберігаються ще від індоєвропейської, праслов'янської та давньоруської мов, і є багато таких, що виникли пізніше – в епоху консолідації діалектів, у період існування мови української народності чи української національної мови.

1.2. Поняття про систему вокалізму та консонантизму індоєвропейської, праслов'янської і давньоруської мов

1.2.1. Праіндоєвропейська система

Серед мов світу (я їх маємо на сьогодні близько 2700) компаративні лінгвісти визначають групи споріднених мов, називаючи їх сім'ями. На сьогодні фіксують такі мовні сім'ї – індоєвропейську (приблизно 45 %), китайсько-тибетську (22 %), афразійську (5 %), австронезійську (5 %), дравідську (4 %), атайську (3 %), нігеро-кордофанську (2 %), інші (14 %). У кожній сім'ї мов гіпотетично відтворюють найдавнішу, називаючи її «прамовою» або «мовою-основою». Слов'янські мови входять до найбільшої сім'ї мов – індоєвропейської. Індоєвропейська (спільноіндоєвропейська) мова – єдина в минулому мова (прамова), що функціонувала до III тисячоліття до нашої ери [89, С. 229]. На сьогодні в ній фіксують такі групи живих мов – індійську, іранську, слов'янську, балтійську, германську, романську, кельтську, грецьку, албанську, вірменську. За свідченнями істориків, мовно-культурна сім'я індоєвропейських народів протягом III – II тисячоліть до нашої ери заселила значні частини земель від Західної Європи до Індії. До них належали численні кельтські, германські, романські, слов'янські, балтські, фракійські, індо-іранські та інші племена Європи й Азії, котрі виформувалися з племен ямної культури (культура охрових могил) кінця мідної доби та ранньої бронзової доби. В Україні ямна культура представлена в

степових і лісостепових зонах, переважно, на Дніпрі та Запоріжжі.

Індоевропейські племена, перетинаючись з іномовними племенами, зі зміною суспільних та природних умов життя втрачали зв'язки між собою, відокремлювалися, розвиваючи нові мовні особливості. Зміни відбуваються на усіх мовних рівнях: лексичному, фонетичному, граматичному. Тому близькість між мовами однієї сім'ї згодом зменшується, бо при кращому чи гіршому збереженні успадкованих спільних рис кожна з мов набуває і таких рис, яких вона раніше не мала.

Індоевропейська мова-основа перед розпадом на вище подані групи мов характеризувалася такими рисами в фонетиці.

У системі вокалізму (голосних) індоевропейської мови шляхом реконструкції зафіксовано короткі й довгі звуки. Серед них – монофтонги, дифтонги та складотворчі сонанти:

1) монофтонги: короткі – [ǣ], [ǫ], [ǘ], [i], [ě], довгі – [ā], [ō], [ū], [ī], [ē];

2) дифтонги: короткі – [ēi], [ěu], [ǣi], [ǣu], [ōi], [ōu], довгі – [ēi], [ēu], [āi], [āu], [ōi], [ōu];

3) складотворчі сонанти: короткі [r̥], [n̥], [m̥], [l̥], довгі – [r̥], [n̥], [m̥], [l̥].

Майже всі індоевропейські голосні протиставлялися як за своєю якістю, так і за своєю часокількістю, тобто за ознакою витраченого часу на їхню вимову чи за ступенем їхньої подовженості.

У системі консонантизму, ймовірно, функціонували такі звуки (єдиної думки на кількість приголосних у науці до сьогодні не має):

1) губні – [b], [p], [bh], [ph], [w], [u];

2) передньоязикові – [d], [t], [z], [s], [dh], [th] – придихові, [n], [m], [r], [l];

3) середньоязикові – [j], [i];

4) задньоязикові – [g], [k], [gh], [kh] – чисті, [g^u], [k^u], [g^uh], [k^uh] – лабіалізовані, [g^ʰ], [k^ʰ] – напівпалаталізовані.

На основі індоевропейської фонологічної системи поступово, внаслідок певних фонетичних змін, склалася фонологічна система ранньої праслов'янської мови [12, С. 29 – 30]. Проте, декілька століть співіснують пращури протогерманців, прабалтів та

протослов'ян (культура шнурової кераміки). Після відділення германців деякий час існує і балтослов'янська прамова.

1.2.2. Праслов'янська система, структура складу, характеристика наголосу

На початку нашої ери слов'яни, котрі згідно з писемними джерелами мали спільне ім'я венеди (вінди, венди) і вже заселяла територію від Вісло-Одеського басейну й Південної Балтики (на заході) до Дніпра (на сході) й від Прип'яті (на півночі) до Карпат і зони Степів (на півдні), розмовляли близькоспорідними діалектами з багатьма спільними рисами, що дало вченим підставу назвати їх «праслов'янською мовою» [33, С. 18]. Початок виформування слов'янських мов з індоєвропейської сягає приблизно 1500–2000 років до н. е., кінець – IV–V століття нашої ери – час так званого «великого переселення народів». Це традиційна точка зору, але на сьогодні питання все ж є остаточно не розв'язаним, бо певна когорта науковців вважають, що в основі лежать діалекти прабалтійської мови (між діалектами праіндоєвропейської та прабалтійської лежить факт значної схожості лексичного, морфологічного й граматичного рівнів).

Енциклопедія української мови подає таке визначення поняття «праслов'янська мова» – гіпотетична мова-предок слов'янських мов, що сформувалася на основі одного з праіндоєвропейських діалектів [89, С. 538]. Її абсолютними синонімами є поняття: «спільнослов'янська», «загальнослов'янська» та «слов'янська мова-основа» (принагідно зупинимося на основних гіпотезах походження етноніма «слов'яни: утворення реконструюють від слів «слава» та «слово», від топонімів й антропонімів (порівняймо: *Славутич-Дніпро*, *Владислав*, *Святослав*), від етноніма «скловени»).

Праслов'янська мова реконструюється шляхом порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов із залученням типологічних даних. Її аналізували такі вчені: А. Шлейхер, І. Бодуен де Куртене, О. Потебня, А. Лескін, В. Ягич, К. Бругманн, П. Фортунатов, О. Шахматов, Є. Курилович, В. Георгієв, Я. Розвадовський, Т. Лер-Сплавінський, Я. Розвадовський, Н. Ван-Вейк, М. Фасмер, М. Дурново, Г. Ільїнський, О. Селищев, А. Мейє, Хр. Ш. Станг, М. Трубецької, Р. Якобсон, Є. Курилович,

Л. Булаховський, О. Трубачов, О. Мельничук, В. Складенко, В. Дибко, В. Колесов та інші дослідники.

Праслов'янська мова не була статичною, змінювалася в часі, а тому її форми, в залежності від хронологічного зрізу, реконструюють по-різному. На сьогодні, в історії спільнослов'янської мови науковці виділяють три періоди: ранній (III – I тис. до н. е.), середній (I тис. до н. е. – III – V ст. н. е.) і пізній (V – VI ст. н. е.). Упродовж цього часу в фонетиці відбулися значні зміни, а саме: у ранній період відбувається утрата придихових проривних приголосних; занепад лабіалізованих задньоязикових приголосних; зміна палатальних у [z], [s]; виникнення нового приголосного [x] з придихового [k^h] та [s] після [i], [u], [r], [k]; занепад ларингальних (гортанних) приголосних; розщеплення складотворних сонантів на дифтонгічні сполучення (*i, *u + *r, *l, *m, *n); у середній період з'являється тенденція до автономності складу в межах слова, а звідси – виникнення законів відкритого складу та складового сингармонізму (закон відкритого складу зумовив такі важливі фонетичні зміни, як занепад приголосних у кінці слова, розвиток протетичних приголосних, переміщення меж складів, спрощення, асимілятивні (асиміляція приголосних перед j, що дало праслов'янській мові палатальні приголосні) та дисимілятивні зміни в групах приголосних, монофтонгізацію дифтонгів, утворення носових голосних та складотворних сонантів; відповідно до закону складового сингармонізму голосні й приголосні в складі сполучалися за принципом їхньої однорідності з погляду передньої і непередньої артикуляції; внаслідок цього приголосні в позиції перед голосними переднього ряду ставали палаталізованими; результатом загального процесу пом'якшення приголосних стала перша перехідна палаталізація задньоязикових [g], [k], [x], які перейшли у палатальні шиплячі [ďž] (пізніше [ž]), [č], [š]); у пізній період відбулися друга й третя палаталізації задньоязикових приголосних. Наслідком фонетичного процесу стало виформування палаталізованих [ďž] (пізніше [z]), [c], [s'] (друга палаталізація) та [ďž] (пізніше [z']), [c'], [s'] (третя перехідна палаталізація).

Отже, підсумком розвитку системи вокалізму в праслов'янській мові є те, що ознака часокількості стала фонологічно не суттєвою і поступилася протиставленню голосних за якіс-

тю. Збагачення ж системи консонантизму відбулося за рахунок фрикативних приголосних і аффрикат.

Наголос у праслов'янській мові був тонічним (музичним). На довгих голосних, дифтонгах і дифтонгічних сполученнях розрізнялися два види інтонації: акутова (висхідна) та циркумфлексивна (спадна) [89, С. 404 – 405]. У цей же період виникає іксус – сучасний динамічний наголос, властивий східнослов'янським та більшості інших слов'янських мов.

Варто вказати, що за свідченнями істориків, вже на початку нашої ери праслов'янська спільність, як і праслов'янська мова, розпалася на західну й східну підгрупи з розмежуванням їх по річці Західномий Буг. Західна частина стала прабатьківщиною західних слов'ян, а східна частина – прабатьківщиною східних і південних слов'ян [35, С. 18]. Звідси, сучасні слов'янські мови поділяються на 3 (три) групи: східну (українська, білоруська, російська), західну (польська, чеська, словацька, кашубська, лужицька і мертві полабська та поморська мови) та південну (болгарська, македонська, сербська, словенська і мертва старослов'янська).

1.2.3. Давньоруська система, структура складу, характеристика наголосу

Аналізуючи мовну ситуацію в Київській Русі, варто розрізняти два рівні функціонування мови в давньоруському суспільстві – діалектний і літературний. На думку Г. Півторака, у Київській Русі існували дві форми усної мови (усне народне діалектне мовлення та усно-літературні койне) і дві писемно-літературні мови – давньокиївська (давньоруська) і церковнослов'янська [35, С. 84].

Давньоруська мова – мова східних слов'ян, які населяли Київську Русь. До того ж вона є певною абстракцією, що містить набір характерних лінгвальних рис, якими східнослов'янські діалекти VII – XII століть вирізнялися серед інших слов'янських [89, С. 133].

Оскільки давній східнослов'янський мовний ареал був діалектно досить виразно здиференційований (за дослідженням Г. Півторака, на кінець XIII століття на території Київської Русі виділялося 6 основних діалектних макрозон: південно-західна,

карпатська, поліська, полоцько-смоленська, північна, північно-східна), тому монолітної, структурно одноманітної давньоруської мови не було. Мовні особливості давньоруських діалектів реконструюють на основі свідчень писемних пам'яток, написаних кирилицею, та сучасних східнослов'янських говорів із залученням матеріалу з інших слов'янських мов.

В історії давньоруської мови умовно розрізняють два періоди: дописемний (ранній, незадокументований – VII – X ст.) та писемний (задокументований – XI – XIII ст.).

Система вокалізму дописемного періоду мала голосні звуки, що розподілялися залежно від положення спинки язика щодо піднебіння при їхній артикуляції на:

- 1) голосні переднього ряду – [i], [ɛ], [e], [ɛ̃], [ẽ];
- 2) голосний середнього ряду – [y];
- 3) голосні непереднього (заднього) ряду – [a], [o], [õ], [ɔ̃], [y].

Голосні *õ, ɛ* були носовими, решта ж голосних – звуки чистої (ротової) вимови. Дев'ять звуків належали до голосних повного творення *a, o, y, e, ẽ, i, õ, ɛ, ы*; два – до неповного *ь, ъ* – так звані редуковані чи зредуковані (від лат. послаблення); у деяких працях ці голосні називають глухими, а в дослідженнях П. Фортунатова – ірраціональними.

Залежно від участі губ в артикуляції звуків голосні поділяються на: лабіалізовані – *o, y, õ, ъ* та нелабіалізовані – *a, e, ь, ы, i, ɛ, ẽ*.

Ще на праслов'янському ґрунті голосні звуки незалежно від їх місця в слові розрізнялися щодо часокількості: одні з них були довгими, а інші – короткими. До довгих належали *i, ɛ, ẽ, ы, a, õ, y*, до коротких – *e* та *o*, а найкоротшими у вимові були *ь* та *ъ*. Під час розпаду спільнослов'янської мовної єдності довгі голосні звуки в певних позиціях скорочувалися, короткі ж голосні могли подовжуватися, якщо вони стояли в позиції перед складом з голосним неповного творення *ь* або *ъ*. У давньоруській мові дописемного періоду, як вважають науковці, різниці між довгими й короткими голосними повного творення вже не існувало, всі вони були звуками нормальної довготи. Лише голосні неповного творення *ь, ъ* залишалися дуже короткими та дифтонг *ѣ* зберігав довгу вимову [12, С. 74–75].

У системі консонантизму функціонували такі приголосні звуки:

1) губні – [б], [п], [β] (ймовірно, губно-губний), [м] (за походженням є індоєвропейськими; могли бути твердими і пом'якшеними, наприклад: *б^{ити}*-*б^{ыти}*, *п^{ити}*-*снопѣ*, *кръвѣ*-*во^{ль}*, *осмь*-*мыти*;

2) м'язикові – передньом'язикові [д], [т], [н], [р], [л], [з], [с], [ж], [ч], [ш] та [дʒ], який утративши проривний компонент, пізніше асимілював у [з];

середньом'язиковий – [й];

задньом'язикові – [к], [х], [г].

У системі вокалізму писемного періоду зафіксовано такі голосні [12, С. 65–66]:

1) переднього ряду – [і], [ĕ (ĥ)], [е], [ѣ], [ä];

2) непереднього (заднього) ряду – [у], [и], (*и*, *ы* > *и*, можливо, або унаслідок злиття двох компонентів, або самостійного виформування), [ѣ], [о], [а].

Одні з них – *і*, *е*, *а*, *у*, *и*, *о*, *ä* – звуки нормальної довготи; *ѣ*, *ѣ* – короткі звуки; *ĕ (ĥ)* – дифтонг.

Голосний *ĥ* успадкований з двох звукових джерел індоєвропейського періоду, а саме: довгого відкритого *ē* та дифтонга *di* (з *di*, *ai*). Його артикуляційно-акустична природа подавалася в науковій літературі не однозначно. Про вимову цього голосного писали П. Фортунатов, А. Кримський, О. Селіщев, Є. Тимченко та інші дослідники. На сьогодні науковці схиляються до того, що давній голосний *ĥ* вимовлявся як дифтонг *iĕ*. Про це свідчить те, що у сучасних східнослов'янських мовах він дав два рефлексії – *і* та *е*, наприклад: укр. *літо*, *дід*; рос. *лето*, *дед*; блр. *лета*, *дзед*, а також і те, що в деяких говорах північного наріччя української мови, які зберегли архаїчні риси, досі відповідно до давньоруського *ĥ* вимовляється, переважно в наголошеній позиції, дифтонг *iĕ*, наприклад: *сієно*, *лієто*, *дієд* [12, С. 78]. Саме цей «давній *ĥ*» (бо був ще й «новий *ĥ*», котрий є наслідком занепаду зредукованого *ѣ*, подовження голосного *е* у закритих складах. Термін «новий *ĥ*» належить О. Соболевському, а природу цього явища розкрив О. Потебня) на більшій частині української етнічної території перейшов в *і*, наприклад: *дĥло* – *діло*, *стĥна* – *стіна*,

бѣда – *біда* (процес зміни не залежав від наголосу чи консонантного оточення).

Ікавізм як одне з фонетичних явищ відрізняє українську мову від російської та білоруської. Причину втрати голосного *ѣ* науковці вбачають у тому, що у фонетичній системі давньоруської мови він характеризувався деякою ізольованістю: за ознакою довготи / короткості входив лише до двочленного протиставлення голосних переднього ряду *ѣ* – *е*, а кореляції переднього ряду з голосними непереднього ряду вже не було. З утратою *ѣ* взагалі завершується процес занепаду довгих голосних. Голосний *і*, що виник з *ѣ*, якісно відрізнявся від *і*, успадкованого давньоруською мовою; як напружений звук більш високого підняття він мав здатність сильніше палаталізувати попередні приголосні. Тому ця риса зумовила розширення складу палатальних приголосних давньоруської мови двома новими звуками – [dʲ], [tʲ].

Усі голосні переднього та непереднього ряду виконували дистинктивну функцію, наприклад: *дымѣ* – *домѣ*, *мирѣ* – *морѣ*, *сынѣ* – *сѣнѣ*, *жирѣ* – *жарѣ*.

Система ж консонантизму писемного періоду поповнилася губним приголосним *ѣ*, котрий уживався лише в книжних словах, запозичених з грецької мови, наприклад: *ѣарисѣи*, *ѣилосоѣѣ*, *ѣиникѣ*, *ѣилипѣ*. Народній мові він був не властивий, проникаючи в неї, замінювався іншими приголосними відомими давньоруській мові, наприклад: *Ходорѣ*, *Хома*, *Хведора* тощо. Народні відповідники в деяких словах стали нормою сучасної української мови – *Пилип*, *Панас*, *Хома*, *хвіртка* тощо. До того ж, у сучасній українській мові приголосний *ѣ* є своєрідним маркером того, що слово запозичене.

Ще однією особливістю давньоруського консонантизму писемного періоду була поява фарингального *г* (питання про час і причини його виникнення досі трактуються не однозначно, наприклад: Г. Півторак, О. Ткаченко пов'язують втрату вибухового *г* і його заміну спочатку на фрикативний, а потім і гортанний *h* впливом скіфо-аланської мови на тогочасні південно-руські діалекти [35, С. 33]) та відсутність приголосного *дʒ*, який, утративши проривний компонент, асимілював у *з* (давньорус. *звонѣ*). Принагідно зазначимо, що африката *дʒ*, котра фіксується в су-

часній українській мові, не має зв'язку з давньоруським варіантом. Вона виникла значно пізніше, розвинувшись на місці початкового *з* в корені, ймовірно, внаслідок дисиміляції його з приголосним з прийменника, наприклад: *з звоном* → *з дзвоном*, *з зеркалом* → *з дзеркалом*. За аналогією звук [дʒ] поширився й на інші форми та слова одного кореня, наприклад: *дзвін*, *дзвонити*. Є в українській мові афrikата *дʒ* і звуконаслідувального походження, наприклад: *дзижчати* від *дзи*, *дзюрчати* від *дзю*, *дзеленькати* від *дзень*. Зрідка звук *дʒ* уживається і в словах іншомовного походження, наприклад: *дзбан* (польск.) [68, С. 7 – 14].

Звукова система давньоруської мови характеризувалася специфічними особливостями в структурі складу, котрі вона пізніше втратила і яких не знає тепер жодна з сучасних східнослов'янських мов. До таких особливостей, успадкованих від праслов'янської мови, належать: 1) закон наростаючої звучності, 2) закон відкритого складу та 3) закон складового сингармонізму.

Суть закону наростаючої звучності полягає в тому, що звуки в складі розташовувалися за принципом наростаючої звучності – від менш звучних на початку до більш звучних у кінці. Тому дзвінкий приголосний у складі не міг стояти перед глухим, сонорний – перед шумним, голосний – перед приголосним, наприклад: *про-сла-ви-ти*.

Оскільки голосний звук завжди в силу закону наростаючої звучності стояв у кінці складу, то, відповідно, всі склади стали відкритими, наприклад: *по-ле*, *о-смь* (хоча прийменники й префікси могли закінчуватися на приголосний звук, але самостійно вони не вживалися, бо з фонетичного погляду завжди оформлювалися в одне звукосполучення, яке й поділялося на окремі склади, наприклад: *без вѣсти* – *бе-звѣ-сти*, *розбити* – *ро-зби-ти*). Ця закономірність названа мовознавцями *законом відкритого складу*. Якщо сонорні *р* та *л* стояли після голосного перед приголосним, то тоді вони набували складотворчої властивості й попереднього складу не закривали, а самі утворювали окремий склад слова, наприклад: *тъ-р-гъ*, *пѣ-л-нѣ* [12, С. 83].

Також діяла тенденція до об'єднання в одному складі звуків однорідної або схожої артикуляції – так званий закон складового сингармонізму. Його суть полягала у тім, що м'які приголосні

поєднувалися з голосними передньої, а тверді – з голосними непередньої артикуляції.

Узагальнення, зроблені вченими, свідчать про те, що сучасна акцентна система української мови виформувалася в результаті історичного розвитку праслов'янської, давньоруської та староукраїнської акцентних систем. Фундамент щодо вивчення цього питання в україністиці заклали засновник і керівник Київської акцентологічної школи акад. В. Складенко.

Як стверджує науковець, на праслов'янському ґрунті, наприклад, акцентований голосний характеризувався не тільки наголосом, а й певною довготою або короткістю й відповідною інтонацією: односкладовою висхідно-спадною, двоскладовою висхідно-спадною, спадною (довгою чи короткою). Загалом же у праслов'янській мові розрізняли три акцентні парадигми, тісно пов'язані з інтонаціями: баритоновану – з нерухомим наголосом (акутовою інтонацією) на корені; окситоновану – з нерухомим наголосом на закінченні; рухому – з нисхідною (довгою або короткою) інтонацією на початковому складі в одних формах і кінцевим наголосом в інших формах [40, С. 4].

На давньоруському ж ґрунті розмежування довготи й короткості, а також інтонації зникло, і в словах зберігся лише динамічний наголос. Перші акцентовані пам'ятки в східних слов'ян фіксуються в XIV столітті. Найдавнішою східнослов'янською пам'яткою є Чудівський Новий Заповіт (1355 р.). Значною мірою ця пам'ятка відбиває акцентуаційну систему давньоруської мови пізнього періоду. Проте систематично і більш-менш послідовно ставляться наголоси на кожному слові в українських пам'ятках тільки з другої половини XVI – до кінця XVIII століть. Найдавнішою ж акцентованою українською пам'яткою є Пересопницьке євангеліє (1556 – 1561 рр.), хоча значки «'» та «'» цього рукопису не завжди є наголосами, а часто позначають початок чи кінець слова, або і початок, і кінець слова, наприклад: *во́дою*. Систематично наголоси почали ставитися лише в стародруках – «Апостол» (1574 р.) та Острозька біблія (1581 р.).

Явища наголошування слів, що позначалися терміном «просодія», простежуються і в стародавніх українських граматиках. Як учення про наголос просодія є окремою складовою частиною «Граматики словенської» Лаврентія Зизанія (Густановського),

що вийшла 1596 року у м. Вільно. Книга нараховує 1190 сторінок. «Граматика ...» – найбільш ранній оригінальний посібник у східних слов'ян, виданий як шкільний підручник у вигляді запитань і відповідей. Друга частина пам'ятки називається «О просодії», у якій автор подає правила вживання просодійних знаків (він нараховує їх шість – озія ('), варія ('), облеченная ('), кроткая ('), долгая ('), краткая ('). Ці різновиди наголосів, чужі церковнослов'янській і живій розмовній мові, запозичено з грецьких граматик, тому авторові довелося досить багато місця виділити для формулювання (штучних) правил вживання таких знаків. Але своєю працею Л. Зизаній узаконував позначування наголосів у писаних та друкованих текстах, що певним чином сприяло нормуванню акцентуації як церковнослов'янської, так і східнослов'янських мов: незважаючи на штучність розрізнення трьох типів, запропоновані значки фактично вказували на місце звичайного наголосу в словах. У роботі поруч з терміном «просодія» Л. Зизаній вживає свій власний термін – «припѣло».

- *Что есть припѣло ?* – *Есть ударение гласа письменного.*

- *Где бывает просодія ?* – *На слоге.*

- *Что есть слог ?* – *Слитие гласного с согласным.*

Свою «Граматикою ...» Л. Зизаній узаконував позначування наголосу в писаних та друкованих текстах, що певним чином сприяло нормуванню акцентуації церковнослов'янської та східнослов'янської мов (Див.: Зизаній Л. Лексис, 1596 / Підгот. статті В. В. Німчука, 1964).

Вчення про наголос є окремою складовою частиною праці М. Смотрицького «Граматіки словенския правильное синтагма», виданої в 1619 році. У ній подано інформацію «про орфографію просодію» – місце різних типів наголосів, а саме: оксію або острію (риска похилена справа наліво), що ставиться над наголошеною голосною усіх складів, у тому числі кінцевого, якщо він був закритим, варію або тяжкію (риска похилена зліва направо), яка ставиться над наголошеною голосною кінцевого відкритого складу. Теорія науковця ґрунтувалася на грецькій системі, штучно перенесеній на словенороський ґрунт, але, незалежно від типу, наголос ставився там, де він справді знаходився в живій мові східних слов'ян, насамперед в українській мові початку XVII століття. Для сучасної акцентологічної науки гра-

мати́ка М. Смотрицького цінна не так поданими в ній теоретичними положеннями про наголос (вони дещо вужче представлені й у попередніх грамати́ках, і суттєвих відмінностей між ними немає), а, насамперед, фактичним матеріалом, що дає можливість простежити етапи історичного розвитку української системи наголосу.

У недавно віднайденій рукописній грамати́ці І. Ужєвича, що називається «Слов'янська грамати́ка написана Іваном Ужєвичем слов'янином студентом теології знаменитої Паризької академії в Парижі від народження сина божого 1643 року» виділено три види наголосу: гострий наголос (якщо голосний звук мав такий наголос, то він вимовлявся протяжно: *ви́жу*), важкий наголос (ставився в кінці слова: *пиши́*, *бери́*, *бога́*) та прямий апостроф, завдяки якому голосний може стати частиною мови: *и́д҃ъ* (і бог) – сполучник. Варто вказати, що в акцентуванні слів автор непослідовний, а в окремих випадках має місце навіть розбіжність у наголошенні тієї ж самої граматичної форми. Позитивним моментом роботи є те, що І. Ужєвич практично і досить докладно знайомить читача з системою надрядкових знаків (одним з яких є наголос).

На важливе значення наголосу при вивченні мови вказував у своїй грамати́ці ще один знавець мови – О. Павловський (1818 р.). Цінність грамати́ки полягає в тому, що усі українські слова автор зацентрував правильно.

У граматичних працях першої половини ХІХ століття терміну «наголос» відповідає «слогоудареніє» («просодія»), в інших джерелах цього періоду – «голосовдар» і «гласовдар». Лише в пізніших підручниках і посібниках (приблизно з другої половини ХІХ століття) починається поширення терміна «наголос». Наголосові відповідає термін «акцент», що походить з латинської мови й означає – «приспів». Звідси й назва науки про наголос – акцентоло́гія, яка зародилася наприкінці ХІХ століття. Сам же термін уперше в науковий вжиток увів Р. Брандт у роботі «Начертание славянской акцентологии» (1880 р.).

2. ВІДОБРАЖЕННЯ В МОВІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ ФОНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ (СИСТЕМА КОНСОНАНТИЗМУ)

2.1. Палаталізація задньоязикових приголосних (перехідне пом'якшення *g, *k, *x)

У праслов'янській мові задньоязикові приголосні *g, k, x* вимовлялися твердо. Голосні ж переднього ряду вимагали обов'язкового пом'якшення приголосних, які безпосередньо стояли перед ними. Тому задньоязикові приголосні перед голосними переднього ряду у вимові не могли зберігатися, в такій позиції на їхньому місці утворювалися інші приголосні, здатні пом'якшуватися в той період мовного розвитку. Утворення нових м'яких приголосних на місці твердих *g, *k, *x перед голосними переднього ряду в науковій літературі називають перехідним пом'якшенням, або перехідною палаталізацією задньоязикових приголосних.

На сьогодні (традиційно) розрізняють три палаталізації задньоязикових приголосних, котрі дали різні рефлексії.

1. Перша перехідна палаталізація *g, k, x*.

У позиції перед голосними переднього ряду [i], [ĩ], [ē], [ě], [ēi], [ēu], [ěj], [ěu] приголосні *g, *k, *x унаслідок асимілятивного впливу на них голосних, поданих вище, палаталізувалися, а далі змінилися у шиплячі: [g] → [g'] → [ž'], [k] → [k'] → [č'], [x] → [x'] → [š']. Цю зміну й називають першою перехідною палаталізацією задньоязикових приголосних, наприклад: давньоруське *другъ* – *друже, дружба, дружіті* [12, С. 36]. Вона відбулася, ймовірно, у I – II ст. н. е. (на думку В. Богородицького, у VI – V ст. до н. е.) [89, с. 472]. Задньоязикові приголосні могли стояти не лише перед голосними переднього ряду, а й перед голосними непереднього ряду. У такій позиції вони не змінилися в шиплячі. На цій основі в процесі першої перехідної палаталізації виникло чергування приголосних звуків [g] → [ž'], [k] → [č'], [x] → [š'].

Наслідки першого перехідного пом'якшення, яке стало однією з фонетичних рис, що виділяють слов'янські мови з-поміж інших індоєвропейських, повністю зберегла давньоруська мова; фіксуються вони й в усіх інших сучасних слов'янських мовах,

наприклад: давньорус. *жити, жена*; укр. *жити, жона*; рос. *жить, жена*; блр. *жыць, жонка*; блг. *живея, жена* [12, с. 85].

2. Друга перехідна палаталізація *g, *k, *x.

Цей фонетичний процес пов'язаний з дифтонгом [ǫi], який дав два рефлекси: *ĥ* (завжди в основі слова і в деяких закінченнях) та *i* (лише в закінченнях окремих граматичних категорій). Ці голосні, як й інші голосні переднього ряду, вимагали пом'якшення приголосних, що стояли перед ними. Тому тверді приголосні *g, *k, *x у позиції перед *ĥ* та *i* напівпалаталізувалися: [g] → [z'], [k] → [c'], [x] → [s'], наприклад: давньорус. *нога* – *нодзĥ*, *друг* – *друдзĥ* (у дописемний період давньоруської мови африката *dz* утратила проривний компонент, змінившись у *z*), *человѣкъ* – *человѣци*, *ученікъ* – *ученіци*, *ректі* – *ръци*, *пекті* – *пыци*, *пыѣте*, *страхъ* – *страѣ*.

Це чергування зберегли сучасні українська й білоруська (окрім форм наказового способу) мови: укр. *книга* – *книзі*, *голка* – *голиці*, *муха* – *мусі*, *берег* – *березі*, *байрак* – *байраці*, *кожух* – *кожусі*; блр. *нага* – *назе*, *рука* – *руцы*, *саха* – *сасе*, *страх* – *страсе*; але пор. давньоруськ. *берези*, *вѣлци* (називний відмінок множини), *помози*, *пыци*, *пыѣте* (друга особа наказового способу) замінилися в українській мові на *береги*, *вовки*, *поможи*, *печи*, *печіть*, а в білоруській – *бярагі*, *ваўкі*, *памажы*, *пячы*, *пячыце*.

Наслідки другої перехідної палаталізації задньоязикових приголосних відомі також усім південнослов'янським та західнослов'янським мовам, наприклад: блг. *подлог* – *подлози*, *сиромѧх* – *сиромаси*, *юнак* – *юнаци*; польськ. *noga* – *nodze*, *waga* – *wadze*; чеськ. *noha* – *noze*, *vaha* – *vaze* [12, с. 86–87].

Друга перехідна палаталізація відбулася, ймовірно, у II – IV ст. н. е., як стверджує Т. Лер-Сплавінський, чи III – V ст. н. е. – за тлумаченням Ф. Філіна.

3. Третя перехідна палаталізація *g, *k, *x.

Під цією палаталізацією розуміють зміну [g] → [z'], [k] → [c'], [x] → [s'] після голосних переднього ряду [i], [ь], [e] та [r] перед іншими голосними, наприклад: давньорус. *овѣца* з **ovĭka*, *лице* з **liko* тощо. Однак, не всі фонетичні умови третьої палаталізації на сьогодні ще вивчені, бо зміни відбуваються непослідовно. Не з'ясовано до кінця й часові межі цієї палаталізації. Більшість науковців вважають, що вона відбулася, певно, після другої, або ж

у її завершальний період [15, С. 124]. Є й дослідники, які називають третю перехідну палаталізацію різновидом другої [89, С. 191].

Унаслідок усіх типів перехідної палаталізації задньоязикових приголосних у слов'янських мовах утворилося чергування *g, k, x* із *ж, ч, ш* та *з, ц, с*, наприклад: укр. *луг* – *лу́же* – у *лу́зі*, *рік* – *рі́чний* – у *ро́ці*, *кожух* – *кожу́шина* – у *кожу́сі*; рос. *облик* – *ли́чный* – *ли́цо*, *княгиня* – *княже́ский* – *кня́зь*; блр. *нага* – *но́жка* – *на́зе*, *муха* – *му́шка* – *му́се*; блг. *юнак* – *юна́че* – *юна́ци*, *сиромах* – *сирома́шня* – *сирома́си* [12, С. 88]. Проте від цього чергування є багато відхилень.

Наслідки першого перехідного пом'якшення зберігають усі слов'янські мови; наслідки ж другої і третьої палаталізації або зовсім втрачені, або ж відомі лише окремим граматичним категоріям.

2.2. Доля приголосних у сполученні з постконсонантним *j

Звук [j], що в спільнослов'янській мові належав до складу іменного або дієслівного суфікса, вплинув на розвиток і зміну системи консонантизму слов'янських мов. Він зумовлював палаталізацію приголосних, після яких стояв у постпозиції, а це викликало різні зміни їх, внаслідок чого з'являлися звукові альтернативи, відомі й сучасним слов'янським мовам (процес уш्लиву j був досить тривалим, охоплював, напевно, не один період мовного розвитку).

Унаслідок палаталізації приголосних у сполученні з j відбулися такі фонетичні процеси:

1. Сполучення **gj*, **kj*, **xj* змінилися в шиплячі *ž'*, *š'*, *č'*, наприклад: **drugjo* – *дру́жу*, **tokjo* – *мочу*, **plakjo* – *плачу*, **kolыхjo* – *коли́шу*, **suxje* – *су́ша*.

Причиною цього явища, як підкреслював О. Селіщев, була зміна артикуляції задньоязикових приголосних на шиплячі внаслідок асимілятивного впливу на них j. Новоутворені шиплячі, повністю асимілювавши j, подовжилися, потім – поступово скоротилися. Процес зміни задньоязикових приголосних *g, k, x* перед j схематично можна подати так:

**gj* → *g'j* → *ž'j* → *ž'ž'* (*ž':*) → *ž'*;

**kj* → *k'j* → *č'j* → *č'č'* (*č':*) → *č'*;

**xj* → *x'j* → *š'j* → *šš'* (*š':*) → *š'*.

2. Сполучення **zj* і **sj* змінилися в шиплячі *ž* і *š*, наприклад: **mazjo* – мажу, **pišjo* – пишу, **nosjo* – ноша. Зміна передньоязикових зубних у сполученні з *j* розпочиналася з пересування їхньої артикуляції у сферу утворення м'яких шиплячих, тобто назад. Асимілятивний процес схематично можна подати так:

$$\begin{aligned} *zj &\rightarrow z'j \rightarrow ž'j \rightarrow žž' (\acute{ž}':) \rightarrow ž'; \\ *sj &\rightarrow s'j \rightarrow š'j \rightarrow š's' (\acute{s}':) \rightarrow š'. \end{aligned}$$

3. Сполучення **lj*, **rj*, **nj* змінилися в м'які (в сучасній українській мові – пом'якшені) приголосні *l'*, *r'*, *n'*, наприклад: **poljo* – поло, **koljo* – коло, **tvorjo* – творо, **govorjo* – говоро, **ženjo* – же-но.

Асимілятивний процес *сонорних j*, втрату ними довготи і зміну у пом'якшені приголосні схематично можна подати так:

$$\begin{aligned} *lj &\rightarrow l'j \rightarrow l'l' (l':) \rightarrow l'; \\ *rj &\rightarrow r'j \rightarrow r'r' (r':) \rightarrow r'; \\ *nj &\rightarrow n'j \rightarrow n'n' (n':) \rightarrow n'. \end{aligned}$$

4. Сполучення **dj* і **tj*. Рефлекси цих сполучень не в усіх слов'янських мовах однакові. У давньоруській мові *dj* і *tj* змінилися в *ž* та *č*, наприклад: **medja* – межа, **sadja* – сажа, **svb̃tja* – св̃бча.

Науковці вважають, що внаслідок асимілятивних і дисимілятивних процесів зміна передньоязикових приголосних відбувалася так:

$$\begin{aligned} *dj &\rightarrow d'j \rightarrow d'd' (d':) \rightarrow dž' \rightarrow ž' \rightarrow ž; \\ *tj &\rightarrow t'j \rightarrow t't' (t':) \rightarrow t'š' (\acute{č}':) \rightarrow č. \end{aligned}$$

Як бачимо, звуки [ж], [ч] із поданих сполучень засвоєні сучасними східнослов'янськими мовами, наприклад: укр. *межа*, *свіча*; рос. *межа*, *свеча*; блр. *мяжа*, *свѣча*. Однак на місці *dj* у дієслівних формах українська мова має інший рефлекс, а саме: **vodjo* – воджу, **hodjo* – ходжу, *sadjo* – саджу.

На жаль, походження звука [дж] в українській мові (як і в білоруській) на сьогодні ще не з'ясовано. Свого часу науковці П. Лавровський та І. Срезневський вважали, що африката *дж* утворилася безпосередньо зі сполуки **dj*. Цієї ж точки зору дотримувався дослідник О. Потебня. Мовознавець П. Житецький, навпаки, безпосередню зміну *dj* у *ж* вважав лише за можливу, а історик мови Н. Коробка писав про те, що звук *дж*, на його думку, в українській мові новий [12, С. 90].

5. Сполучення **skj*, **stj*, **zgj*, **zdj*. Давньоруська мова закономірно відбиває спільнослов'янську зміну *skj* і *stj* у *ш'ч' (ш)*, а сполучень *zgj* і *zdj* – у *ж'ж'*. Таку вимову послідовно зберігає і сучасна українська мова, наприклад: *пушу* (із *пуш'ч'у* – **pyskjo.*), *прошу* (із *прош'ч'у* – **prostjo.*), *їжджу* (*ѣж'дж'у* – **ĥzdjo.*). Давньокиївське написання *жж* відповідно до *zdj*, *zgj* неповністю передавало вимову відповідних приголосних, про що свідчать окремі написання пізніших часів, наприклад: *не вѣежжают* (Грамати́ка 1453 р.) [12, С. 93].

6. Сполучення звуку *j* з попередніми губними. Після губних на початку слова звук [j] ще в праслов'янській мові змінився в *l*, наприклад: **rjъvati*, **rjъjo.*, **bjъdo*; давньорус. *пльвати*, *плюю*, *блюдо*; укр. *плювати*, *плюю*, *блюдо*.

Різними були рефлекси суфіксального *j* в східнослов'янських, південнослов'янських та західнослов'янських діалектах. Так, у східнослов'янських діалектах він змінився в *л*, наприклад: укр. *земля*, *купля*, *ловлю*, *люблю*; рос. *земля*, *ловлю*; блр. *зямя*, *лавлю*; у південнослов'янських – у *л*, але не послідовно, наприклад: блг. *земя*, *ловя*, але *оскърбление*, *обявление*, *престъпление*, *изумление*; срб. *земља*, *скупљи*, *грубљи*, *ловљење*; у західнослов'янських діалектах зміна не відбулася, хоча її залишки маємо лише в м'якості тих приголосних, після яких він стояв, наприклад: польськ. *ziemia*, *lowię*; чеськ. *zete*, *kouprê* [12, С. 92 – 93].

2.3. Доля сполучень **kt'*, **gt'* та **dt'*, **tt'*

Сполучення приголосних **k* і **g* із м'яким **t* дало в слов'янських мовах той самий рефлекс, що й сполучення **tj*, наприклад: **noktь* – давньорус. *ночь*, укр. *ніч*, рос. *ночь*, блр. *ноч*, блг. *нощ*, польськ. *нос'*, чеськ. *нос*; **pektь* – давньорус. *печь*, укр. *піч*, рос. *печь*, блр. *печ*, блг. *пеиц*, польськ. *piec*, чеськ. *pес*.

У сполученні *kt'* ще на праслов'янському ґрунті м'який *t* викликав пересування артикуляції вперед і пом'якшення задньоязикового *k*, що стояв перед ним, після чого асимілятивно-дисимілятивні процеси зумовили подальшу зміну сполучення *k't'*, котра завершилася після розпаду спільнослов'янської мови. Процес зміни схематично можна подати так: *kt' → k't' → t't' → t's → č'*.

У групі *gt'* відбувалася регресивна асиміляція звуку *g*, внаслідок якої сполучення *g't'* змінювалося в *kt'*, котре потім розвивалося як первинне *kt'*: **mogti* → *мокти* → *мочі* → *мочь*.

У сучасній українській мові сполучення приголосних *gt* і *kt* в інфінітивних формах (*могти*, *берегти*, *пекти*, *сікти*), як вважають учені, належать до вторинних явищ, які розвинулися нефонетичним шляхом [12, С. 92].

До пізнього періоду праслов'янської мови науковці відносять і дисимілятивну зміну сполучень *dt*, *tt* у *st* в інфінітивних формах, яку успадкувала давньоруська мова, наприклад: **pletti* – *плекти*, **metti* – *мекти*, **bredti* – *бретти* – *брести*, **vedti* – *ветти* – *вести*, **kradti* – *кратти* – *крати*. Спочатку, очевидно, дзвінкий *d* унаслідок асиміляції до наступного приголосного змінився у глухий *t*, а згодом дисимілятивні процеси зумовили розподібнення сполучення *tt* у *st*. До того ж, зміна цих сполук викликана дією закону відкритого складу. Звук *t* дієслівної основи і *t* інфінітивного суфікса належали до різних складів, а тому склад перед *-ti* був закритим, наприклад: *плет-ті*; приголосні ж *st* належали до одного складу, отже, зміна *tt* у *st* відкривала попередній склад, наприклад: *пле-сти*.

Дисимілятивна зміна *dt* і *tt* поширилася і на віддієслівні іменники, наприклад: *вѣсть* (із **vedť*), *чьсть* (із **čьttť*), *волость* (із **volodť*) тощо.

Наслідком дисимілятивного процесу в групах приголосних *dt* і *tt* є чергування звуків *d* і *m* із *c*, яке засвідчує і сучасна українська мова, наприклад: *плету* – *плексти*, *веду* – *вести*, *кладу* – *класти*, *оповідати* – *повість* [12, С. 93].

2.4. Спрощення у групах приголосних

З дією закону відкритого складу пов'язані найдавніші спрощення у праслов'янській мові. У групах приголосних неоднакового творення відбувалася втрата компонентів, а саме:

а) *b*, *p*, *g* і *d* перед *n* наступної морфеми, наприклад: *съгыб-но, ті* – *съгыно, ті*, *капно, ті* – *кано, ті* (сучасне *капнути* поширилося тоді, коли закон відкритого складу перестав діяти), *трогно, ті* – *троно, ті*, *кыдно, ті* – *кыно, ті*, *стыдно, ті* – *стыно, ті*;

б) *v* на початку кореня після префікса *ob-*, наприклад: *обвозь* – *обозь*, *обвѣтъ* – *обѣтъ*, *обворотъ* – *оборотъ*, *обвіда* – *обіда* (спільний корінь з дієсловом *відѣти*), *обвѣрно, ті* – *обвѣрно, ті*;

в) *b* у префіксі *ob-* перед задньоязиковими приголосними кореня, окрім фрикативного *v*, наприклад: *обговоріті* – *оговоріті*, *обкро, тіті* – *окро, тіті* [12, С. 94].

Наслідки цього спрощення зберігає сучасна українська мова, наприклад: *в'янути*, *згинуті*.

3. ВІДОБРАЖЕННЯ В МОВІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ ФОНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПРАСЛАВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ (СИСТЕМА ВОКАЛІЗМУ)

3.1. Найдавніші альтернації в системі вокалізму

Альтернації (чергування) – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їх форм [89, С. 790 – 791], наприклад: *стел-ити* – *стол-и*, *вез-ти* – *воз-ити*, *бер-у* – *бр-ати*.

У праслов'янській мові розрізнялися чергування якісні та часокількісні. Якісним називається таке чергування голосних, внаслідок якого відбувається заміна одного звука іншим, а саме: *e* – *o* (*бресті* – *бродіті*, *текті* – *токъ*); часокількісним – чергування довгих голосних з короткими або голосних повного творення з голосними неповного творення (зредукованими), а саме: *ě* – *ē*, *ǣ* – *ъ*, *ǫ* – *ō*, *ǫ* – *ъ* тощо (**sěd* – **sēd* (*седьло* – *сѣдѣти*), **genō* (укр. *жену*) – *гнати*). Причини цих альтернацій ще й на сьогодні науковцями не з'ясовані. Найбільш ймовірним є припущення про те, що всі якісні та часокількісні чергування голосних зумовлені фонетичними причинами [12, с. 94].

Давньоруська мова успадкувала від праслов'янської значну кількість чергувань у системі вокалізму. Подаємо основні, а саме:

- 1) *e* – *o*, наприклад: *нес-ті* – *нос-ити*, *вел-ѣті* – *вол-а*;
- 2) *e* – *ĥ* (із *ě* – *ē*), наприклад: *лет-ѣті* – *лѣт-ати*;
- 3) *e* – *ъ*, наприклад: *бер-о* – *бер-еши* – *бър-ати*;
- 4) *ъ* – *и* (з *ǫ*), наприклад: *жѣд-аті* – *ожид-ати*, *пѣс-аті* – *пишиши*, *бър-аті* – *бирати*, *сѣ-бир-ати*;
- 5) *ĥ* – *a* (з *ē* – *ō*), наприклад: *сѣс-ті* – *сад-ити*, *сад-ъ*, *лѣз-ті* – *лаз-ити*;

6) *о* – *а* (з *ѡ* – *ѡ*), наприклад: *прос-іті* – *въпрѡш-ати*, *гон-іті* – *догѡн-яти*;

7) *о* – *і*, наприклад: *про-рокъ* – *про-рѣцати*;

8) *ѡ* – *у*, наприклад: *въз-дѡх-нѡ-ті* – *дух-ѡ*;

9) *ѡ* – *ѡ*, наприклад: *по-сѡл-аті* – *по-сыл-ати*, *дѡх-нѡ-ті* – *дѡх-ати*;

10) *ѡ* – *у*, наприклад: *слѡш-аті* – *слух-ѡ*, *навѡк-ѡ* – *наук-а*;

11) *ѡ* – *ов*, наприклад: *рѡ-ті* – *ров-ѡ*;

12) *ѡ* – *о*, наприклад: *трѡс-ті* – *трѡс-ѡ*.

Ці альтернативи голосних відомі й у сучасній українській мові, наприклад: *брѡсти* – *бродити*, *чѡсати* – *коса*, *плѡсти* – *заплітати*, *кѡтити* – *качати*, *сѡсти* – *сидити* тощо.

4. НАДАВНІШІ ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ ДОПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ В МОВІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

В історії давньоруської мови розрізняють два періоди: *дописемний* (VI, VII – X століття) та *писемний* чи *задокументований* (XI – XIII століття). Межею між ними вважається кінець X – початок XI століть.

Фонетичні явища дописемного періоду відбувалися в усному мовленні, тому вивчаються шляхом їх реконструкції, за допомогою порівняльно-історичного методу. Фонетичні ж процеси писемного періоду – за задокументованими писемними пам'ятками (від цього періоду залишилося близько 500 (п'ятисот) книг).

4.1. Зміна **gv i *kv перед *ě (з *oj) в *zv та *cv*

Праслов'янські сполучення приголосних **gv i *kv* перед *ĥ*, що розвинувся з дифтонга *oj*, в давніх протоукраїнських (східнослов'янських) племінних діалектах змінилися в *zv i cv* (*зв i цв*), наприклад: **gvĥzda* (з **gvōizda*) – *звĥзда*, **kvĥtm* – (з **kvōitĥ*) – *цвĥtm*. Така ж зміна властива й південнослов'янським мовам, але не фіксується західнослов'янськими, наприклад: старост. *звĥзда*, *цвĥtm*; блг. *звезда*, *цвят*; срб. *звијѣзда*, *цвијѣт*; польськ. *gwiazda*, *kwiat*; чеськ. *hvezda*, *květ*. Цю зміну науковці пов'язують із другою перехідною палаталізацією задньоязикових приголосних у позиції перед голосними переднього ряду [15, С. 120].

Проте в українській мові поруч із *цвіт*, *цвісти* поширені також *квіт*, *квітка*, *квітнути*, *квилити*. Як бачимо, у поданому фонетичному явищі спостерігаються і деякі відхилення від закономірної зміни. Їх причини у науці досі не з'ясовано. Мовознавець О.Селіщев, наприклад, вважає, що збереження сполуки *kv* відображає звуконаслідувальний характер, чи що *kv*, змінившись у *cv*, знову перейшло в початкову форму [12, С. 97]. Найбільш переконливою є думка про те, що сполука *kv* у наведених словах пізнішого походження, її ж виникнення зумовлене міжмовними контактами [13, С. 46].

4.2. Спрощення у групах приголосних *dl, *tl, *dm

Пізнім спільнослов'янським фонетичним явищем є спрощення груп приголосних *dl*, *tl*, *dm* у середині слова в східнослов'янських та південнослов'янських мовах, наприклад: укр. *горло*, *мило*, *рало*, *сало*, *вела*, *плела*; рос. *ель*, *мило*, *сало*, *вела*, *плела*; срб. *рало*, *вела*; старосл. *сало*, *вела*. У західнослов'янських мовах такий фонетичний процес не відбувся, наприклад: пол. *tydło*, *jodła*, *radło*, *wiodła*, *plotła*; чes. *jedle*, *my'dlo*, *radlo*, *pletla*, *vedla*.

Науковці вважають, що спрощення *dl*, *tl*, *dm* відбувалося, ймовірно, у пізньоспільнослов'янський період, тобто у V – VI столітті [12, С. 47; 14, С. 128]. Хоча є й інші міркування.

Причину спрощення мовознавці вбачають у близькій артикуляції приголосних, унаслідок чого проривний компонент *d* та *t* втратився, що й зумовило заміну їх одним сонорним *l*, наприклад: *радло* – *рало*, *плетла* – *плела*.

Наявність приголосних *д* і *т* у дієсловах теперішнього часу в українській мові та відсутність їх перед суфіксом *л* у формах минулого часу можна пояснити саме цим фонетичним процесом, наприклад: *веду* – *вела* (з **vedla*), *плету* – *плела* (з **pletla*), *мету* – *мела* (з **metla*).

Появу сучасних сполучень *дл* і *тл*, які є новими утвореннями, у східнослов'янських мовах пояснюють тим, що вони виникли після занепаду перед *л* зредукованого голосного (*сідло*, *світло*, *мітла* із *седьло*, *світьло*, *метьла*) [12, С. 99], де *л* був частиною суфікса, а *д*, *т* – кінцевим кореня. До того ж такі сполучення можуть бути й запозиченими (порівняймо: укр. *заядлий* та польськ. *zajadły*).

Група приголосних *дм* спростилася в *м*, як уважають науковці, пізніше, ніж відбувся процес спрощення сполук *дл*, *мл*. Наслідки цього фонетичного процесу фіксує і сучасна українська мова, наприклад: *плем'я*, *їм*, *дам*, *сім*.

4.3. Розвиток повноголосся зі сполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*

Однією з найхарактерніших фонетичних рис східнослов'янських мов є так зване "перше повноголосся" [12, С. 101; 13, С. 58; 14, С. 154; 40, С. 44; 59, С. 74] (термін належить мовознавцеві М. Максимовичу). Однак, це мовне явище не властиве лише східнослов'янським мовам, указує дослідник О. Царук. Зокрема, він вважає, що в російській мові воно виникло під впливом української, а в протоукраїнській було зумовлене міжмовними контактами з тюркськими, фінно-угорськими, особливо угорськими племенами [44, С. 130 – 133].

Суть так званого «першого повноголосся» полягає у тім, що праслов'янські звукосполучення *-*or-*, *-*ol-*, *-*er-*, *-*el-* між приголосними, змінилися в повноголосні сполучення *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* (іноді *-ело-*), наприклад: **korva* – *корова*, **kolsъ* – *колось*, **berza* – *береза*, **melko* – *молко* – *молоко*.

Подане звукове явище схематично можна передати так: *tort* → *torot*, *tolt* → *tolot*, *tert* → *teret*, *telt* → *telet* і *telot* (за умови, якщо попередній приголосний шиплячий) і *telt* - *tolt* → *tolot* (за умови, якщо попередній приголосний будь-який інший). Приголосні, між якими стояли звукосполучення, умовно позначаються буквою *t*.

Виникнення повноголосся науковці пов'язують із дією закону відкритого складу, а втрату складотворчої властивості сонантами називають першопричиною цього фонетичного явища. Сполучення *or*, *ol*, *er*, *el* могли стояти як перед голосними, так і перед приголосними звуками. Саме у позиції перед приголосними вони мали дифтонгічний характер – складотворчий сонант з попереднім голосним належав до одного складу. До того ж, у праслов'янській мові дифтонги були різними за своїм характером, що зумовлювалося неоднаковими способами вираження в них тривалості складу. В одних – довгота складу у сполученнях *or*, *ol*, *er*, *el* виражалася голосними повного творення *o* та *e* (*tōrt*, *tōlt*, *tērt*, *tēlt*), а в інших – складотворчими сонантами *r*, *l* (*tort*, *tolt*,

tert, telt). Закон відкритого складу зумовив розвиток складотворчості сонорних, а разом з цим і розпад дифтонгічних сполук на монофтонги. Плавні *r* та *l* переходили до наступного складу, набуваючи складотворчої властивості, наприклад: **bor-na* – *борна* – *бо-р-на*, *mol-ti-ti* – *мо-лті-ті* – *мо-л-ті-ті*, **ser-da* – *се-рда* – *се-р-да*.

Усунення складотворчої властивості сонорних у східнослов'янських мовах відбувалося дещо по-іншому, ніж у південнослов'янських та західнослов'янських. На думку В. Складенка, часокількість, що звільнялася при втраті складотворчої властивості, не передавалася першому елементу дифтонгічної сполуки, а концентрувалася між плавним, який втрачав цю складотворчість, і наступним приголосним [40, С. 45]. Тому після плавних *r* та *l* виникали нові голосні, аналогічні до тих, що стояли перед ними. Це дало змогу уникнути закритих складів, чого вимагав закон відкритого складу, який тоді ще активно діяв у слов'янських мовах, наприклад: **borda* – *борода*, **gorxъ* – *гороxъ*, **morzъ* – *морозъ*, **golva* – *голова*, **moldъ* – *молодь*, **dervo* – *дерево*, **bergъ* – *берегъ*, **pelnъ* – *полнъ* – *полонъ*, **žylbъ* – *желобъ*. Південнослов'янські та західнослов'янські мови у словах зі звукосполученнями *or*, *ol*, *er*, *el* уникнули закритих складів шляхом перестановки місця голосного (так звана – метатеза).

Після сонорних *p* і *l* голосні *o* та *e* розвинулися не одразу. Спочатку, коли *l* і *p* втратили складотворчу властивість, після них розвивалися короткі голосні *ь* та *ѣ*, які пізніше змінилися в голосні повного творення *o* та *e* (традиційна точка зору, подана в академічних грамати́ках). Схематично виформування повноголосся можна подати так:

tort → *torъt* → *torot* (*морот*), наприклад: **gordъ* → *горъдъ* → *городъ*;

tolt → *tolъt* → *tolot* (*молот*), наприклад: **volsъ* → *вольсъ* → *волося*;

tert → *terъt* → *teret* (*мерет*), наприклад: **serda* → *серъда* → *середа*;

telt → *telъt* → *telot* (*телот*), наприклад: **zelbъ* → *желъбъ* → *желобъ*

[12, С. 102].

Розвиток повноголосся в слов'янських мовах відбувався тоді, коли праслов'янська мова вже розпалася. В XI столітті повноголосні форми в давньокиївській мові вже існували. Письмовими пам'ятками того часу вони засвідчені досить часто, наприклад:

новѣгородѣ, Володимира, переѣноювъ (Остромирове євангеліє 1056 – 1057 рр.), *поросятє, полоненѣ* (Ізборник Святослава 1073 р.), *вередихъ* (Ізборник Святослава 1076 р.), *беремя, жеребия* (Архангельське євангеліє 1092 р.), *Володимиръ, Всеволодъ* (Мстиславська грамота близько 1130 р.), *Володимерова, здоровьє* (Напис 1151 р.) тощо.

Фіксуються повноголосні форми і в книжній староукраїнській мові, наприклад: *время* (Грамота 1388 р.), *брегъ* (Грамота 1404 р.), *время, гласъ, страннику, чрева і волочите, золотими* (І. Вишенський), *стражъ, древехъ і порося, дерево, нагороди* (Полтавські акти XVII ст.), *врагъ, стражи, млекомъ, облекуть і ворога, сторожи, берега* (Літопис С.Величка), *врагъ, хранитель, смрада, предлежит і переспиришь, здоровъ, голови* (І. Некрашевич) [12, С. 105].

4.4. Зміна сполучень **ort*, **olt* на початку слова

Фонетичний процес охоплює дифтонгічні сполуки **or*, **ol*, які у праслов'янській мові стояли на початку слова у позиції перед голосним або приголосним звуком. У позиції перед голосним вони збереглися, наприклад: **orati – орати*, **oladъkъ – оладок*. Якщо ж початкові дифтонгічні сполуки *or* і *ol* стояли в позиції перед наступним приголосним, то внаслідок дії закону відкритого складу вони зазнавали змін в усіх слов'янських мовах, хоча результат цих змін був у них не однаковий. Так, у східнослов'янських та західнослов'янських мовах *ort* і *olt* дали по два рефлексии – *rot*, *lot*, *rat*, *lat*, наприклад: *рало* із **ordlo*, *ратай*, *лань* із **olъ*, *лакомъ* з **olkomъ*, *робота* з **orbota*; префікс *роз-* (з **orъ*), *локъть* (укр. *лікоть*); у південнослов'янських – один *rat*, *lat*, наприклад: ст.сл. *работа, разумъ, равънь*, префікс *раз-*.

Як бачимо, у сполученнях *ort*, *olt* у всіх слов'янських мовах відбулося явище метате́зи [15, С. 162], яке дало змогу уникнути закритих складів. До того ж подвійна рефлексія *ort* і *olt* зумовлена характером давньої слов'янської інтонації (у давній період усім слов'янським мовам була властива музикальна або тонічна система наголосу), а саме: при акутовій (висхідній) – *rat*, *lat*, при циркумфлексовій (спадній) – *rot*, *lot*. Ця точка зору була запропонована такими дослідниками – П. Фортуна́товим, О. Шахматовим, О. Селіщевим, Л. Якубинським.

Цю зміну засвідчують найдавніші писемні пам'ятки, наприклад: *лодия, роздѣли, розбоиникъ* (Ізборник Святослава 1073 р.), *ро-*

ста (Успенський зборник XII ст.), *локътоу* (Мінея XII ст.), *розгада-еть* (Грамати́ка 1327 – 1328 рр.), *ропусти́ти* (Іпатіївський літо-тис) тощо.

Успадковане це явище й сучасними східнослов'янськими мовами: укр. *рало, лань, робота, розписатися*; рос. *рало, лакомый, рост, локоть, лодка*; блр. *рало, лань, рост, локаць*. Поширення у російській форм із *ра, ла* можна пояснити дальшим розвитком акання та впливом старослов'янської книжної традиції.

4.5. Трансформація носових голосних **ę*, **o* на східнослов'янському ґрунті

Носові голосні виникли ще у праслов'янській мові приблизно у середині I тис. до н.е. Уперше правильно визначив звукове значення старослов'янських букв «юса великого» і «юса малого» науковець О. Востоков, який вважав, що у давньоруській мові таких звуків не було. Тому одним із учених, котрий довів існування носових голосних у давньокиївській мові, був П. Лавровський.

Носові голосні були відповідно засвоєні зі спільнослов'янської мови. Вони утворилися внаслідок дії закону відкритого складу зі сполучень чистого голосного та носового приголосного *н* або *м*, якщо цей приголосний закривав склад, наприклад: **ronka* – *рока*, **zvonkъ* – *зво́къ*, **simen* – *сѣмѣ*, **pentъ* – *пѣмъ*, **zъnti* – *жѣті* [12, С. 108]. Якщо ж приголосний *п* чи *т* стояв перед голосним, то тоді носові у такій позиції не утворювалися, наприклад: *збо* – *нъ*, *имѣ* – *ни*, *по* – *чи* – *нъ*.

У давньоруській мові довгий носовий голосний *o* змінився в чистий звук *у* (*ю*), а довгий носовий *ę* – в *а* (*я*) (про причини переходу є кілька точок зору, а саме: можливо, одночасно з утратою носового звучання голосними відбувалася їх дифтонгізація, далі – асиміляція і стягнення довгих голосних; чи близькість артикуляції голосних *o* з *у*, а *ę* з *а*, наприклад: *рока* – *рука*, *почеті* – *почати*, *гоць* – *гусь*, *жоті* – *жати*, *звoкъ* – *звукъ*, *зѣтъ* – *з'ать*). Як бачимо, на ґрунті давньоруської мови було втрачено акустичну ознаку довготи.

Носові голосні *ę*, *o* не збереглися в жодній зі слов'янських мов, окрім польської, наприклад: *dąb* – *дуб*, *ząb* – *зуб*, *mięta* – *м'ята*, *język* – *язык*.

Зміна сполучень голосних із *н* та *м* у кінці складу в *о*, *е* і подальша їх деназалізація зумовили появу в слов'янських мовах цілого ряду звукових чергувань. У сучасній українській, наприклад, такі: *а - н - ин*, *а - м - им*, *а - ен*, *а - м, у - м - им*, наприклад: *почати - почну - почин*, *жати - жну - ужинок*, *жати - жму - прижимати*, *ім'я - імені*, *взяти - візьму*, *дути - дму - надиматися*.

Поєднання в споріднених словах наслідків деназалізації *о*, *і* *е* з іншими фонетичними змінами утворювало й більш складні альтернації, наприклад, антонімічних слів. Це стосується, зокрема, пари слів *початок - кінець*. Так, корінь **ken* внаслідок якісного чергування ще в дослов'янський період дав два різновиди: **ken* і **kon*. Один з них (**ken*) у зв'язку з першим перехідним пом'якшенням *к* у спільнослов'янській мові змінився у **č'en*, а далі за законом відкритого складу в *че* і вже на ґрунті давньоруської мови – у *ча* (вживається в словах *почати*, *початок*). Другий різновид цього кореня (**kon*) досі зберігся в слові *споконвічний*, а також із пізнішою зміною *о* в *і* у слові *кінець* (із *коньць*). Таким чином утворилося два ряди чергувань: *к - ч* і *а - н - ан - он - ін*, наприклад: *початок - почну - починати - споконвіку - кінець* [12, С. 109].

Деназалізація носових відбулася, ймовірно, у кінці IX століття або у кінці IX – на початку X століть [12, С. 109; 40, С. 44]. Свідченням того, що у другій половині IX століття носові голосні ще функціонували, є аналіз давньоруських слів, запозичених у той період іншими мовами, наприклад, у праці географа Баварського "Descriptio cilitatum et regionum ad septentrionalem flagam Danubii", написаній між 866 – 890 роками, назва східнослов'янського племені *уличі* передається через *unlizi*. Коли б у цей час східні слов'яни носових голосних уже б не мали, то це слово б звучало в іншомовному варіанті з початковим *у* [12, С. 109].

Про відсутність носових голосних у давньокиївській мові середини XI століття свідчить постійне змішування букв «юса великого» та «юса малого», якими позначалися носові, як згадувалося раніше, у старослов'янській мові.

4.6. Монофтонгізація дифтонга *ě (ĥ) в і

У праслов'янській мові функціонував голосний *ě* (ĥ), який вимовлявся, очевидно, як дифтонг *i'e* або як вузький закритий *ĕ*.

Утворився він, як вважають науковці, двома шляхами – з *ē* та *ãi*, *õi*. Ще задовго до загальної заміни його монофтонгічним голосним він змінився в *i* внаслідок регресивної асиміляції у протоукраїнських племінних діалектах перед складом із наголошеним *i*, наприклад: *вѣтию* – давньорус. *витии*, укр. *витія* (заст.), рос. *вития* (заст.); *дѣтина* – *дитина*, давньорус. *дитя*, рос. *дитя*, укр. *дитина*, *дитя*, блр. *дзіця* (рос. *детина* пізнішого походження, де звук *e* виник під впливом форми *дети* із *дѣти*); *мѣзиньць* – давньорус. *мизиньць*, рос. *мизинец*, укр. діал. *мизинець*; *сѣниц'а* – давньорус. *синица*, укр. *синиця*, рос. *синица*, блр. *сініца*; *сѣдиши*, *сѣдить* (інф. *сѣдѣти*) – давньорус. *сидиши*, *сидить*, укр. *сидиш*, *сидить*, рос. *сидишь*, *сидит* тощо [12, С. 112].

Однак у багатьох давньоруських словах така зміна не засвідчена, що пояснюється аналогією до початкових форм лексем, наприклад: *грѣшити*, *смѣшити* від іменників *грѣхъ*, *смѣхъ*.

4.7. Зміна* *je* в *o* на початку слова

Від праслов'янського періоду слов'янські племінні діалекти успадкували початкове сполучення *je*. Традиційно його вважають характерною рисою лише східнослов'янських мов [12, С. 113 – 114; 13, С. 56; 14, С. 143]. Хоча наслідки цього явища (у тій чи іншій мірі) проявилися, як переконують деякі науковці, в інших слов'янських мовах [12, С. 128].

У протоукраїнських говорах зміна *je* в *o* відбувалася перед складом з голосним переднього ряду *i*, *ě*, *e*, *e*, окрім *ь*, наприклад: **jezero* – *озеро*, **jedinъ* – *одинъ*, **jeľenъ* – *олень*, **jesenъ* – *осень*, **jesetrъ* – *осетръ*. Якщо ж у наступному складі був голосний заднього ряду *y*, *и*, *a*, *o*, *o*, *ъ* або *ь*, то за таких умов початкове *je* в *o* не змінювалося, наприклад: *jeжъ*, *jeжа*, *jeľъ*, *jemu*, *jego* (рос. *ѣж*, *ежа*, *ель*, *ему*, *его*). Це є найімовірнішим поясненням українського діалектного *e* на початку слова *еден* (із **jedьnъ*).

Як стверджують мовознавці, у процесі переходу початкового сполучення *je* в *o* на початку слова певну роль (допоміжну) відігравав також і *наголос*. Перехід відбувався тільки тоді, коли наголошеним був перший або другий склад слова [12, С. 114; 13, С. 55; 14, С. 146].

В окремих випадках зміна початкового *je* в *o* зумовлювалася, як вважають дослідники, дією аналогії. Так, наприклад, у словах

**једна*, **једного*, за аналогією до лексеми **јединъ*, виник початковий *о*, хоча умов для цього не було.

Процес зміни початкового сполучення *је* в *о* розпочався, очевидно, з утрати протетичного *ј*. Отже, в *о* переходив, власне, *е*, коли він почав вживатися на початку слова без попереднього *ј*, а не сполучення *је* в цілому. Як відомо, голосний *е* на початку слова для давньоруської мови не був властивий. Саме тому після втрати *ј* перед початковим *е* артикуляція його стала змінюватися, переміщуючись у сферу артикуляції голосних заднього ряду, тобто голосний *е*, лабіалізуючись, переходив у цій позиції в *о* (схематично це може виглядати так: *е* → *ö* → *о* → *о*), наприклад: **jezero* → *ezero* → *özero* → *ozero* → *озеро*; **jesenъ* → *esenъ* → *ösenъ* → *osenъ* → *осень* тощо.

Давньоруські писемні пам'ятки початкове *о* на місці давнішого *је* засвідчують з XI століття, наприклад: *одинъ* (Ізборник Святослава 1076 р.), *озерома* (Повість минулих літ). Числівник виформувався з праслов'янської форми **јединъ*, в основі якої (на сьогодні ця думка є найбільш переконливою), лежить індоєвропейське утворення **eino*/**oino*, що розглядається як слово займенникового походження з первісним значенням «один», ускладнене на слов'янському ґрунті часткою **ed-* (однак у науковій літературі були й інші спроби пояснити походження лексеми чи її компонентів – наукові розвідки О. Шахматова, А. Вайяна, А. Мейє, В. Махека) [28, С. 93].

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах початкове сполучення *је* збереглося, наприклад: пол. *jeden*, *jesien*, *jelen*, *jezioro*, *jesiotr*; чес. *jeden*, *jesen*, *jelen*, *jezero*, *jester*.

Вживання *е* на початку слова, що зрідка трапляється в сучасній українській мові, замість очікуваного *о*, а саме: *єдиний*, *єдність*, можна пояснити впливом старослов'янської мови, зокрема – старої книжної традиції.

До того ж найдавніші писемні пам'ятки свідчать, що початкове *о* виникало не тільки зі сполуки *је* в слов'янських лексемах, а й на місці *е* у запозичених словах, насамперед із грецької мови, наприклад: *Олены* (Остромирове євангеліє 1056 – 1057 рр.), *охидьнова* (Юр'ївське євангеліє 1120 р.), *Офросинья* (Напис 1161 р.), *Овгенья* (Добрилове євангеліє 1164 р.) тощо.

Початкове *о* в цій позиції широко засвідчене і українськими пам'ятками пізнішого періоду, наприклад: *Охрѣмъ* (Грамота 1392 р.), *Олена*, *Олихвиръ*, *Остапъ*, *Охрѣмъ* (Актові книги Полтавського міського уряду XVII ст.), *Остапъ* (Літопис Величка) тощо.

З таким *о* фіксуються власні імена та деякі загальні назви й у сучасній українській мові, наприклад: *Олена*, *Овсій*, *Остап*, *Охрім*, *Олехвір* (розмовний варіант), *оксамит*.

Аналогічна зміна відбулася і в іменах *Олег* та *Ольга*, запозичених з давньоскандинавської мови, а саме: *Helga* → *Ельга* → *Ольга*, *Helgi* → *Ельгъ* → *Оле҃гъ* → *Олег* [12, С. 115].

Давньоруська мова ще у ранній період свого розвитку засвоїла певну кількість слів грецького походження з початковим *а*, переважно у власних іменах. Грецьке коротке *а́* на давньоруському мовному ґрунті сприймалося як голосний *о*, що і передають найдавніші писемні пам'ятки, наприклад: *Ольксандрию*, *Олексию* (Житіє Нифонта 1219 р.), *Онания* (Апостол 1220 р.), *Олександре* (Новгородські берестяні грамоти XIV ст.) [12, С. 116].

Як бачимо, така вимова збереглася і в сучасній українській мові, а саме: *Олександр*, *Олексій*, *Овдій*, *Опанас*. У російській же мові залишилося запозичене *а* – *Алексей*, *Александр*, *Афанасий* тощо.

4.8. Утрата початкового звуку *j перед *и

Від праслов'янської мови давньоруською було успадковано початкове сполучення *ji, в якому звук [j] став занепадати, наприклад: *йу҃гъ* – *у҃гъ*, *йуноша* – *уноша*, *йужинѣ* – *ужинѣ*, *йуха* – *уха* тощо. Найдавніші давньокиївські писемні пам'ятки досить активно засвідчують цей процес, а саме: *оуности*, *у҃гъ* (Ізборник Святослава 1073 р.), *оу҃гъ* (Юр'ївське євангеліє 1120 р.), *оужини* (Успенський збірник XII ст.), *ужинѣ* (Слово о полку Ігоревім), *оуноша* (Лаврентіївський літопис) тощо [12, С. 116].

Отже, початок цього явища науковці фіксують у ранньому періоді давньоруської мови.

Результати процесу закріпилися в таких українських лексемах, як *Устина*, *Устим*, *Уляна*.

Однак процес втрати початкового *j* перед *у* затримався ще й упливом старослов'янської мови, внаслідок чого поширилася вимова *юний*, *юноша*, *союз*.

4.9. Розвиток фарингального *h

У праслов'янській мові функціонував проривний звук *g*, який у різних діалектах дав такі рефлексі: фрикативний *ɣ* і фарингальний *h*. Хронологічні рамки зміни *g* в *ɣ* чи *h* визначаються мовознавцями по-різному. Так, О. Шахматов, В. Коломієць, Г. Півторак, О. Царук вважають, що перехід відбувся ще до праслов'янського періоду, а С. Бернштейн – до XIV століття.

Виникнення фарингального *h* пов'язують зі зміною артикуляції проривного *g* у напрямкові до фрикативного *ɣ*. З останнього і виник фарингальний *h* [12, С. 63 – 64; 14, С. 166]. Дехто з науковців схильний пов'язувати появу фарингального *h* з відсутністю у праслов'янській фонологічній системі протиставлення у парі *k* – *x*. Тому проривний *g* у діалектах почав вимовлятися і як фрикативний *ɣ* (внаслідок тенденції до мінімальної затрати артикуляційних зусиль), що згодом перейшов у фарингальний *h* [8, С. 78].

Давні писемні пам'ятки відбивають фрикативну вимову *g* його пропуском. Це засвідчує, наприклад, підпис Анни Ярославни (Грамота 1063 р.): *Ана рѣина* замість *Анна regina*. В «Ізборнику» Святослава (1076 р.) фіксують написання *изниеть* замість *изгниеть*. Ці записи підтверджують думку про те, що в живому мовленні *g* чи *ɣ* вимовлявся як фарингальний *h*.

5. НАЙДАВНІШІ ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ

5.1. Історія, занепад і вокалізація редукованих ъ, ь

Редуковані (зредуковані) голосні *ъ*, *ь*, що походять із індоєвропейських голосних *й* та *ї*, функціонували в усіх слов'янських мовах, але в жодній з них не збереглися.

У давньоруській мові короткі зредуковані *ъ*, *ь* не в усіх позиціях мали однакову звучність і тривалість. Їхня доля залежала від місця у слові. Тому науковці розрізняють слабку й сильну позиції цих голосних.

У слабкій позиції зредуковані вимовлялися з меншою звучністю та тривалістю (одиниця часу їх звучання була приблизно вдвоє меншою від одиниці часу, потрібної для вимови будь-якого голосного повного творення), ніж у сильній. Також мовоз-

навіть вважають, що ці голосні звучали *ѣ* як *ѣ*, а *ѣ* як *ѣ* і ніколи не пропускалися.

Слабка позиція зредукованих *ѣ* та *ѣ*:

а) в абсолютному кінці слова, наприклад: *сто́лъ, носѣ, печь, сольѣ*;

б) перед складом із голосним повного творення, наприклад: *дѣ́ва, сѣ́то, кѣ́нижѣ́ка, правѣ́да*;

в) перед складом із редукованим у сильній позиції, наприклад: *жѣ́ньцѣ, шѣ́вьцѣ, сѣ́ньмѣ*.

Графічно слабка позиція позначається знаком *_* (мінус) під редукованим *ѣ* чи *ѣ*.

Питання про причини занепаду зредукованих голосних досить складне і поки що остаточно не розв'язане. Історики мови вважають, що основною причиною втрати був характер їхньої артикуляції як голосних неповного творення, їхня ознака надтокороткості. Певну роль могла відіграти й перевантаженість артикуляційної бази при творенні голосних у сфері середнього підняття язика – *е, о, ѣ, ѣ, ѣ*.

Питання ж про час занепаду зредукованих у науковій літературі розв'язувалося по-різному, а саме: О. Потебня вважав, що голосні *ѣ* та *ѣ* в окремих позиціях не зникли ще в XIII – XIV століттях і навіть пізніше; на думку А. Кримського, процес занепаду розпочався в XII столітті, але відбувався повільно й не в усіх говорах одночасно; О. Соболевський, навпаки, відносив занепад *ѣ* та *ѣ* до ранішого періоду, вважаючи, що вже в другій половині XI століття вони зникли з вимови; Г. Хабургаєв припускав, що в східних говорах давньоруської мови занепад зредукованих завершився ще до XI століття; О. Бузук занепад *ѣ* та *ѣ* датував XI – XII століттями, вважаючи, що в окремих говорах цей процес міг відбутися ще й пізніше, в XIII столітті.

Аналіз фактів, засвідчених писемними пам'ятками, дає підстави стверджувати, що зредуковані *ѣ* та *ѣ* у слабкій позиції занепадають у другій половині XI – першій половині XII століть. Незаперечним є те, що слабкі зредуковані втратилися перш за все:

- у коренях слів, де не чергувалися із сильними, наприклад: *кѣ́то, вѣ́дова, на́сѣлати*;

- далі – у кінцевих складах, наприклад: *кро́вь, кро́токѣ, крѣ́покѣ*;

- потім – в усіх інших позиціях.

Отже, у слабкій позиції зредуковані голосні **ѣ** та **ѥ** занепали (зникли).

У сильній позиції **ѣ** та **ѥ** були тоді, коли стояли:

а) перед складом із зредукованим у слабкій позиції, наприклад: *рътъ, мѣхъ, днь, пнь*;

б) перед сонорним *л* і *р*, якщо після них стояв будь-який приголосний, наприклад: *вълкѣ, вѣлна, гѣрбѣ, шьлкѣ, шѣрсть, зѣрно*;

в) у складі під наголосом незалежно від того, яким був наступний склад, наприклад: *сѣ'хнути, тѣ'ща*.

Графічно сильна позиція позначається знаком + (плюс) під редукованим голосним **ѣ** чи **ѥ**.

У сильній позиції зредуковані *вокалізувалися* (прояснилися) – **ѣ** в *о*, **ѥ** в *е*.

Зникнення редукованих у слабкій позиції й вокалізація їх у сильній – взаємопов'язані процеси, котрі розглядаються науковцями як причина і наслідок. До того ж, це явище Г. Півторак вважає початком самостійної історії української мови [33, С. 122].

5.2. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації зредукованих у системі вокалізму

Занепад зредукованих у слабкій позиції і вокалізація їх у сильній – одне з найважливіших мовних ізоглос, поворотний етап у розвитку слов'янських мов.

Унаслідок цього процесу в фонетичній системі давньоруської мови відбулися такі зміни, а саме: скоротилася загальна кількість голосних; розширилася функціональна роль *о* та *е*, оскільки в певних позиціях вони перебирали на себе функції вокалізованих **ѣ** і **ѥ**; відбулися численні зміни у системі вокалізму та консонантизму в усіх слов'янських мовах; змінилася структура складів і принципи складоподілу.

Занепад зредукованих зумовив долю закону відкритого складу, який перестав діяти в усіх слов'янських мовах. Утрата зредукованих у слабкій позиції спричинила виникнення нових закономірностей у складоподілі, бо приголосний, що стояв перед **ѣ** та **ѥ** і утворював з ним склад, тепер відійшов до попереднього складу, закривши його, наприклад: *пра-ѣ-да* → *прав-да*, *са-дѣ* → *сад*, *къни-ѣ-ка* → *книж-ка*, *снѣ-ѣ* → *снѣг*. Отже, кількість складів у слові зменшилася й утворилися нові закриті склади.

5.2.1. Друге повноголосся

Історія зредукованих **ѣ** та **ѥ** у сполученні з плавними **р** і **л** мала в давньокиївській мові свої особливості.

Як уже зазначалося, голосні **ѣ** та **ѥ** у позиції перед **р** і **л**, після яких стоять будь-які інші приголосні (*tort, tolt, tert, telt*, де **t** – будь-який інший приголосний), завжди у сильній позиції незалежно від якості наступного складу вокалізувалися в голосні повного творення **о** та **е**, наприклад: *търговати* → *торговати*, *вълчица* → *волчица*, *вършина* → *вершина*, *жълѣти* → *желѣти*.

Але писемні пам'ятки XII – XIV століть свідчать, що давні сполучення *ѣр, ѥл, ѣр, ѥл* між приголосними змінювалися не тільки в *ор, ол, ер, ел*, а й у повноголосні форми *оро, оло, ере, еле*, наприклад: *умеретвѣя* (Галицько-Волинське євангеліє 1307 р.), *доложьнующе* (Новгородська мінея 1370 р.), *молонья* (Євангеліє 1357 р.), *вередницю* (Іпатіївський літопис XV ст.). На відміну від повноголосся, яке розвинулося зі сполучень *tort, tolt, tert, telt*, подане вище називають *другим повноголоссям*. Сам же термін належить О. Потебні [12, С. 122].

Друге повноголосся розвивалося переважно за тих умов, коли після сполучень *ѣр, ѥл, ѣр, ѥл* стояв приголосний, за яким був зредукований у слабкій позиції, наприклад: *върхъ* → *верех*, *тълкъ* → *толок*, *търнь* → *терен*. Внаслідок вокалізації **ѣ, ѥ** плавні **р** та **л** втрачали складотворчу властивість, а внаслідок компенсації довготи в процесі занепаду після сонорного виникав новий голосний, подібний до того, що розвинувся перед **р** та **л** [15, С. 182].

Процес зміни зредукованих **ѣ** та **ѥ**, що стояли після плавних перед приголосними, залежав від якості наступного складу та наголосу. Тому після **р** і **л** зредуковані могли бути як у сильній позиції, так і в слабкій. У сильній позиції **ѣ** та **ѥ** після плавних змінилися в давньоруській мові у голосні повного творення **о** та **е**, наприклад: *крѣвь* → *кров*, *гълѣтка* → *глотка*, *брѣвы* → *брови*, *крѣсть* → *крест* (*хрест*).

Цю зміну засвідчують і давньокиївські, і староукраїнські писемні пам'ятки, наприклад: *хрѣсть* (Іпатіївський літопис XV ст.), *крѣсть* (Грамати́ка 1400 р.), *кровю*, *хребет* (Крехівський апостол 1560 р.), *дрова* (Полтавські акти XVII ст.).

Зредуковані **ѣ** та **ѥ** у слабкій позиції після **р** та **л** занепали, а сонорні плавні розвивали складотворчість, однак не зберегли її.

Утрата цієї властивості зумовила появу після плавних нового голосного – *и* (у російській мові – *е*, в білоруській – *ы*) [6, С. 85 – 86]: *крѣшити* → *кришити* → *кришити*; *гльтати* → *глатати* → *глатати*; *трѣвога* → *трвога* → *тривога*; *блыцати* → *блицати* → *блищати*.

У писемних пам'ятках сполучення *ри*, *ли* засвідчуються з XIII – XIV століть, наприклад: *яблыко* (Житіє Сави XIII ст.), *скрыжеть* (Луцьке євангеліє XIV ст.), *дрыва* (Грамати́ка 1424 р.), *крыницями* (Грамати́ка 1433 р.) тощо. Більш поширені ці сполучення в українських пам'ятках XVI – XVIII століть, наприклад: *блискавици*, *дрыжачи*, *дрыжанєм* (Крехівський апостол 1560 р.), *затривоженые*, *трывають*, *задрижала*, *во криви*, *загримело* (Євангеліє Негалевського 1581 р.), *криваве* (Полтавські акти XVII ст.), *роскривавляючи*, *триво-зі* (Літопис Величка) тощо.

У південно-західних діалектах української мови трапляються інші відповідники до *рѣ*, *лѣ*, *рѣ*, *лѣ*, а саме: *кирниця*, *кирвавий*, *кир-ви*, *сельза* або *керниця*, *кервавий*, *сельза* тощо.

5.2.2. Чергування *о* та *е* з нулем звука

У давньокиївській мові потрібно розрізнати голосні *о*, *е* – *дав-ні*, *первинні*, *етимологічні*, тобто успадковані від праслов'янської мови, наприклад: *вола*, *воза*, *снопа*, *ночи*, *печи*, *село*, *леду*, *меду*, і *нові*, *вторинні*, або *секундарні* *о* та *е*, що виникли після вокалізації зредукованих *ѣ* та *ь* у сильній позиції, наприклад: *соння*, *сон*, *пісок*, *день*, *швець*, *овес*, *орел* із давньоруських *сънѣя*, *сънѣ*, *пѣськѣ*, *дѣнь*, *шѣвьць*, *овѣсь*, *орѣль*.

У різних формах одного й того ж слова або в споріднених словах зредуковані *ѣ* і *ь* могли стояти то в сильній позиції, то у слабкій. У сильній позиції вони вокалізувалися *ѣ* в *о*, *ь* в *е*, а в слабкій – занепали. Наслідком цього є чергування *секундарних* *о* та *е* з нулем звука, наприклад: *сон* (*сънѣ*) – *сна* (*съна*), *пісок* (*пѣськѣ*) – *піску* (*пѣська*), *орел* (*орѣль*) – *орла* (*орѣла*), *день* (*дѣнь*) – *дня* (*дѣне*), *ві-нець* (*вѣньць*) – *вінця* (*вѣньць'а*).

У називному відмінкові поданих слів кінцевий *ѣ* чи *ь* зафіксований у слабкій позиції, а в попередньому складі є зредукований у сильній, який і вокалізувався у голосний *о* чи *е* нормальної довготи. У непрямих же відмінках кінцевий склад був із голосним повного творення, а, отже, зредукований у попередньо-

му стояв у слабкій позиції й тому занепадав. Таким чином, секундарним *о*, *е* в одних формах слова став відповідати *нуль звука* в інших його формах.

Голосні *о* та *е*, які чергуються з *нулем звука*, називають *випадними голосними*.

Подане явище писемні пам'ятки засвідчують досить часто, наприклад: *гривень* – *гривна* (Руська правда 1282 р.), *зове́тся* – *прозвася* (Лаврентіївський літопис 1377 р.), *праведный* (Грамати́ка 1350 р.) – *правду* (Грамати́ка 1386 р.) [12, С. 129].

Закономірність чергування *о*, *е* з *нулем звука* іноді порушується, як вважають учені, аналогією до форм називного відмінка [50, С. 74; 12, С. 129; 13, С. 192], наприклад: називний відмінок – *мох*, *лоб*, *рот*; родовий відмінок – *моху*, *лоба*, *рота*, *лева* із *мъха*, *лъба*, *ръта*, *лъва*. У говорах давньоукраїнської мови, на відміну від говорів давньоросійської, у формах непрямих відмінків на місці *ъ* і *ь* у слабкій позиції розвинулися секундарні *о* та *е* не під впливом форми називного відмінка однини, а внаслідок акцентуаційних змін – переміщення наголосу на перший склад, після чого зредуковані, перейшовши в сильну позицію, набули здатності змінюватися у голосні *о* та *е* повного творення (порівняймо, у рос. мові – *мха*, *лба*, *рта*, *льва*).

5.2.3. Поява вставних *о*, *е*

Окрім випадних, у давньоруській мові виникали також і *вставні* секундарні *о* та *е*. Якщо зредукований занепадав у кінці слова після сонорних *л*, *р*, *м*, *н*, перед якими був інший приголосний, то сонорний перебирав на себе компенсаційну звучність, а пізніше перед ним виділявся голосний *о* та *е* [15, С. 194]. Після задньоязикових приголосних розвинувся *о*, після губних та передньоязикових – *е*, наприклад: *свекръ* → *свекор*, *огнь* → *вогон'*, *вихрь* → *вихор*, *угль* → *вугол'*, *узль* → *вузол*, *соснь* → *сосон*, *сестръ* → *сестер*, *вѣтръ* → *вітер*, *земль* → *земел'*, *пѣснь* → *пісен'*, *журавль* → *журавел'*, *весль* → *весел*, *каплъ* → *капел'*, *осмь* → *восем'* (пізніше *вісім*). Поява секундарних *о*, *е* у цій позиції відбиває тенденцію до збереження милозвучності слова [71, С. 5].

У тих формах, де після сонорних стояли голосні нормальної довготи, вставні *о* та *е* не розвинулися (*вогню*, *сосна*). Внаслідок

цього теж виникло чергування *о*, *е* з нулем звуку, наприклад: *сто* – *сотий*, *вітер* – *вітряний*.

5.2.4. Компенсаційне подовження голосних *о*, *е* в новозакритих складах

Етимологічні голосні *о* та *е* в новому закритому складі, що утворився в процесі занепаду зредукованих у наступному – подовжилися. Витрата голосу, котра припадала на вимову зредукованих, внаслідок скорочення останніх і їх подальшого повного занепаду передалася на голосні попереднього складу, наприклад: *возь* → *вōз*, *столь* → *стōл*, *печь* → *пѣч*, *сельскыи* → *сѣл'скыи*.

Цей процес почався, як вважає Г. Півторак, у галицько-волинському мовному ареалі – там, де найраніше почали зникати слабкі зредуковані. Звідси подовження *о*, *е* поширилося на інші українські говори [71, С. 6]. Отже, подовження етимологічних *о* та *е* збігається в часі з занепадом зредукованих, які перебували у слабкій позиції: початок занепаду *ь*, *ѣ* є і початком подовження етимологічних *о*, *е*, а з кінцем їх занепаду завершується подовження цих голосних. Це найпоширеніша думка науковців. Тому, первинні голосні у новому закритому складі з погляду їх тривалості відрізнялися від вторинних, що утворилися із редукованих, які перебували в сильній позиції, а, отже, їх подальша доля в українській мові інша. Компенсаційне подовження етимологічних *о* та *е* не становить загального для всіх говорів давньоруської мови фонетичного явища. Можна припустити, що воно охопило лише ті діалекти, на основі яких сформувалася саме українська мова.

Подовження звуку *о* в новому закритому складі писемними пам'ятками засвідчується з XIII століття, наприклад: *воовьця*, *воовьчихъ* (Галицьке євангеліє 1266 р.), *воотця* (Полікарпове євангеліє 1307 р.), *воотчину* (Іпатіївський літопис) [12, С. 130].

Подовження ж етимологічного *е* в новому закритому складі давньокиївські пам'ятки фіксують, починаючи з другої половини XII століття, написанням літери *ѣ* у позиції перед пом'якшеним приголосним, тобто перед таким, за яким занепадом зредукований *ь*, наприклад: *камѣньє*, *изнесѣть* (Напис 1161 р.), *камѣнь*, *шѣсть*, *сѣдомъ*, *пѣць*, *зѣльє*, *в нѣмъ* (Добрилове євангеліє

1164 р.), *корѣннє* (Житіє Сави XIII ст.) *ремѣнь*, *знамѣньє* (Луцьке євангеліє XIV ст.).

У позиції перед складом з *ь*, подовження етимологічного *е* супроводжувалося внаслідок регресивної асиміляції його лабіалізацією, тобто зміною в голосний *ѣ*, наприклад: *тетѣ́ка* – *т'ѣ́т-ка*, *женѣ́ка* – *ж'ѣ́нка*, *несѣ́* – *н'ѣ́с*, *везѣ́* – *в'ѣ́з*.

5.2.5. Поява приставних *і* та рідше *о*

Приставний *і* розвивався перед сонорними приголосними на початку слова, якщо після них був зредукований *ь* або *ѣ* у слабкій позиції. У такому випадкові сонорний посилював своє звучання. Подальший розвиток такого сонорного в різних діалектах відбувався неоднаково. В одних – він утратив набуте додаткове звучання, а в інших – виділив *і*, тобто розклався на два звуки – *і* та *сонорний*, наприклад: *рѣ́жа* → *і́ржа*, *лѣ́жа* → *і́лжа*, *мѣ́ла* → *і́мла*, *рѣ́жати* → *і́ржати*. Приставний *і* зафіксований лише перед *л*, *м*, *р*, а перед *н* він пам'ятками не засвідчений.

Приставний *і* міг виникати й за аналогією перед *с* (*сь*), ужитим у функції прийменника або префікса, наприклад: *ис своєю*, *ис симѣ́*, *испросымѣ́*, *изхотѣ́лѣ́*, *изробити*.

Рідше розвивається й приставний *о*, наприклад: *Вѣ́ручи* – *Овруч*, *мѣ́шаник* – *о́мшаник*.

Виникнення приставних *і* та *о* відбулося в українських та білоруських говорах, тому це явище називають локальним [15, С. 198].

5.2.6. Зміна *і* на *ы*

До наслідків занепаду зредукованих у системі вокалізму відносять зміну *і* на *ы*, яка відбувається на межі префікса або прийменника у позиції безпосередньо перед *і* на початку кореня або наступного слова, наприклад: *сь инымѣ́* – *с ыным*, *сьискати* – *сыскати* [12, С. 131].

5.3. Найголовніші наслідки занепаду та вокалізації зредукованих у системі консонантизму

Занепад зредукованих *ь* та *ѣ* позначився на сполучуваності приголосних, місці їх у складі слова та викликав різні модифікаційні зміни.

5.3.1. Поява нових груп приголосних

До занепаду зредукованих у давньокиївській мові сполучення приголосних звуків були поширені менше, ніж після їх утрати. Такі сполучення могли стояти лише на початку слова або складу, а поєднувалися у них приголосні лише певної артикуляції й в певному порядку, а саме: проривний і сонорний; фрикативний та сонорний; дзвінкий фрикативний і дзвінкий проривний; глухий фрикативний та глухий проривний. Отже, приголосні сполучалися за законом наростаючої звучності.

Після занепаду **ъ** та **ь** утворилися нові групи приголосних, яких раніше не було, або такі, які внаслідок дії закону відкритого складу в давньоруській мові спрощувалися. Коли в середині слова зникали зредуковані, почали сполучатися в групи будь-які приголосні різної артикуляції, наприклад: **кт** (локти з *локѣти*, *кто* з *къто*), **рдц** (сердце з *сърдьце*), **стк** (костка з *костѣка*), **сткл** (сткло зі *стекло*), **лнц** (солнце з *сѣльнѣце*) тощо, порушуючи цим самим милозвучність.

Писемні пам'ятки вже з XIV століття досить часто фіксують це явище.

5.3.2. Спрощення в новоутворених групах приголосних

Нові групи приголосних, що виникли в давньоруській мові внаслідок утрати зредукованих, не завжди легко вимовлялися. Отже, разом з появою нових груп приголосних розпочалося і їх спрощення. Пов'язане це явище, як вважають науковці, з евфонією. Як правило, спочатку спрощувалися тризуккові сполучення, а пізніше – двозуккові, наприклад: **здн** – **зн**: *поздьно* → *поздно* → *пізно*; **ждн** – **жн**: *кожьдьныи* → *кождыи* → *кожний*; **слн** – **сн**: *масльныи* → *маслыи* → *масний*; **стл** – **сл**: *стълати* → *стлати* → *слати*; **стн** – **сн**: *чьстьныи* → *честныи* → *чесний*; **стц** – **сц**: *мѣстъѣ* → *мѣстѣ* → *місце*; **сткл** – **скл**: *стъкло* → *сткло* → *скло*; **рдц** – **рц**: *сърдьце* → *сердце* → *серце*; **лнц** – **нц**: *сѣльнѣце* → *солнце* → *сонце*; **рнч** – **нч**: *горньчарѣ* → *горнчар* → *гончар*.

Писемні пам'ятки вже з XIV століття досить часто фіксують це фонетичне явище, наприклад: *пославѣ* замість *постылавѣ* (Лаврентіївський літопис 1377 р.), *чесныхѣ* (Грамати́ка 1435 р.), *каждо-му* (Грамати́ка 1438 р.), *каждому* (Грамати́ка 1446 р.), *місця* (Грамати́ка 1459 р.) [12, С. 132].

Різновидом спрощення науковці вважають утрату кінцевого звука *л* у формах однини активних дієприкметників чоловічого роду (сучасні дієслова минулого часу). Суфіксальний *л* втрачався тоді, коли стояв після іншого приголосного, за яким занепадав зредукований *ь*, наприклад: *вєзль* → *вєз*, *несль* → *нес*, *могль* → *мог*. Однак там, де після *л* стояв голосний повного творення, спрощення не відбувалося, наприклад: *вєзла*, *вєзло*, *вєзли*. Відсутність приголосного *л* пам'ятки зрідка реєструють з XIII – XIV століть, наприклад: *понесе* (Милятино євангеліє 1215 р.), *развѣр҃гъ* (Тріодь 1311 р.) [12, С. 132].

5.3.3. Вставні приголосні *т* і *д*

Після занепаду *ь* та *у* у середині слів з'явилися нові приголосні *т* і *д*, хоча це явище охоплює невелику кількість слів. Вставний *т* після передньоязикового *с* перед сонорним *р* засвідчується, наприклад, у таких словах: *устрѣтоша*, *устрѣте*, *пострами* (Пролог 1262 р.), *страмъ* (Ліствиця XIII століття), *страмота* (Псалтир 1296 р.) тощо. Вставний *т* у цих словах зберігає і сучасна українська мова – *зустріти* й однокореневі *зустріч*, *зустрічний*, *зустрічатися*, розмовне *страм*. Очевидно, вставний *т* засвідчується і в слові *строк* (пор. рос. *срок*).

Вставний *д* фіксується після передньоязикового *з* перед сонорним *р*, наприклад: *поздрѣль* (Пересопницьке євангеліє 1556 – 1561 рр.). У сучасній українській мові орфографічною нормою є лексема *заздрість* зі вставним *д* [12, С. 133].

5.3.4. Асиміляція приголосних

Після занепаду зредукованих у середині слів приголосні звуки різної артикуляції, які до того роз'єднувалися голосними *ь* та *у*, стали вимовлятися поряд і взаємно впливати один на одного. Такий уплив зумовив виникнення ще в давньокиївській мові асиміляційних процесів, наслідки яких успадковані українською мовою. Давньоруській мові відома як регресивна, так і прогресивна асиміляція в новоутворених групах приголосних, хоча перша з них значно переважала.

Прогресивна асиміляція за дзвінкістю відбулася у слові *бъчела*, а саме: *бъчела* → *бчола* → *бджола*. Це явище зафіксоване найдавні-

шими писемними пам'ятками, наприклад: *бъчелина* (Слова Григорія Богослова XI ст.), *бъчоль* (Євангеліє XIV ст.).

У російських і білоруських діалектах у групі приголосних *бч* відбулася регресивна асиміляція за глухістю: *бъчела* → *бчела* → *пчела*, наприклад: рос. *пчела*, блр. *пчала*.

Регресивна асиміляція за глухістю є характерною, наприклад, для приголосних слова *дъхорь*, а саме: *дъхорь* → *дохор* → *тхор* (укр. *тхір*).

Унаслідок регресивної асиміляції за дзвінкістю виформувалися такі форми слів, як: зі *съдорови* → *здоровий*, з *просьба* → *проз'ба*, з *молотьба* → *молод'ба* (варіанти [*проз'ба*], [*молод'ба*]) є на сьогодні орфоепічною нормою).

Аналогічний процес відбувся і при виформовуванні префіксів та прийменників з, *од* (сучасна форма *від*) з відповідних *съ*, *отъ*, наприклад: *събираль* → *сбирал* → *збирал* (сучасна форма – *збирав*), *отъдѣлено* → *отдѣлено* → *одделено* (сучасна форма – *відділено*); *съ дубровами* → *с дубровами* (сучасна форма – з *дубровами*), *отъ духа* → *от духа* → *од духа* (сучасна форма – *від духа*).

Дзвінки ж приголосні, що після занепаду *ъ* та *ь* стали безпосередньо перед глухими, з цієї ж причини у вимові могли оглушуватися, наприклад: *ногѣти* – *нохти*, *когѣти* – *кохти* (сучасна орфоепічна норма – [*н'і'хт'і*], [*к'іхт'і*]).

В абсолютному кінці слова після занепаду зредукованих дзвінкі приголосні почали втрачати свою дзвінкість, однак глуху вимову в цій позиції зберегли діалекти, що лягли в основу російської мови, наприклад: *ножь* – [*нош*], *возь* – [*вос*], *зубь* – [*зуп*]. Натомість діалекти, що лягли в основу української мови, після занепаду *ъ* та *ь* зберегли дзвінку вимову приголосних у такій позиції, наприклад: *ножь* – [*н'іж*], *возь* – [*в'із*], *зубь* – [*зуб*].

Асиміляція глухих дзвінками засвідчується пам'ятками, починаючи з XIII століття, а саме: *здравъ* (Пролог 1262 р.), *здоровіє*, *збирають*, *здрава* (Полікарпове євангеліє 1307), з *горь*, *зборная* (Лаврентіївський літопис 1377 р.), *здержати* (Грамати́ка 1388 р.).

Дзвінки з глухими асимілюються не так послідовно, й у пам'ятках цей процес відбивається лише з XIV століття, наприклад: *ускими* (Полікарпове євангеліє 1307 р.), *молотиюю* (Лаврентіївський літопис 1377 р.), *тяшкою* (Пролог 1383 р.), *чернорисца* (Пролог XIV ст.).

Широко відома на давньоруському ґрунті й асиміляція за місцем і способом творення, а саме: *сьшити* → *шити* → *ишити*, *сь жиру* → *с жиру* → *з жиру* → *жжиру*, *рѣчьцѣ* → *рѣцѣ* → *рѣццѣ*, *носишся* → *носишся* → *носисся*, *носиться* → *носит'ся* → *носиця*. На сьогодні ці форми є орфоепічною нормою сучасної української мови. Писемні ж пам'ятки фіксують такі форми, починаючи з XIII століття, наприклад: *жжирають* (Пересопницьке євангеліє 1556 – 1561 pp.), *ж житя* (Учительное євангеліє 1606 p.), *гнетесся*, *очче*, *оця* (Некрашевич XVIII ст.) [12, С. 134 – 135].

Відоме й уподібнення звука *й*, який асимілювали такі палатальні приголосні, що стояли перед ним – *л, н, д, т, з, с, ц, ж, ч, ш* (умова процесу – занепад звука *і*), наприклад: [знан'ііе] → [знан'ііе] → [знан'н'е] → *знання*; [стат'ііа] → [стат'іа] → [стат'т'а]; [колос'ііе] → [колос'іе] → [колос'с'е] тощо. Унаслідок цієї асиміляції виникли подовжені приголосні, в яких реалізуються по два однакових звуки.

З твердими приголосними (*зубними* та *р*) звук *й* не асимілювався, наприклад: *любовію* (*любовью* = *любовьіу*) → *любов'іу* → *любовіу* (орфогр. *любов'ю*), *подворіє* (*подворье* = *подворьіе*) → *подвор'іе* → *подвір'іе* → *подвір'іа* (орфогр. *подвір'я*).

Писемні пам'ятки асиміляцію *й* із палатальними приголосними засвідчують у поодиноких словах з XIV – XV століть, значно ширше – лише з XVI століття й пізніших часів: *осуженню* (Євангеліє XIV ст.), *отношенне* (Опис Черкаського замку 1552 p.), *моцю*, *обличемъ*, *роля* (Євангеліє Негалевського 1581 p.), *раховання*, *поступованя*, *розвязованямъ* (Статут Львівської братської школи 1586 p.), *зъеднаня*, *поздоровлене* (Крехівський апостол 1560 p.), *баченю*, *мешканю*, *вѣдомостю* (Пересторога, поч. XVIII ст.), *дякованє*, *ляться* (Лексис Беринди 1627 p.), *наступленню*, *Запороже*, *Запорожю* (Літопис Самовидця), *повѣтря*, *угоддя*, *Полѣссе*, *Россию*, *челяддю* (Літопис Величка).

У сучасній українській мові це іменники першої, другої та третьої відмін, а також деякі дієслівні форми (*стаття*, *знання*, *колосся*, *волосся*, *ніччю*, *підчю*, *лю*, *лєш* тощо).

Як бачимо, у звуковій системі сучасної української мови наслідки асиміляцій зберігаються.

5.3.5. Дисиміляція приголосних

Дисиміляція в нових групах приголосних належить до не поширених фонетичних явищ у давньокиївській мові [15, С. 214]. Відбувався цей процес в основному у сполученнях *кт*, *кр*, *чт*, *чн*, що виникли з відповідних *кът*, *кър*, *чьт*, *чьн*, у яких занепади зредуковані.

Звукосполучення [*кт*], що складалося з двох проривних приголосних, було, напевно, важким для вимови. Тому в ньому перший з цих приголосних [*к*] втратив перепону, яка утворювалася при його артикуляції на шляху видихуваного струменя повітря, і змінився таким чином на фрикативний приголосний [*х*], а другий зберіг стару вимову, наприклад: *къто* → *кто* → *хто*. Отже, проривна властивість, спільна для артикуляції обох приголосних цієї групи, внаслідок дисиміляції втратилася. Фонетичний процес відбувся в другій половині XII – на початку XIII століття. Вимову *хто* успадкували всі східнослов'янські мови. В українській і білоруській вона стала загальною нормою, а в російській – під впливом форм непрямих відмінків цього ж займенника (*кого*, *кому* тощо) поширилася вимова *кто*.

Якщо ж група приголосних *кт* стояла після наголосу, то дисиміляція в ній не відбувалася, наприклад: *ло'къ-ти* – *лікті*. Пояснюється це тим, що в такій позиції між *к* та *т* проходить складодопіділ.

У процесі дисиміляції у звукосполученні [*чт*] з [*чьт*] відбулася втрата проривного компонента і воно змінилося в [*шт*]. Вимова займенника [*што*] в російській і білоруській мовах стала орфоепічною нормою. В українській мові відбулася зміна в [*шчо*], очевидно, шляхом неповної прогресивної асиміляції, підтриманої вимовою звука [*ч*] у непрямих відмінках (*чого*, *чому* тощо). Подальша ж асиміляція, як вважають науковці, і наступне за ним стягнення довгого [*ш:*] зумовили виформування діалектної вимови [*шо*].

Внаслідок утрати проривного компонента афrikатою [*ч*] група приголосних [*чн*] змінилася у [*шн*], наприклад: *мѣрочьникъ* → *мѣрочник* → *мірошник*, *сѣрдьчьныи* → *сердечний* → *сердешний*, *ручьникъ* → *ручник* → *рушник*.

Аналогічний процес відбувся також у звукосполученні [*кр*] – запозиченому з церковнослов'янської мови іменникові *крѣсть* →

хрест та похідних від нього, а саме: *хрещення, хрестити, хрестовий* тощо.

Отже, дисимілятивні процеси у поданих вище лексемах фіксуються українською мовою.

5.3.6. Депалаталізація приголосних

Свого часу певну кількість палатальних приголосних давньоруською мовою було успадковано з праслов'янської. Унаслідок занепаду зредукованих губні, передньоязикові та шиплячі почали депалаталізуватися.

Найраніше стверділи *губні* приголосні в абсолютному кінці слова або безпосередньо перед іншим приголосним, якщо після них занепадав *ь*, а саме:

- у формі іменників називного відмінка однини – *кров, черв, скорб, любов*;

- у формі орудного відмінка однини – *доходом, сідлом, хлопцем, смутком*;

- у закінченні числівників – *сім, вісім*;

- у флексіях першої особи однини атематичних дієслів – *дам, есм, їм, вїм, имам*;

- у закінченнях дієслів наказового способу – *поздоров, настав*.

У середині слова депалаталізація губних могла передаватися за допомогою зредукованого *ь*, наприклад: *всьему* та *всьєму*.

Твердо вимовлялися губні (після занепаду зредукованих) у позиції перед *й* – *здоровью, бьєть, зопьєть*.

Найраніше (вірогідно, у кін. XI – на поч. XII століть), як вважають науковці, стверділи губні в середині та в кінці слів.

Передньоязикові приголосні та *р* стверділи, якщо після занепаду *ь* вони стали безпосередньо перед суфіксами *-ство* та *-н*, а саме: *богатыство, людство, вїрьнии, красьнии, родьнии* – укр. *багатство, людство, вірний, красний, рідний*.

Депалаталізувалися також і *шиплячі* після занепаду *ь*, наприклад: *ножь, ночь, нашь, ножька, вїчьнии, страшьнии*.

Явище ствердіння поданих вище приголосних фіксують давньокиївські писемні пам'ятки: *вирнии* (Руська правда 1282 р.), *краснии, послѣдняя* (Лаврентіївський літопис), *бортную, праведний* (Грамати́ка 1350 р.), *вїрную, князьства* (Грамати́ка 1377 р.),

панѣствѣ, князства (Грамати́ка 1438 р.), *благодатныи, блаженствую* (Лексис Зизанія 1596 р.).

Наслідки депалаталізації губних, передньоязикових та шиплячих приголосних повністю зберігає українська мова.

Зі ствердінням губних приголосних пов'язаний ще один фонетичний процес – *палаталізація* приголосного *с* у складі прикметникового суфікса *-ск* (із *-ьск*).

Суфікс *-ьск* міг вживатися після будь-якого приголосного твірної основи [15, С. 221]. Звук [с] у ньому був твердим. Унаслідок прогресивної асиміляції за м'якістю він у діалектах, що лягли в основу української мови, пом'якшився, наприклад: *людьскыи* → *люд'скыи* → *люд'с'кий* (орфогр. *людський*), *сельскыи* → *сел'скыи* → *сел'с'кий* (орфогр. *сільський*), *земьскыи* → *зем'скыи* → *зем'с'кий* (орфогр. *земський*).

У діалектах, що лягли в основу російської та білоруської мов, палаталізації приголосного *с* у суфіксові *-ьск* не відбулося.

5.3.7. Зміна *л* в *й*

У давніх сполуках *ѣл* і *ѣл* у позиції між приголосними сильні *ѣ* та *ѣ* вокалізувалися відповідно у голосні повного творення *о*, *е* (згодом *е* після шиплячих змінився в *о*), а *л* набув губної вимови й поступово змінився в нескладовий *й*, наприклад: *вълкѣ* → *воўк*, *пѣльныи* → *поўний*, *тѣлстыи* → *тоўстий*, *жѣлтыи* → *желтыи* → *жоўтий*, *чѣлни* → *челни* → *чоўни*, *шьлкѣ* → *шелкѣ* → *шоўк*. На сьогодні такі форми з [ў] стали в сучасній українській мові орфоепічною нормою.

У писемних пам'ятках української мови, починаючи з XIV століття, зміна *л* в *й* засвідчується написанням букви *ѣ* замість *л*, а саме: *невдовѣѣ* (Мінея 1489 р.), *товѣстий* (Опис Київського замку 1552 р.), *зуповноѣ* (Крехівський апостол 1560 р.), *шовку*, *вовна*, *видовбуѣ* (Лексикон Беринди 1627 р.), *Жовтіє Води* (Літопис Самовидця).

У позиції, коли перед *л* не було зредукованого або коли після *л* стояв голосний, зміна *л* на *й* не відбувалася: *горѣлка* із *горѣлька*, *голѣка* із *ігѣлька*.

У дієсловах минулого часу чоловічого роду (колишніх дієприкметниках) також відбулася зміна суфіксального *л* на *й*: *знаѣ* → *знай*, *ходиѣ* → *ходиѣ*, *сказаѣ* → *сказаѣ* (орфогр. *знав*, *ходив*, *ска-*

зав). На сьогодні форми з [y̯] у поданих лексемах стали в сучасній українській мові орфоепічною нормою.

5.4. Перехід сполучень *гы, кы, хы* в *ги, ки, хи*

Задньоязикові *g, k, x* та фарингальний *h* могли бути твердими приголосними, тому сполучалися тільки з голосним *ы* і не вживалися перед голосним переднього ряду *и* (*i*), наприклад: *великыи, нѣкыя, оуроки* (Ізборник Святослава 1073 р.), *другыи, оубогыихъ, книги, грѣхы* (Ізборник Святослава 1076 р.). Проте вже з XII століття замість *гы, кы, хы* з'являється написання *ги, ки, хи*. Поширення таких сполучень пояснюється тенденцією до пом'якшення задньоязикових приголосних і зміною *ы* в *и* (*i*) [33, С. 128].

Писемні ж пам'ятки засвідчують це явище у південно-західних говорах давньоруської мови: *великий* (Юр'ївське євангеліє 1120 р.), *небескѣмъ* (Галицьке євангеліє 1144 р.), *секира* (Добрилове євангеліє 1164 р.), *паки, великий* (Успенський збірник XII ст.).

6. ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ СТАРОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ В СИСТЕМІ ВОКАЛІЗМУ

6.1. Рефлексія *ћ*

Про рефлекси *ћ* ми вже подавали інформацію вище. Зазначимо лише, що початок зміни його в *i* розпочався в протоукраїнських говорах до X – початку XI століть [33, С. 107], а завершився до XII – XIII століть [6, С. 104]. Дослідник О. Царук, наприклад, вважає цю зміну дуже давньою і відносить її до пізньопраслов'янського періоду [58, С. 148].

6.2. Зміна *е* в *о* після *шиплячих* та *й*

Специфічною звуковою рисою української мови є лабіалізація голосного *е*, як етимологічного, так і секундарного, що походить з *ь*, у позиції після *шиплячих* та *й* перед споконвічно твердим приголосним [12, С. 142; 35, С. 109], тобто зміна його в *о* незалежно від місця наголосу в слові, наприклад: *вечера* – *вечора*, *щека* – *щока*, *пшено* – *пиноно*, *чеге* – *чого*, *желудь* – *жолудь*, *четыри* – *чотири*, *шестыи* – *шостий*, *его* – *його*, *чърныи* – *черный* – *чорний*.

Перехід *е* в *о* у такій позиції зумовлений асимілятивним впливом на нього, як вважають учені, наступного твердого приголосного, що в давньоруській мові вимовлявся з більшою чи меншою мірою лабіалізації [15, С. 266 – 267].

У позиції перед давнім пом'якшенням приголосним *е* після *шиплячих* та *й* в *о* не змінився: *вечеря, сажень*. У деяких українських словах, наприклад: *шести, женити, пшениця, щетина, джерело* після шиплячих трапляється *е*, однак зауважимо, що у давньокиївській мові всі приголосні, після яких вживалися голосні переднього ряду, були пом'якшеними.

Специфічною рисою лише української мови це явище однозначно назвати не можна, бо воно характерне і для деяких слов'янських мов [6, С. 92 – 93; 25, С. 130 – 135]. Зміна *е* в *о* властива, наприклад, і російській, і білоруській мовам, хоча умови переходу є іншими, ніж в українській. У них *е*, як первинний, так і вторинний, перед твердим приголосним під наголосом змінився в *о* після будь-якого пом'якшеного приголосного, а не тільки після шиплячого та *й*, а саме: *села* → *с'ола* (сѣла), *лнь* → *лен* → *л'он* (лѣн). Науковець П. Черних, наприклад, дотримуючись думки О. Шахматова, вважає, що процес зміни *е* в *о* проходив у два етапи: перший – лише після споконвічно м'яких приголосних незалежно від наголосу – був характерний для всіх східнослов'янських мов; другий – після неспоконвічно м'яких приголосних, які на той час досягли повної міри м'якості, у позиції під наголосом – лише у російських та білоруських говорах.

О на місці етимологічного *е* після шиплячих у писемних пам'ятках зрідка трапляється з другої половини XI століття, а саме: *чоловѣка* (Ізборник Святослава 1073 р.), *жона* (Ізборник Святослава 1076 р.). Пам'ятки наступних століть значно частіше фіксують це явище, що свідчить про його поширення і закріплення у мовленні: *блажонѣ, мужомѣ* (Слово Іполіта XII ст.), *оуражонѣ* (Житіє Сави Освященного XIII ст.), *размѣшонѣ, послѣдующемоу* (Холмське євангеліє XIII ст.), *чорнымѣ* (Грамати́ка 1393 р.), *чорномуу* (Грамати́ка 1413 р.), *жону, жони* (Грамати́ка 1434 р.), *чоловѣкѣ, чоловіка* (Грамати́ка 1435 р.), *чоботомѣ* (Грамати́ка 1438 р.), *жонатый, жолобокѣ, чоловікѣ, чорный, шостакѣ, пшона* (Опис Київського замку 1552 р.), *жонаты, жолчи, вчора, чого, шостий* (Крехівський апостол 1560 р.), *ничого, чотири* (Пересторога, поч. XVII ст.).

Думки вчених щодо хронології цього явища різні: від IX до XIII століть [33, С. 109; С. 40, 46, 49; С. 14, С. 268].

Однак в українській мові зафіксовано й відхилення в зміні *е* в *о*, що зумовлено в одних випадках аналогійними процесами, а в інших – дією палаталізації на час переходу. Так, у дієсловах другої особи однини *е* зберігається перед твердим шиплячим, наприклад: *пишеш, можеш, хочеш*; іменниках книжечка, ложечка (шиплячі приголосні у цих лексемах стверділи пізніше, ніж відбувся перехід *е* в *о* (порівняймо – *пишешь, књижечька, лъжечька*)).

Аналогією до форм називного відмінка однини можна пояснити збереження *о* у таких словах, як, наприклад, *жоні, щоці, бджолі* від *жона, щока, бджола*; *гарячої, свіжої* (під впливом прикметників твердої групи (*молодої, нової*); *свіжості, більшості* (аналогією до форм з твердою основою (*радості, ясності*)) тощо.

Контактами з іншими слов'янськими мовами можна пояснити появу *о* і в таких словах : *дьоготь, сльоза, льон*.

6.3. Перехід компенсаційно подовжених голосних *ѡ* та *ѣ* в *і* в новозакритих складах

Подовжені голосні *ѡ* та *ѣ*, які виникли у новозакритих складах після занепаду зредукованих *ѣ* та *ѡ* у наступному складі, проіснували недовго: *вѡз, стѡл, пѣч* тощо. Згодом вони почали змінюватися в голосний *і*.

Схематично зміну етимологічного *о* в *і* можна подати так: *конь* → *кѡнь* → *коонь* → *куѡнь* → *куѣнь* → *куїнь* → *куїнь* → *кієнь* → *кінь*. Як бачимо, явище відбулося через стадію дифтонгізації та подальшої монофтонгізації дифтонга. Про такий шлях розвитку свідчать окремі північноукраїнські говори, у яких ще й на сьогодні у закритих складах під наголосом зберігаються дифтонги різного типу, наприклад: *вуѡл, стуѣл, куїнь* тощо [12, С. 145].

Аналогічний варіант маємо і з етимологічним *е*, якщо в подальшому складі занепадав *ѣ* (компенсаційно подовжений *ѣ* лабілізувався, а далі дифтонгізувався тим же шляхом, що й первинний *ѡ*: *везь* → *вѣз* → *вѡз* → *вуѡз* → *вуѣз* → *вуїз* → *вуїз* → *віз*).

Мовознавець Г. Півторак пропонує такий варіант зміни компенсаційно довгого *ѡ* в *і*, а саме: *кѡнь* → *коонь* → *коїнь* → *кінь*, котрий відбувався у галицько-волинських говірках незалежно від

місця наголосу. Саме ця тенденція зміни компенсаційно подовженого *ō* в *i* на сьогодні є провідною [33, С. 124].

Подовжений *ē* в новому закритому складі давньокиївські пам'ятки фіксують, починаючи з другої половини XII століття, через так званий "новий *ḥ*", який звучав, можливо, як дифтонг *i̯e*, якщо в наступному складі занепадав зредукований *ь*, наприклад: *печь* → *пѣчь* → *пѣчч* → *пич*; *шесть* → *шѣсть* → *шѣсть* → *шість*; *камень* → *камѣнь* → *камѣнь* → *камінь*, наприклад: *камѣнь*, *шѣсть*, *сѣдмь* (Добрилове євангеліє 1164 р.), *ремѣнь*, *знамѣньє* (Луцьке євангеліє XIV ст.) [12, С. 146]. Пізніше «новий *ḥ*» зміниться в *i*.

Отже, перехід компенсаційно подовжених голосних *ō* та *ē* в *i* у новозакритих складах після занепаду зредукованих є найважливішою фонетичною рисою сучасної української мови. Якщо ж у наступному складі стояли голосні повного творення, то давні *o* та *e* в *i* не змінювалися. Цим і зумовлено чергування етимологічних *o*, *e* у відкритих складах із секундарним *i* в новоутвореному закритому, наприклад: *снопи* – *сніп*, *твоя* – *твій*, *несу* – *ніс* тощо.

6.4. Поява *и* з етимологічних *ы* та *i*

В українській мові *и* належить до голосних переднього ряду високо-середнього підняття. Він виник шляхом злиття праслов'янських голосних *ы* та *i* (*и*) внаслідок зміни артикуляції *i* (*и*), яка поступово пересувалася назад, у той час як артикуляція *ы* пересувалася вперед, аж поки вони не злилися в один голосний *и*. На думку Ф. Філіна, цей процес відбувся раніше депалаталізації приголосних перед *i*; О. Шахматов пояснює виникнення специфічно українського *и* депалаталізацією попереднього приголосного; Ю. Карпенко на сьогодні доводить, що звуки *i* та *и* становлять одну фонему [62, С. 26].

У давньоруській мові голосні *ы* та *i* (графічно *и*) розрізнялися послідовно: *сынъ*, *сила*. Таке розрізнення зберігається в сучасних російській і білоруській мовах: рос. *сын*, *сила*, блр. *сын*, *сіла*.

Збіг праслов'янських голосних *и* та *i* в одному звуковій писемні пам'ятки відбивають змішуванням написання букв *ы* та *и*, наприклад: *неправды*, *рыба* або *неправды*, *рыба*; *трызны*, *пльтолюбыя* чи *трызны*, *пльтолюбина* (Ізборник Святослава 1073 р.), *годыны*, *рыбы* або *години*, *рыбы* (Архангельське євангеліє 1092 р.). На

думку вчених, це звукове явище почало розвиватися в південних давньокі́ївських говорах [13, С. 248], що й засвідчують писемні пам'ятки XII – XIII століть, а саме: *погу́быви, просыти, свѣ́тъныкъ, ти, бити* або *погу́быви, просити, свѣ́тъныкъ, ты, быти* (Добрилове євангеліє 1164 р.), *сырь, въ пустыни, въ пустыни* (Євсевієве євангеліє 1283 р.). Автори підручника "Історична грамати́ка" вважають, що частину таких написань можна вважати описками [12, С. 153]. На думку ж Г.Півторака, таке змішування відбиває живе мовлення середньонаддні́прянських протоукраї́нців [33, С. 106].

6.5. Збли́ження артикуля́ції ненаголо́шених *е* та *и*

В українській мові усі голосні виразно вимовляються лише у наголо́шеній пози́ції. Це стосується, відпові́дно, і голосних *е* та *и*, наприклад: *не'бо, че'рвень; ли'хо, багати'р*. У ненаголо́шеній пози́ції відбувається артикуля́ційно-акустичне збли́ження цих зву́ків (на сьогодні це орфоепі́чна норма), наприклад: [*ʲe*"сна'], [*ʲe*"мл'а'], [*ми*"рни́чї], [*зи*"м'і́ўл'а]. Ця особли́вість була властива окреми́м діалектам давньору́ської мови й фі́ксується деяки́ми писемни́ми пам'ятка́ми: *израили́ви* (Ізборник Святослава 1073 р.), *оу́читилѣ* (Ізборник Святослава 1076 р.). Пам'ятки ж пі́зніших столі́ть відбивають це явище послі́довніше, наприклад: *ожи́нися* (Євангеліє XIV ст.), *чи́ръвоныи* (Грамати́ка 1448 р.), *чесло* (Опис Черкаського замку 1552 р.), *звиня́чим, ничи́сто, макидо́нянин, ста́ршенства* (Крехі́вський апо́стол 1560 р.), *вспо́мнели* (Євангеліє Негале́вського 1581 р.), *ме́трополит* (Пере́сторога XVII ст.), *канциля́рией, усме́рення* (Літо́пис Вели́чка), *ми́нѣ* (І.Котля́ревський, "Ене́їда", 1798 р.) [12, С. 154].

6.6. Змі́на *о* в *а* пер складом з наголо́шенням *а*

Писемні пам'ятки української мови здавна засвідчують у деяких словах ненаголо́шений голосний *а* на місці етимологі́чного *о*. Уперше такий приклад було зафі́ксовано у дже́релах XIII столі́ття, наприклад: *бага́ть* (Трію́дь XIII ст.) (однокоре́нєве до слова *убогий*), *гара́здь, гара́чий* (Крехі́вський апо́стол 1560 р.), *бара́ни* (Полтавські акти XVII ст.) тощо [12, С. 155].

На жаль, задовільного тлумачення цього фонетичного явища у мовознавчій літературі досі ще немає. Так, О.Потебня пояс-

нював його регресивною асиміляцією голосного *о* наступним наголошеним *а*: *богато* – *багато*, *гараздъ* – *гаразд*, *горячий* – *гарячий*, *колачъ* – *калач*, *холява* – *халява* [15, С. 288]. Однак таке трактування не дає відповіді на питання про те, чому в подібній позиції багато слів цієї асиміляції не зазнали: *лопата*, *коняка*, *собака*. Науковець Л. Булаховський вважав, що на слова з етимологічним *о*, які вживаються в українській мові з *а*, мали вплив південноросійські акаючі говори та суміжні говори білоруської мови: *гарячий*, *кажан*, *багатий* [5, С. 239]. Як бачимо, ці пояснення остаточно не вирішують проблеми.

В українській же мові такі лексеми активно функціонують: *багатий*, *гарячий*, *гаразд*, *кажан*, *калач*, *качан*, *хазяїн* тощо.

6.7. Зближення артикуляції ненаголошеного *о* з *у*

Пам'ятки української мови здавна засвідчують написання в ненаголошеній позиції *у* замість *о*, наприклад: *своуемоу*, *оучищѣнию* (Євангеліє XIV ст.), *мунастырь* (Граматики 1378 р.), *дупуцали* (Крехівський апостол 1560 р.), *услоновъ* (Інвентар 1573 р.), *увечку*, *Пультавский* (Полтавські акти XVII ст.) тощо. Такі написання відбивають особливості тогочасного живого мовлення східних слов'ян. Найяскравіше це фонетичне явище проявляється перед складом із наголошеним *у* та *і*, наприклад: [к^оу'ж'ух], [з^оу'зу'л'а], [х^оу'му't], [т^оу'б'і]. Така вимова є орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. Орфографічною нормою на сьогодні стало написання *у* на місці колишнього *о* в таких лексемах: *парубок* із *паробѣкъ*; *журавель* із *жоравль*; *мачуха* з *мачеха*; *Супрун* із *Сопрон*.

Відомий і зворотний процес зміни *у* (*ѳ*, *ѱ*) в *о*, наприклад: *ѳнукъ* → *ѱнук* → *унук* → *онук*.

6.8. Втрата голосного *і* на початку слова

Ненаголошений голосний *і*, що стояв у давньоруській мові на початку слова, занепадав, наприклад: *играти* – *грати*, *игра* – *гра*, *грище*, *игѣлка* – *голка*, *Игнать* – *Гнат*, *имати* – *мати* тощо. Повну редукцію початкового *і* засвідчують писемні пам'ятки вже з XIII століття, наприклад: *мѣзды не мате*, тобто *не мати* із *не имати* (Галицьке євангеліє 1283 р.), *здавна* (Граматики 1393 р.), *сполна* (Граматики 1412 р.), *мѣнованая* із *имѣнованая* (Граматики 1433 р.),

маєть (Грамати́ка 1434 р.), сполни́ло, сповѣ́дника, збави́ти, з Єрусалима (Крехівський апостол 1560 р.), маю́ (Євангелі́є Негалевського 1581 р.), мѣл (Пересторога, поч. XVII ст.), сповѣ́дь (Лексикон Беринди 1627 р.), меновано́го (Полтавські акти XVII ст.), гра́ты, ма́ти, маємо́ (Некращевич XVIII ст.).

Значна кількість слів, у яких відбулася втрата початкового *i*, стала загальною нормою сучасної української мови.

7. ФОНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ СТАРОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ В СИСТЕМІ КОНСОНАНТИЗМУ

7.1. Депалаталізація і палаталізація приголосних

В українській мові не збереглася закономірність у вживанні пом'якшених приголосних. У деяких позиціях пом'якшену вимову втратили всі приголосні, в інших – окремі групи.

Отже, факти депалаталізації приголосних у процесі формування української мови не можна звести до однієї причини [12, С. 162].

Так, специфічною особливістю української мови, яка відрізняє її від інших слов'янських, перш за все білоруської та російської мов, є ствердіння палатальних приголосних перед *e* (як етимологічним, так і секундарним) [12, С. 162; 33, С. 129]. Найраніше почали втрачати пом'якшену вимову губні приголосні, пізніше – всі інші.

Ствердіння приголосних перед *e* відбувалося, очевидно, паралельно з процесом збігу у вимові *ы*, *i* в одному звукові *и*. Депалаталізація зумовлена близькістю артикуляції голосних *и* та *e*, особливо у ненаголошеній позиції, а саме: [ʋ'есна'] – [ʋe'сна'], [с'естра'] – [се'стра'].

Відоме і ствердіння губних приголосних перед *a* (з колишнього *e*). Процес їхньої депалаталізації викликаний розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного *й* утворенням артикуляції двох звуків – *твердого губного* та *й*. У зв'язку з цим після твердих губних перед голосним *a* і виник в українській мові новий *й*, наприклад: **męso* → *m'aco* → *mйaco* (орфографічно *м'ясо*), **ręty* → *n'aty* → *nйaty* (*н'ять*) тощо [12, С. 162].

Окрім ствердіння, в українській мові зафіксовано також і пом'якшення приголосних.

Так, у давньокиївській мові перед *о* приголосні вимовлялися твердо. Зміна етимологічного *о* в *і* у новозакритих складах викликала пом'якшення приголосних, які стояли перед ним, наприклад: *сто́ль* – *ст'і́л*, *но́чь* – *н'і́ч*.

Українська літературна мова поступово засвоїла пом'якшену вимову приголосних перед *і* незалежно від його походження.

7.2. Історія шиплячих *и* *ц*

У давньоруській мові всі шиплячі та свистячий *ц* були споконвічно м'якими, наприклад: *нашъ*, *ножь*, *чюдо*, *отць*.

В українській мові пом'якшену вимову зберіг тільки *ц*: *отець*, *кінець*, *кінця*, *місяць*, *місяця*. Лише в гуцульських та деяких інших говорах південно-західного наріччя цей приголосний ствердів, наприклад: *борец*, *отец*, *палец*, *отца*, *горобца*. Треба зауважити, що в білоруській мові ця афrikата теж зберігає тверду вимову.

Шиплячі приголосні *ж*, *ч*, *ш* в українській мові, як і в білоруській, депалаталізувалися. Процес їхнього ствердіння був пов'язаний з такими фонетичними процесами:

а) утратою після них зредукованого голосного *ъ*, наприклад: *нашъ* → *наш*, *ножь* → *ніж*, *ночь* → *ніч*, *ножька* → *ніжка*;

б) зміною *е* в *о*, наприклад: *ч'его* → *чого*, *ж'елудъ* → *жолудъ*;

в) утратою звуком *е* властивості пом'якшувати попередні приголосні, наприклад: *ш'есті* → *шести*;

г) збігом вимови *і* та *ы* в одному звукові *и*, наприклад: *ч'істо*, *ш'ірокий*, *ж'іто* – *чисто*, *широкий*, *жито* (орфографічно *чисто*, *широкий*, *жито*).

У староукраїнських писемних пам'ятках ствердіння шиплячих передається буквами *ѣ* та *ы*, наприклад: *оуслышѣтъ*, *чынѣти* (Грамати́ка 1454 р.), *муоуыковѣ*, *жытоуѣ*, *чыи* (Статут Львівського братства 1586 р.), *ночь*, *не плачь* (Євангеліє Нералевського 1581 р.), *музыкамѣ*, *хотѣющихъ* (Вірші К.Зіновієва кін. XVII – поч. XVIII ст.), *знаешѣ*, *брехнешѣ*, *попросишѣ* (І. Некрашевич XVIII ст.) [12, С. 165].

Хоча варто вказати, що не в усіх позиціях відбулася депалаталізація шиплячих. Так, їх напівпом'якшена вимова зберігається перед *і* з етимологічного *е* в нових закритих складах, а саме: *шість*, *жінка*. Науковці вважають, що цей фонетичний процес можна пояснити зміною етимологічного *е* через стадію його подовження в дифтонг *і'е* [15, С. 312].

7.3. Поява протетичних приголосних

Приставні приголосні слов'янським мовам відомі ще з праслов'янської доби. Вони, як вважають науковці, утворювалися для уникнення міжслівного гіатусу (зіяння). Запобігаючи немилозвучному збігові голосних у кінці попереднього й на початку наступного слова, перед початковими голосними почали виформовуватися приголосні – *в, г, й*.

Отже, протетичні приголосні з'являлися перед такими голосними:

а) *в* перед *о, у*, наприклад: *возеро, восінь* (діалектне), *вулиця, вухо, вуса, вуж, вогонь* (лінгвісти вважають, що приставний *в* у лексемі *огнь* виник унаслідок звукового перерозкладу сполучення *ув* *огні*), *вуста*;

б) *г* перед *о, а, у*, наприклад: *говес, Гумань, госінь, гаптека* (діалектне), *горіх, гарба, Ганна*;

в) *в* перед *і* (з *о* в новозакритому складі), наприклад: *він, вітчизна, вівця, вівса, вівтар*;

г) *й* у деяких північних говорах, наприклад: *йулиця, йіскра, йіволга*. Орфографічною нормою української мови є написання слова *яблуко* з протетичним *й*.

Приставний *в* зрідка засвідчують давньоруські писемні пам'ятки: *вогнь, вовьца* (Галицьке євангеліє 1266 р.), *вовца* (Галицьке євангеліє 1283 р.), *вовца, волтарь, воотца* (Полікарпове євангеліє 1307 р.), *вустьхъ* (Лаврентіївський літопис).

У пам'ятках староукраїнської мови протетичні приголосні трапляються вже досить часто: *вовца* (Луцьке євангеліє XIV ст.), *вовса, вовсѣ* (Грамати́ка між 1386 – 1418 рр.), *вутрие* (Грамати́ка 1404 р.), *вокно* (Грамати́ка 1413 р.), *вуста, вуши, вулицяхъ* (Крехіївський апостол 1560 р.).

Давньокиївська мова знала збіг голосних *й* у середині слів, а саме: *паукъ, Иаковъ*. У цих лексемах з'являється інтервокальний (вставний) *в* чи *й* – *павукъ, Яковъ*.

Як бачимо, значна кількість слів в українській мові стала літературною нормою, а саме: *вулиця, горіх, вогонь, вухо, вуста, павук* тощо.

7.4. Утворення африкати *дʒ*

Африката *дʒ*, котра фіксується в сучасній українській мові, не має зв'язку з давньоруським варіантом. Вона виникла значно пізніше, розвинувшись на місці початкового *з* в корені, ймовірно, внаслідок дисиміляції його з приголосним *з* прийменника, наприклад: *з звоном* → *з дзвоном*, *з зеркалом* → *з дзеркалом*. За аналогією звук *[дʒ]* поширився й на інші форми та слова одного кореня, наприклад: *дзвін*, *дзвонити*. Є в українській мові африката *дʒ* і *звуконаслідувального походження*, наприклад: *дзижчати* від *дзи*, *дзюрчати* від *дзю*, *дзеленькати* від *дзень*. Зрідка звук *дʒ* уживається і в словах *інішомовного походження*, наприклад: *дзбан* (польск.) [68, С. 7 – 14].

Висновки до розділу «Фонетика»

Аналіз найважливіших фонетичних змін в історії української мови дозволяє зробити такі загальні висновки:

1. Процес формування фонетичної системи української мови довготривалий і складний, у ній зберігаються елементи різних епох її історії.

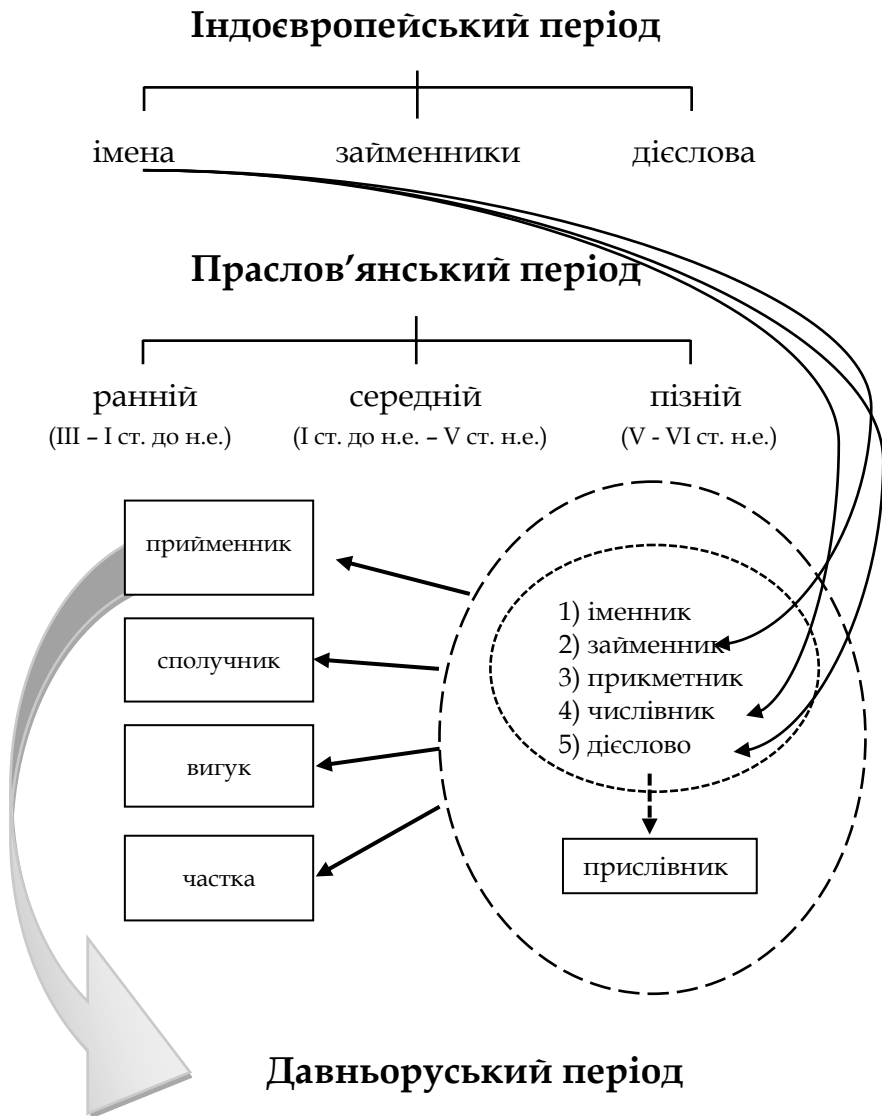
2. Зукова система мови виявляє значну стійкість (сильніше вона проявляється у системі консонантизму, ніж вокалізму).

3. Суттєві фонетичні зміни простежуємо на ґрунті праслов'янської мови, а саме: у системі вокалізму відбулося злиття коротких *ѿ* та *ѡ* в одному голосному нормальній довготі *о*; довгих *ѿ̄* та *ѡ̄* – в одному голосному *а*; короткі *ї* та *й* розвиваються в зредуковані *ѣ* та *ѥ*; довгі *ж* – в *і* та *у*; починає функціонувати голосний *ѣ̇*; розвиваються носові голосні *ѣ̄* та *о̄*; діє закон відкритого складу тощо. У системі консонантизму – палаталізувалися задньоязикові приголосні перед голосними переднього ряду (наслідки – чергування *г*, *к*, *х* із *ж* (*дж*), *ч*, *ш* та *з*, *ц*, *с*), задньоязикові та передньоязикові перед *й* (наслідки – зміна *г*, *к*, *х*, *д*, *т*, *з*, *с* у *ж*, *ч*, *ш*), сонорні *р*, *л*, *н* у *р'*, *л'*, *н'* тощо.

4. Важливі фонетичні процеси відбулися у дописемний та писемний періоди давньокиївської мови, а саме: у системі вокалізму розвивається початковий *о* на місці буквосполучення *је̇*; носові голосні *о̄*, *е̄* змінюються у неносові *у* (*ю*), *а* (*я*); відбувається розвиток повноголосся; із занепадом зредукованих *ѣ̄*, *ѥ̄* пересмає діяти закон відкритого складу; подовжуються голосні *о*, *е* у

новозакритих складах (наслідком чого є чергування *о, е* з *і*); виникає чергування *о, е* з нулем звуку; з'являються буквосполучення *ри, ли*; у деяких словах – приставні голосні *о, і* тощо. У системі консонантизму – утворюються нові групи приголосних з подальшим їх спрощенням; відбуваються різні асимілятивні та дисимілятивні процеси; з'являються подовжені приголосні; відбувається палаталізація та депалаталізація деяких приголосних; виникає афrikата *дʲ* тощо.

III. ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ

Загальний коментар

На сьогодні морфоло́гія – це лінгвістичний розділ про парадигматичну систему мови й граматичні категорії. Визначення ґрунтується на значенні самого терміна, створеного в ХІХ столітті й використовуваного спочатку лише в природознавстві, а пізніше – і в мовознавстві. Варто зазначити, що певний час у підручниковій літературі початку ХХ століття морфоло́гію називали етимоло́гією. Загально́відомо, що зміни в морфологі́чній будові є досить повільними й відбуваються шляхом розгортання та вдосконалення існуючої граматичної будови мови з відмиранням старих елементів. Методом вивчення фактичного матеріалу (реконструйованого та писемних пам'яток) є порівняльно-історичний.

Предметом вивчення історичної морфоло́гії є історія виформування граматичних класів слів (частин мови), їхніх граматичних форм та будови. Поняття «частини мови» і його латинський відповідник *partes orationis* є калькою з грецької, творцями якого є олександрійські граматисти.

Зауважимо, що проблема поділу лексем за частинами мови має свою історію й досі остаточно не розв'язана. Виділення частин мови в античних, давньоіндійських, арабських та інших лінгвістичних працях почалося з функціонального розмежування імені й дієслова. Перші спроби аналізу фактичного матеріалу належать ученим Давньої Греції. Філософ Платон, наприклад, запропонував гіпотезу про те, що кожне судження має 2 (дві) частини мови – ім'я і реченіє. Аристотель, окрім них, визначив ще один клас слів – сполучник. Учень Аристотеля – Діонісій Фракійський – виокремив 8 (вісім) класів слів: ім'я, дієслово, прикметник, член (вказівний займенник, що стоїть перед іменником *ця дитина, той хлопчик*), займенник, прийменник, прислівник і сполучник. Ці грецькі назви були скальковані як середньовічними, так і першими слов'янськими граматиками в ХVІ – першій половині ХVІІ століть. Пізніше науковці, продовжуючи відштовхуватися від античної традиції, вдосконалюють систему розподілу лексем за класами слів. Уже в ХVІІІ столітті називають основні частини мови (ім'я й дієслово), протиставляючи їм допоміжні класи слів, а саме: прислівник, дієприкметник, займенник, прийменник, сполучник (варто зазначити, що І. Вихова-

нець у монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988) послуговується поняттями «центральної» та «периферійної» частини мови). ХІХ – ХХ століття принесло нові наробки славістів (О. Востоков, Ф. Буслаєв, О. Потебня, О. Шахматов, Л. Щерба, В. Виноградов, автори академічного курсу «Сучасна українська літературна мова. Морфологія (за редакцією І. Білодіда), І. Кучеренко, І. Вихованець, В. Горпинич, Г. Гнатюк інші). Прокоментуємо деякі з них. Так, наприклад, у монографії «Теоретичні питання граматики української мови» (1961) І. Кучеренко, зважаючи на реальне значення слова, виділяє такі частини мови: іменник, прикметник, дієслово, числівник, прислівник, частку і сполучник. Займенник науковець механістично розподіляє між іменниками, прикметниками та числівниками, вигук поєднує з частками, а прийменники з прислівниками. І. Вихованець у монографіях «Прийменникова система української мови» (1980) та «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1983), спираючись на семантичну, морфологічну й синтаксичну ознаки, називає такі частини мови, а саме: дієслово, іменник, прикметник і прислівник, усі ж інші лексеми мають, на думку лінгвіста, нечастиномовний характер. В. Горпинич у «Морфології української мови» (2000) надає частиномовний статус станівникам та модальникам. На сьогодні, у лінгвістичній літературі співіснують діаметрально протилежні погляди на кількість і якість критеріїв, котрі лежать в основі розподілу лексем за класами слів. З одного боку, класифікація мовних одиниць за кількома різнорідними критеріями (гетерогенна), а з другого – за одним (гомогенна). Варто пам'ятати й про явища переходу слів з однієї частини мови в іншу – субстантивация (перехід прикметників і дієприкметників у іменники, адвербіалізація (перехід іменників, прикметників, дієприкметників, дієприслівників, числівників, дієслів у прислівники), ад'єктивация (перехід дієприкметників у прикметники), прономіналізація (перехід числівників у займенників), кон'юнкціоналізація (вживання займенників у ролі сполучників), інтер'єктивация (перехід лексем інших класів слів у вигук).

Індоевропейська мова-основа в останній період свого існування характеризувалася такими морфологічними рисами, а саме: поділом слів на повнозначні й неповнозначні, поділом по-

внозначних слів на імена, займенники та дієслова, гіпотетичною наявністю граматичних категорій роду, числа, відмінка, особи, часу, способу і стану. Праслов'янська мова мала такі морфологічні риси: утворення займенникового відмінювання прикметників; втрата особових форм простого майбутнього часу, що утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфікса -с- та суфіксів теперішнього часу **je / *jo* (III клас) або **i-* (IV клас) і первинних особових закінчень; утворення особових форм слов'янського імперфекта на *-*axъ, -*ħaxъ*; пов'язування способів вираження доконаності чи недоконаності дії з дієслівною основою, а не з доконаними чи недоконаними часовими формами дієслова.

8. ІМЕННИК

8.1. Загальний коментар

Здавна (ще з індоєвропейського періоду) відмінювані лексеми поділялися на три класи слів, а саме: імена, займенники та дієслова.

Імена (поряд з дієсловами) – найбільший за кількістю, здавна сформований, часто вживаний, самостійний лексико-граматичний розряд відмінюваних слів. Іменники ж становлять собою основну частину колишньої групи імен. Вони виражають значення предметності в формах роду, числа та відмінка. Типовість граматичних категорій роду, числа й відмінка саме для іменників впливає з того, що форми роду, числа та відмінка прикметників, родових займенників, порядкових (зрідка й кількісних) числівників, дієприкметників є формами їх граматичного узгодження з означуваними ними іменниками.

За лінгвістичною традицією іменник (*substantivum*) – частина мови, ядро котрої характеризується загальнограматичним значенням предметності та типовою синтаксичною функцією підмета й додатка [83, С. 194].

Давньоруська мова мала успадковані від праслов'янської такі граматичні категорії (сукупність однотипних граем, об'єднаних певним змістом) – три роди (чоловічий, жіночий, середній), три числа (однина, множина, двоїна), сім відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний).

8.2. 3 історії граматичної категорії роду

Однією з найістотніших ознак, котрою іменники відрізняються від інших класів слів, є його не словозмінна граматична категорія роду (для займенників – анафорична; прикметників, порядкових числівників, дієслівних форм граматична категорія є словозмінною). На сьогодні будь-який іменник, окрім *pluralia tantum*, належить в українській мові до певного роду – чоловічого, жіночого та середнього (нейтрального). Зауважимо, що в українській мові фіксується і значна кількість лексем спільного – *genus commune* та подвійного родів. Таку родову диференціацію (так звана опозиція трьох родів) мають й іменники інших слов'янських мов, а також, на думку науковців, староіндійська, старогрецька, латинська, готська мови. Литовська ж, французька, стародавня хетська мови засвідчують двородову систему (чоловічий і жіночий роди). Відсутня в сучасній англійській мові категорія граматичного роду існувала в давньоанглійській мові, а вірменська, осетинська та бенгальська мови родових відмінностей не мають. У деяких мовах існує поділ не на роди, а на класи істот/неістот, а в межах класу істот – на підкласи осіб/не осіб; особи в свою чергу диференціюються на чоловіків і жінок (наприклад, у нахсько-дагестанських мовах). Руїнування категорії роду в мовах лінгвісти пов'язують із переходом мов до аналітизму.

Показниками роду в деяких мовах, зокрема, в українській, є тип основи, флексійна система словозміни, синтаксичне узгодження з означенням, яке за умови незмінюваності іменника демонструє його характеристики, а також для деяких найменувань істот – семантична категорія. В інших мовах, наприклад: французькій, іспанській, італійській, німецькій, шведській, болгарській, македонській тощо показниками роду є артиклі.

До сьогодні в мовознавчій літературі з історії мови немає ґрунтовно вмотивованої відповіді на питання про те, як виформувалася і розвивалася граматична категорія роду (відомо, що виформуванню граматичної категорії роду передувало групування за основами на індоєвропейському ґрунті). Так, наприклад, виникнення граматичної категорії роду О. Потебня відносив до первісних стадій творення мови. О. Єсперсен припускав,

що індоєвропейські мови вже в найдавніший період свого існування розрізняли три роди: чоловічий, жіночий і середній, хоча останній (середній) можна розглядати і як різновид чоловічого роду. На думку А. Мейє, граматичний рід для індоєвропейських мов є категорією новою. Тричленній родовий класифікації імен передувала двородова класифікація – імена середнього роду, що мали спільну форму називного, знахідного та кличного відмінків, та імена несереднього роду, котрі становили собою кістяк майбутнього чоловічого й жіночого родів. Л. Якубинський, аналізуючи проблему виникнення категорії роду в слов'янських мовах, дійшов висновку про те, що саме з розрізнювання первісних двох родів – особового, соціально активного, і речового, соціально пасивного, через стадію анімістичного світосприймання, шляхом поступового розвитку в межах особових назв чоловічого та жіночого родів виформовується система трьох родів, що визначають основні типи відмінювання іменників. За влучним висловом І. Фодора, історія виформування індоєвропейського роду – це історія узгодження.

Незважаючи на те, що чіткої відповіді на питання про виформування граматичної категорії роду все ж таки не існує, лінгвісти вважають, що на праслов'янському ґрунті встановлюється розрізнення трьох граматичних родів – чоловічого, жіночого та середнього, котрі й успадковує давньоруська мова, а пізніше – давньоукраїнська та сучасна українська мова. Щодо іменників спільного та подвійного родів – це витвір суспільного розвитку людини (на думку лінгвістів, такі лексеми не утворюють самостійної родової грамеми). Genus commune на *-а*, *-я* позначають осіб чоловічої та жіночої статі. Здебільшого – це лексеми, що дають експресивну характеристику означуваній особі. За дериваційними ознаками вони є переважно віддієслівними та відприкметниковими іменниками, частина – композитами, наприклад: *забіяка*, *нездара*, *заброда*; *білоручка*, *варивода*, *верховода* тощо. До цієї групи також зараховують українські прізвища на приголосний і на *-ко*, наприклад: *Марушак*, *Волович*, *Стефаник*; *Іваненко*, *Даниленко*, *Дмитренко* тощо; невідмінювані іншомовні прізвища на голосний, наприклад: *Рабле*, *Дюма*, *Дідро* тощо; пестливі імена на *-а*, *-я*, наприклад: *Валя*, *Женя*, *Шура* тощо. Формальне розрізнення чоловічого та жіночого родів у таких словоформах забез-

печується синтаксичними засобами. Подамо деякі іменники подвійного роду, що є родовими варіантами: лексеми чоловічого роду на приголосний та жіночого роду на *-а* в називному відмінкові (зал – зала, парасоль – парасоля, алофон – алофона тощо); лексеми чоловічого роду на приголосний та жіночого роду на *-а* з афіксом (суфіксом) в називному відмінкові (поет – поетеса, доцент – доцентка, пілот – пілотеса тощо); іменники чоловічого роду на твердий приголосний і жіночого роду на м'який приголосний основи (блакит – блакить тощо); лексеми жіночого роду на *-а* й середнього на *-о* (титла – титло тощо); іменники чоловічого роду на твердий приголосний, жіночого роду на *-а* й середнього на *-о* (плес – плеса – плесо тощо). Маємо в українській мові й не завершений процес формування монородових форм середнього роду на *-ищ-е* від іменників чоловічого й жіночого родів, наприклад: великий носище (ніс) – велике носище, огрядна бабище (баба) – огрядне бабище.

Отже, у давньоруській мові зафіксовано три родові форми, а саме: чоловічий (конь, ніж, брат), жіночий (земля, сестра, мати) та середній (имя, жеребя, овчатко). Критеріями розрізнення роду є лексичне значення лексем, суплетивні форми, афікси та флексії. Також зауважимо, що категорія роду стала провідним принципом формування типів іменникового відмінювання, об'єднання ж різних типів відмінювання за граматичним родом є виявом тенденції виражати одні й ті ж синтаксичні відношення не різними, а однаковими морфемами.

8.3. З історії граматичної категорії числа

Число – морфологічна категорія, що здебільшого відображає кількісні показники складників ситуації, позначеної висловленням... [83, С. 795]. Термін «число» в українській граматичній традиції було зафіксовано в 1596 році в «Граммати́ке словенской» Лаврентія Зизанія. У сучасній українській мові структура категорії числа становить протиставлення форм однини й множини, фіксуємо також іменники *singularia* та *pluralia tantum*. Категорія числа формально виражається флексіями, засобами формотворення та словотворення, наголосом і відповідними синтаксичними зв'язками.

На сьогодні науковці вважають, що індоєвропейська мова в іменах, займенниках і дієсловах мала три числа: однину, множину та двоїну. Ці форми успадковує мова праслов'янська, а за нею й давньоруська (приклади парадигм типів відмін різних класів слів буде подано у відповідних темах).

Зупинимосся на категорії двоїни. У давньокиївській мові форми двоїни, вживані на позначення парності двох осіб або предметів, були формами живої мови тогочасних східних слов'ян. Двоїна характеризувалася особливими відмінковими формами, що відрізнялися від відмінкових форм однини та множини, наприклад: однина – *господь, конь, поле*; множина – *господи, кони, поля*; двоїна – *господи, коня, поли*.

Категорія двоїни почала руйнуватися ще до появи перших пам'яток слов'янського письменства (найраніше вийшла з ужитку і заступилася формами множини форма називного відмінка множини займенника першої особи *ѡѣ* «ми двоє»). В іменниках утрата двоїни і заміна її множиною фіксується в пам'ятках з XIII століття. В українських грамотах XIV–XV століть форми двоїни вживаються не в усіх відмінкових формах, а лише в поєднанні з числівниками *два – двѣ, три, чотири* та в іменниках зі значенням парності, наприклад: *за двѣ гривнѣ, безо дву копу*.

Замість синтаксичних конструкцій з використанням форм двоїни в українській мові XVI–XVII століть звичайними є вже конструкції з іменниковими формами множини, наприклад: *з ѡбохъ сторонѣ* (Бер. Лекс., 1627). Як бачимо, до XVI століття процес занепаду форми двоїни завершився.

Українська мова зберігає залишки колишніх форм двоїни у вигляді флексії орудного відмінка множини *-има* від деяких назв парних предметів, наприклад: *очима, плечима, ушима (вухами), дверима*, а також *грошима (грішми)*, а також у діалектах (*дві нозі, дві руці, дві жмени*).

Занепад категорії двоїни – один із найістотніших процесів розвитку категорії числа в історії української мови, процесів, що зумовили зникнення однієї з числових парадигм іменників, спричинили до формування чіткішого протиставлення форм однини і множини, створювали нові передумови для семантико-граматичного розмежування і розвитку однинних, множинних та збірних іменників. Адже двоїна – це конкретизоване вира-

ження категорії парності, що є, власне, різновидом категорії збірності (їхня одиниця – формальний показник, а збірність змістово корелює із множиною – трикутник О. Реформацького). Варто зазначити, що на сьогодні ще й досі в деяких мовах існує двоїна – це словенська, верхньо- і нижньолужицька та литовська мови, а також семітські мови, коряцька, алюторська. Три або чотири числові форми мають папуаські мови ава, кіуаї, паукальне число на позначення невеликої кількості об'єктів фіксуються в австро-незійських й австралійських мовах.

8.4. 3 історії граматичної категорії відмінка

Відмінок – це граматична словозмінна категорія імен, що виражає синтетичне відношення до інших слів у словосполученні чи реченні [82, С. 66]. Також ця категорія є найстаровиннішою, бо вживалася ще в роботах Аристотеля. Уперше термін «відмінок» вжито в праці «Руська граматики» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера в 1893 році. В українському мовознавстві закріплене морфологічне, вузько формальне розуміння відмінка як словозмінної категорії, котру презентують флексії (з прийменником або без нього).

У процесі аналізу фактичного матеріалу науковці в межах індоєвропейської мовної спільності виділили два ареали – центральний і периферичний. Цей поділ перекривається поділом на західний та східний ареали. Серед мов східного ареалу фіксуються слов'янські мови (українська), котрі характеризувалися наявністю таких граматичних відмінків – називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий (для української – кличний), що й були запозичені праслов'янською, а пізніше – давньоруською мовами (приклади парадигм типів відмін різних класів слів буде подано у відповідних темах). На думку науковців, семирядна система відмінків в українській мові не охоплює всіх словоформ, що вживаються в мовленні. Вона не є замкнутою та ідеальною.

Зупинимосся на кличному відмінкові. Він був поширеним у слов'янських мовах і вживався при звертаннях до іменників чоловічого та жіночого родів у формі однини усіх 4 (чотирьох) відмін, окрім лексем з основою на приголосний, а саме: *камы, днь* (чоловічий рід), *любы, буку, свєкры, кры* (крьвь), *църкы, мъркы*,

мати, дьчи (жіночий рід), имя, сѣмя, племя, чудо, слово, небо, тѣло, теля, отроця (середній рід). З часом, за свідченнями давньосхіднослов'янських пам'яток і мов, кличний відмінок починає виходити з ужитку особливо в північних та частково південно-західних частинах давньоруських діалектів, котрі пізніше ввійшли до складу інших слов'янських мов. В українській мові кличний відмінок зберігся в формі однини в іменниках перших 3 (трьох) відмін (*брате, мамо, радосте* тощо). На сьогодні в білоруській мові він є рідковживаним.

Отже, однині й множині іменники мали 7 (сім) відмінкових форм, а в двоїні 3 (три): називний – знахідний – кличний, родовий – місцевий, давальний – орудний. Варто також вказати, що спектр відмінків у мовах світу й їхніх діалектах різний: кількість відмінків сягає 40 (сорока) і більше.

8.5. Типи відмін іменників та провідні фактори їх становлення

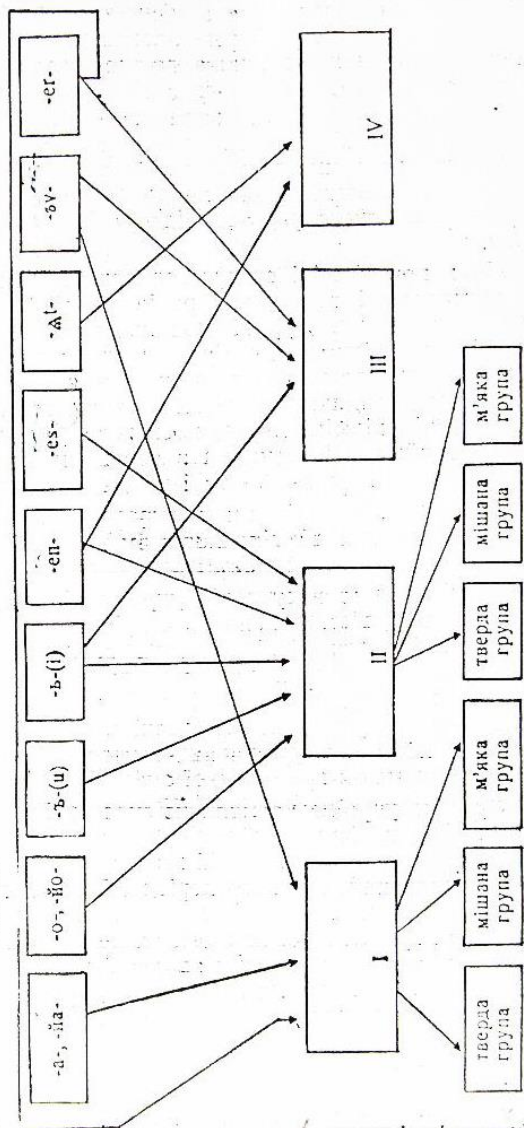
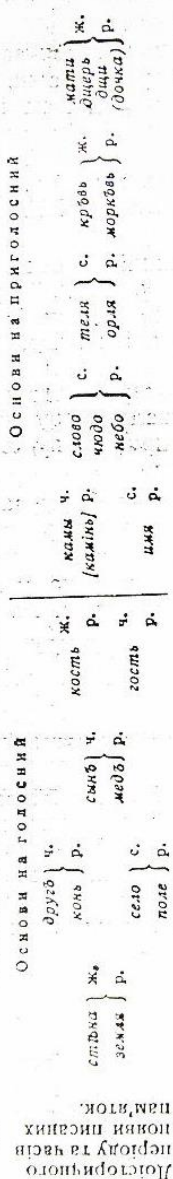
Виформування типів відмін іменників української мови – складний, тривалий історичний процес. В історії української іменникової словозміни виявляються і збережені найістотніші ознаки спільнослов'янської системи іменного відмінювання і найсуттєвіші риси давньоруської системи іменного відмінювання.

У праслов'янській мові відмінкові закінчення здебільшого були спільними для всіх імен і приєднувалися до основ за допомогою детермінативів (кінцеві структурні форманти основи, які праслов'янська мова успадкувала від індоєвропейської мови). Отже, у спільнослов'янській мові було 6 груп відмінювання, а саме: іменники з основами на голосні (перший тип – *ā (*jā), другий тип – *ō (*jō), третій тип – *ǫ, четвертий тип – *ī, п'ятий тип – *ū, шостий тип – іменники з основами на приголосний: *n, *s, *t, *r.

У період розпаду праслов'янської мови стався й розпад системи відмінювання, що ґрунтувався на детермінативах, та виформування нової системи відмінювання (змінилася будова основ і флексій іменників, а детермінативи вже не становили тієї основи, на котру спиралася система слов'янської іменної словозміни.

С Х Е М А

Змішування основ та утворення сучасних відмін

Відмінні іменників
сучасної укр. мови
(див. Укр. правопис)

На давньоруському ґрунті найраніше утворився тип відміни іменників жіночого роду, а також частково чоловічого, що в називному відмінкові однини мали закінчення *-a* (*ja*). Цей тип відмінювання за мовознавчою традицією називається першою відміною.

Іменники цієї відміни на давньоруському ґрунті поділялися на дві групи:

а) іменники з твердим приголосним основи (колишня основа на *ā), наприклад: *грамота, клятва, громада, редька*;

б) іменники з м'яким приголосним основи (колишня основа на *jā), наприклад: *земля, клуня, скриня, сторожа, оуноша*.

Також до першої відміни відносять й іменники з давньою основою на *ū: типу *свекры*.

Зразок реконструйованої пізньопраслов'янської парадигми відмінювання іменника та його давньоруського варіанта

Праслов'янська мова	Давньоруська мова
Однина	Однина
Наз. *žena	Наз. жена
Род. *ženy	Род. жены
Дав. *ženě	Дав. женѣ
Зн. *ženQ	Зн. женоу
Ор. *ženojQ	Ор. женою
Місц. *ženě	Місц. женѣ
Кл. *že"no	Кл. жено
Множина	Множина
Наз.-Зн. *ženy	Наз.-Кл. жены
Род. *ženъ	Род. женѣ
Дав. *ženatъ	Дав. женамѣ
Ор. *ženati	Зн. жены
Місц. *ženaxъ	Ор. женами
	Місц. женахѣ
Двоїна	Двоїна
Наз.-Зн. *ženě	Наз.-Кл.-Зн. женѣ
Род.-Місц. *ženī	Род.-Місц. женоу
Дав.-Ор. *ženata	Дав.-Ор. женама

До іменників другої відміни з погляду історичного належать:

1) Іменники чоловічого роду колишньої основи на *-*ǫ* (ъ), *-*jǫ* (ь). Це найбільший за обсягом клас іменників давньоруської мови, у межах якого розрізняються 2 різновиди:

а) іменники твердої групи (з основою на твердий приголосний), наприклад: *городъ, челоѡѣкъ*;

б) іменники м'якої групи (з основою на м'який приголосний), наприклад: *конь, ножь*.

2) Іменники середнього роду колишньої основи на *-*ǫ* (о), *-*jǫ* (е), у межах яких так само розрізняється 2 різновиди:

а) іменники твердої групи (з основою на твердий приголосний), наприклад: *село, добро*;

б) іменники м'якої групи (з основою на м'який приголосний), наприклад: *поле, сьрдыце*.

3) Іменники чоловічого роду колишньої основи на *-*ǫ* (ъ), які не завжди чітко розмежовувалися з іменниками давньої основи на *-*ǫ*, наприклад: *сынъ, волъ, домъ, полъ (половина), медъ* – незаперечно; вірогідно – *ледъ, чинъ, садъ, разъ, пиръ, солодъ*.

4) Іменники чоловічого роду колишньої основи на *-*ǫ* (ь), які не чітко розмежовувалися з іменниками давньої основи на *-*jǫ*, наприклад: *господъ, звѣръ, чьрвь, огонь, медѡѣдъ*.

5) Іменники чоловічого роду колишньої основи на приголосний *-*n*, наприклад: *бредень, гребень, корень, кремень, камень*.

6) іменники середнього роду колишньої основи на приголосний *-*s*, наприклад: *небес, словес, чудес, тѣлес*.

Зразок реконструйованої пізньопраслов'янської парадигми відмінювання іменників та його давньоруських варіантів

Праслов'янська мова		Давньоруська мова	
Однина		Однина	
Наз. <i>*bratъ</i>	<i>*ko"lo</i>	Наз. <i>братъ</i>	<i>колесо</i>
Род. <i>*brata</i>	<i>*kolese`</i>	Род. <i>брата</i>	<i>колесе</i>
Дав. <i>*bratu</i>	<i>*ko"lesi</i>	Дав. <i>братоу</i>	<i>колеси</i>
Зн. <i>*bratъ</i>	<i>*ko"lo</i>	Зн. <i>братъ</i>	<i>волесо</i>
Ор. <i>*bratomъ</i>	<i>*kolesьтъ`</i>	Ор. <i>братом</i>	<i>колесомъ</i>
Місц. <i>*bratě</i>	<i>*kolese`</i>	Місц. <i>братѣ</i>	<i>колесе</i>
Кл. <i>*brate</i>		Кл. <i>brate</i>	<i>колесо</i>
Множина		Множина	
Наз. <i>*brati</i>	<i>*kolesā</i>	Наз.-Кл. <i>брати</i>	<i>колеса</i>
Род. <i>*bratъ</i>	<i>*kolesь`</i>	Род. <i>братъ</i>	<i>колесъ</i>
Дав. <i>*bratomъ</i>	<i>*ko"lesьтъ</i>	Дав. <i>братомъ</i>	<i>колесьмъ</i>

Праслов'янська мова		Давньоруська мова	
Зн. *braty	*ko"lesā	Зн. б́раты	ко́леса
Ор. *braty	*kolesy̑	Ор. б́раты	ко́леса
Місц. *bratěxъ	*kolesъxъ`	Місц. б́ратѣхъ	ко́лєсѣхъ
Двої́на		Двої́на	
Наз.-Зн. *brata	*ko"lesi (-ě)	Наз.-Кл.-Зн. б́рата	ко́лєси (-ѣ)
Род.-Місц. *bratū	*kolesy̑	Род.-Місц. б́ратоу	ко́лєсоу
Дав.-Ор. *bratoma	*kolesъma`	Дав.-Ор б́ратома	ко́лєсѣма

До третьої відміни належать іменники жіночого роду колишньої основи на - *ї (ь) і нечисленна група іменників чоловічого роду (*гость, тьсть, зять*), що пізніше відійшли до складу 2-ої відміни. Сюди ж належав іменник г-основи – *мати*.

Зразок реконструйованої пізньопраслов'янської парадигми відмінювання іменників і його давньоруських варіантів

Праслов'янська мова		Давньоруська мова	
Однина		Однина	
Наз. *ko"сть	*m'ati	Наз. <i>кость</i>	<i>мати</i>
Род. *ko"sti m'atere	*m'atere	Род. <i>кости</i>	<i>матєре</i>
Дав. *ko"sti m'ateri	*m'ateri	Дав. <i>кости</i>	<i>матєри</i>
Зн. *ko"сть m'aterъ	*m'aterъ	Зн. <i>кость</i>	<i>матєрь</i>
Ор. *kostьjQ	*m'aterьjQ	Ор. <i>костью (костию)</i>	<i>матєрью (матєрию)</i>
Місц. *ko"sti m'atere	*m'atere	Місц. <i>кости</i>	<i>матєри (матєре)</i>
Кл. *ko"sti m'ati	*m'ati	Кл. <i>кости</i>	<i>мати</i>
Множина		Множина	
Наз. *ko"sti	*m'atere	Наз.-Кл. <i>кости</i>	<i>матєре (матєри)</i>
Род. *kostьjъ`	*m'aterъ	Род. <i>кости (костии)</i>	<i>матєрь (матєрии)</i>
Дав. *kostьmъ		Дав. <i>костьmъ</i>	<i>матєрьmъ</i>
Зн. *ko"sti	*m'ateri	Зн. <i>кости</i>	<i>матєре</i>
Ор. *kostьmi`	*m'aterьmi	Ор. <i>костью</i>	<i>матєрьми</i>
Місц. *kostьxъ`	*m'aterьxъ	Місц. <i>костьxъ</i>	<i>матєрьxъ</i>
Двої́на		Двої́на	
Наз.-Зн. *ko"sti	*m'ateri	Наз.-Кл.-Зн. <i>кости</i>	<i>матєри</i>
Род.-Місц. *kostьjū	*m'aterū	Род.-Місц. <i>костью (костию)</i>	<i>матєроу (матєрию)</i>
Дав.-Ор. *kostьma`	*m'aterьma	Дав.-Ор. <i>костьма</i>	<i>матєрьми</i>

До четвертої відміни належать іменники середнього роду з колишньою основою на приголосний - *n, -*t, котрі при відмінюванні отримують специфічні суфікси -ен, -ат, -ят.

За будовою і складом такі іменники поділяються на дві групи:

1) з суфіксом - ен, до якої належать іменники зі спадною продуктивністю, наприклад: *имя, знамя, беремя (оберемок), племя, рамя, сѣмя (стремено)*;

2) з суфіксом - ат (- ят) – іменники з висхідною продуктивністю, наприклад: *теля, лоша, поросля, гуся, дѣтя*.

Зразок відмінювання іменників реконструйованої пізньопраслов'янської парадигми та його давньоруського варіанта

Праслов'янська мова		Давньоруська мова	
Однина		Однина	
Наз. *telę̀	*plemę̀	Наз. <i>теля</i>	<i>племя</i>
Род. *telę̀te	*pleme`ne	Род. <i>теляте (теляти)</i>	<i>племене (племени)</i>
Дав. *telę̀ti	*pleme`ni	Дав. <i>теляти</i>	<i>племени</i>
Зн. *telę̀	*plemę̀	Зн. <i>теля</i>	<i>племе</i>
Ор. *telę̀тъмь	*pleme`ньтъ	Ор. <i>телятъмь</i>	<i>племеньмь</i>
Місц. *telę̀te	*pleme`ne	Місц. <i>теляте (теляти)</i>	<i>племене (племени)</i>
Множина		Множина	
Наз. *telę̀tā	*pleme`nā	Наз.-Кл. <i>телята</i>	<i>племена</i>
Род. *telę̀тъ	*pleme`нъ	Род. <i>телятъ</i>	<i>племеньъ</i>
Дав. *telę̀тъмъ	*pleme`ньмъ	Дав. <i>телятъмъ</i>	<i>племеньмъ</i>
Зн. *telę̀tā	*pleme`nā	Зн. <i>телята</i>	<i>племена</i>
Ор. *telę̀ty̑	*pleme`ny̑	Ор. <i>теляты</i>	<i>племены</i>
Місц. *telę̀тъхъ	*pleme`ньхъ	Місц. <i>телятъхъ</i>	<i>племеньхъ</i>
Двоїна		Двоїна	
Наз.-Зн. *telę̀ti (-ě)	*pleme`ni (-ě)	Наз.-Кл.-Зн. <i>теляти (телятъ)</i>	<i>племени (племень)</i>
Род.-Місц. *telę̀tū	*pleme`nū	Род.-Місц. <i>телятоу</i>	<i>племеноу</i>
Дав.-Ор. *telę̀тъа	*pleme`ньа	Дав.-Ор. <i>телятъа</i>	<i>племеньа</i>

Як бачимо, у давньоруській мові система відмінювання була дещо розгалуженою. Внаслідок процесу злиття (в основі – родовий принцип) відбувається ряд довготривалих змін, що і призводять до виформування сучасної системи 4-х відмін, напри-

клад: у сучасній українській мові іменники 2-ої відміни чоловічого роду мають закінчення - а (-у), що є наслідком злиття різноосновних іменників; слова типу *мед, син* у давньоруській мові мали флексію - у, але під впливом форм типу *рабѣ* певна частина таких іменників набула закінчення - а; у давальному ж відмінкові навпаки, слова типу *рабѣ* підпали під вплив іменників типу *мед, син*.

Отже, у давньоруській мові функціонували – три роди, три числа, сім відмінків та чотири відміни.

8.6. Історія виформування іменників *pluralia tantum*

До складу *pluralia tantum* на давньоруському ґрунті належали різні за часом запозичення іменники, наприклад: *ворота і дрова* – утворення індоєвропейського характеру, лексеми *дріжджі* й *ясла* виникли на слов'янському ґрунті, *радоці, жалоці* – утворення староукраїнської мови, *витребеньки, манівці* – сучасної української, лексема *гроші* є запозиченням з польської мови.

Зафіксовані іменники в писемних пам'ятках характеризуються в системі своїх відмінкових флексій деякою строкатістю, але загалом зберігають відмінкові форми множини іменників інших відмін: наз.-зн.-кл. *дѣти* (Зиз. Л., 61, 78; С. Зиз., 149, 155; Кл. Остр., 210, 222; Єв., 71, 141; Каз., 125; Бер. 141, 186; Волк., 108; Льв., 256; Гал., 19, 62, 136, 147, 148, 190, 191; Рад., 31, 335, 420, 790; Рад. Н., 18; Синопс., 75, 84, 105; Кл., 210), *дѣти* – кл. ф. (С. Зиз., 86); – *диты* (Біл.-Нос., 118), *діти* (Головацький, 84; Желех., 186; Ганкевич, 121; Гануш, 336; Грам., 277; Грінч., I, 392); род. *дѣтѣм* (Єв., 4 зв.), *дѣтѣм* (Остр. зб., 15 зв.; Коп. Каз., 125; Тр., 35.; Мог., 282, 287; Льв., 237, 240, 256; Слав., 534; Гал., 49 зв., 62, 148, 198; Бар., 140; Рад., 58, 216, 335; Рад. Н., 62), *детѣм* (Філ., 53/2, 56/1; Бер., 120), з *дѣтѣм* (Рад., 217), *от дѣтѣм* (Остр. б., 25); – *дѣтѣм, дітѣм* (Головацький, 84), *дітѣм* (Ганкевич, 121; Гануш, 336; Грінч., I, 392); дав.-місц. *дітям, о дітях* (Головацький, 84), *дітям, дітях, дітѣх* (Грам., 277); ор. *дѣтми* (Остр. зб., 208; С. Зиз., 75; Отпис, 8/1; Єв., 32; Гал., 136 зв., 190, 250; Тупт., 77 зв.); з *дѣтми* (Отпис, 3/1, 4/4), з *дітми* (Єв., 47), с ...*дѣтми* (Синопс., 111); – *дітми* (Ганкевич, 121; Грам., 277) [40, С. 137–142].

8.7. Словотвір іменників

Переважа́на більші́сть сучасних спосо́бів словотворе́ння іменни́ків, а саме: суфікса́ція, префікса́ція, суфікса́ція з префікса́цією, субста́нтиваци́я, зміна́ акценту́ в лексе́мах, скла́дання осно́в, вико́ристання́ архаї́змів у ново́му значе́нні відо́ма зда́вна і зафі́ксована́ в давньо́руських пам'я́тках.

Найакти́внішим спосо́бом серед поданих є суфікса́ція. На сьогодні́ відо́мо ряд суфі́ксів, виникне́ння яких сяга́є індоєвропе́йської (*-ībh-ā* → *īb- ā* → *-ьб-а*; *-dhl-ǵ* → *dl-ǵ* → *л-о*); прасло́в'яньско́ї (*-ot-a* → *-om-a*, *-ent* → *et-ja* (*-jam-*); давньо́русько́ї (*-чик*, *-щик*, *-чиц*, *-щиц*) діб; власне́ украї́нсько́го ета́пу (*-ош-і*, *-інь*, *-енк-о*).

Найпро́дуктивні́шими прасло́в'яньськи́ми суфі́ксами, котрі́ фі́ксують́ся давньо́русько́ю, є:

1) суфі́кси на утво́рення́ назв осіб за їхні́м родо́м дія́льності, спеці́альністю́, профе́сією, певни́м стано́м у суспі́льстві, напри́клад: *-икъ* (→ *-ик*); *-ьникъ* (→ *-ник*) для чо́ловічого́ роду; *-ьниц* (*-я*) (→ *-ниц*) для жіно́чого́ роду; *-ьць* (→ *-ець*); *-тель* (→ *тель*), *-ар-ь* (→ *-ар*), *-тай* (→ *-тай*), *-ич-ь* (→ *-ич*), *ух-ъ* (→ *-ух*), *-ак-ъ* (→ *-ак*), *-ач-ь* (→ *-ач*), *-ит-ъ* (→ *-ит*) – *стари́къ*, *правѣ́дникъ*, *скотни́ця*, *купе́ць*, *роди́тель*, *служи́к*, *овча́рь*, *пасто́ухъ*, *писа́рь*, *глаша́тай*, *отчи́чъ*, *пасту́х*, *рыба́къ*, *копа́ч*;

2) суфі́кси на утво́рення́ назв люде́й за тери́торіальни́ми озна́ками, мі́сцем прожита́ння, за озна́кою відноше́нь і зв'язкі́в з ото́чення́м, збі́рних назв люде́й, узага́льнюючих і абстра́ктних назв, напри́клад: *-инь* (→ *-ин*), *-от-а* (→ *-от*), *-ьств-о* (→ *-ств*), *-н-я* (→ *-н*), *-ост-ь* (*-ість*) – *словѣ́нинъ*, *добро́та*, *ца́рьство*, *овча́рня*, *ми́лость*.

Дово́лі про́дуктивни́м спосо́бом творе́ння віді́менних і відді́єслівних іменни́ків є префікса́ція. Напри́клад, іменні́ префі́кси *на-*, *су-*, *пра-* й дієслі́вні префі́кси *у-*, *отъ-*, *съ-* (*с-*), *до-*, *за-*, *на-*, *пре-*, *пере-*, *пред-*, *перед-*, *подъ-*, *по-*, *при-*, *про-*, *раз-*, *въз-*, напри́клад: *паро́бъкъ*, *сусту́га* (засти́бка пла́ща), *праоте́ць*; *оубо́ръкъ*, *отѣ́дание*, *сѣтво́рение*, *добы́ток*, *заповѣ́ди*, *напотрѣ́бие*, *прѣ́водъ*, *перевозни́къ*, *предлице́ние*, *подѣ́ходъ*, *пору́гание*, *прида́ток*, *прода́жоу*, *разбо́и*, *възвратъ*.

Тако́ж на давньо́русько́му ґру́нті зафі́ксовано́ скла́дання осно́в як спосо́б словотворе́ння іменни́ків, напри́клад: *Стрибо́г*, *Влади́миръ*, *Новѣ́городъ*, *имено́творие*, *коже́мяка*, *лихолю́бици*. Варто́

вказати, що він був характерним і для старослов'янської мови, наприклад: *благословенне, любомудрие, вѣщценосьць*. Лексеми є кальками з грецької мови.

Засвідчується давньоруськими пам'ятками і субстантивація, наприклад: *убогыхъ, немощьных, малое, жадных, нагих*.

Висновки та узагальнення

1. Іменник виформувався з загального класу імен, що функціонував на індоєвропейському ґрунті.

2. Основи морфологічної будови іменника закладені відповідно в індоєвропейській мові й зберігаються протягом довгого часу, наприклад, категорія відмінка – фіксація давніх закінчень (*вовка, коня, села, поля, риби* – в родовому відмінку однини; *синів, волів* – у родовому відмінку множини). Натомість маємо і ряд змін, а саме: розвиток категорії істот/неістот, перегрупування іменників за родами, занепад форми двоїни. І як результат – сучасні форми відмінювання іменників.

3. Специфіка відмінювання іменників – процес взаємопов'язаний і закономірний. На місці давнього розрізнення іменників за їх основами маємо нове розрізнювання і групування їх за родовим принципом. Звідси, змішування відмінкових форм у межах одного й того ж зразка відмінювання іменників.

4. У процесі формування української мови розвивалися і специфічні її риси, а саме: особливості вживання флексій даального, орудного, місцевого відмінків однини іменників жіночого роду; давального відмінка однини та родового множини іменників чоловічого роду; відмінності, що стосуються категорії роду; відмінності щодо вживання словотворчих префіксів і суфіксів тощо.

9. ЗАЙМЕННИК

9.1. Загальний коментар

За лінгвістичною традицією займенник (*pronomen*) – частина мови, репрезентанти якої здатні виконувати дейктичну, анафоричну функції та функцію актуалізації [82, С. 170].

На сьогодні в науковій літературі маємо діаметрально протилежні точки зору щодо частиномовного статусу займенників – античну (класичну), згідно з якою займенник є самостійною ча-

стиною мови (О. Шахматов, Л. Булаховський, автори «Курсу сучасної української літературної мови. Морфологія» за редакцією І. Білодіда, М. Жовтобрюх, Б. Кулик, В. Горпинич, А. Грищенко. Варто вказати, що в граматичних працях староукраїнської мови XVI-XVII століть займенник є частиною мови – «Граматыка словенская» І. Ужевича, «Грамматика малорусского наречия» О. Павловського) та романтичну (суб'єктивно-ідеалістичну), за якою займенник немає частиномовного статусу, а механістично розподіляється за відповідними класами слів (О. Пешковський, П. Фортунатов, Д. Ушаков, М. Петерсон, І. Кучеренко, В. Русанівський, І. Вихованець). По-іншому частиномовний статус займенника подавали О. Потебня та В. Виноградов, вважаючи що давні вказівні займенники в процесі еволюції злилися з дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками, сполучниками, частками, а деякі трансформувалися в прислівники і частки. Лише не значна їх частина, що вказувала на особу чи предмет, збереглася як самостійна частина мови. Науковці вважали, що це граматичні пережитки займенників як особливої частини мови. Такі лексеми називають предметно-особовими займенниками (іменниковими займенниками): *я, ти, він, вона, воно, вони, ми, ви, себе, хто, що, тось, щось, хто-небудь, що-небудь, ніхто, ніщо, дехто, децо* тощо.

З історичного погляду, всі займенники органічно взаємопов'язані між собою не тільки специфічністю своїх функцій у системі співвідносних лексико-граматичних розрядів слів, а й спільністю походження від так званих займенникових коренів, наявністю в системі їхньої словозміни тільки їм властивих флексій, способів словотворення і формотворення. Свого часу О. Потебня висунув обґрунтовану думку про те, що всі слова первісно поділялися на 2 (дві) лексико-семантичні групи – якісні слова, що називали предмети, якість, обставини тощо та вказівні слова, що не називали явищ дійсності. Відповідно до цієї точки зору займенники належали саме до вказівних слів. На думку В. Виноградова, займенник – це давній граматичний клас, який пережив глибокі зміни своєї будови.

У науковій літературі з сучасної української мови займенник розглядають як обмежений, замкнений розряд слів з абстрактним значенням. Проте, з історичного погляду, цю замкненість

не слід вважати абсолютною, бо займенники відіграли значну роль у формуванні граматичної будови всіх слов'янських і не-слов'янських індоевропейських мов, в історичному процесі розвитку словозміни імен та дієслів. Також, на думку, С. Бевзенка, в індоевропейському, праслов'янському та давньоруському періодах займенники мали конкретне значення, наприклад: *сь* – «цей, найближчий», *ть* – «той, віддалений», *онь* – «ген той, найдавший».

У процесі становлення та розвитку займенник як здавна сформований клас слів, що функціонував ще на індоевропейському ґрунті, зазнав значних змін, а саме: займенники різних значенсвих груп могли змішуватися між собою, часто існуючі форми втрачалися, а на їхньому місці виформовувалися нові. Уплинув займенник і на становлення повних (нестягнених) прикметникових форм, які функціонують зараз у сучасній українській мові, а флексії таких лексем є залишками вказівних займенників праслов'янського періоду *jь, *ja, *je, наприклад: *новий, новая, новое* (форми жіночого та середнього роду вживані в усному мовленні, усній народній творчості та поезії).

9.2. Історія виформовування та становлення форм особових та зворотного займенників

За граматичними особливостями в сучасній українській мові займенники поділяються на 2 основні групи:

- 1) *особові* (особові та зворотний);
- 2) *неособові* (неродові й родові), у складі яких виділяються такі семантичні підгрупи: *присвійні, вказівні, означальні, питальні, відносні, заперечні, неозначені*.

За пам'ятками з'ясовано, що на давньоруському ґрунті функціонували такі особові займенники: *юзь, ю* (перша особа однини), *ты* (друга особа однини), *мы* (перша особа множини), *вы* (друга особа множини), *ѣѣ* (перша особа двоїни), *ва* (друга особа двоїни) та зворотний займенник *себе*.

Ці особові займенники давньокиївської мови, як і сучасних східнослов'янських та інших слов'янських мов, – слова з коренями, спільними для багатьох індоевропейських мов, хоч і значно видозміненими.

З праслов'янського періоду було реконструйовано три варіанти називного відмінка займенника першої особи однини – це

давніші форми **jazь*, **azь* і новіша **ja*, яка майже у всіх слов'янських літературних мовах (окрім македонської і болгарської) замінила форму **jazь* і виникла, ймовірно, внаслідок занепаду кінцевого складу – *zь*.

Пам'ятки давньоруської мови XI – XIII століть засвідчують вживання старослов'янської форми *azь*, що переважала у конфесійній літературі, давньоруської *юзь*, котра зафіксована у переважній більшості в пам'ятках світської літератури, та форма *ю* (меншою мірою *юзь*), що вже в XI – XII століттях була визначальною для живої мовлення тогочасних східних слов'ян.

У пам'ятках староукраїнської мови звичайною є форма займенника першої особи *ю*.

Українській літературній мові, говорам української мови властива лише форма *я*.

Займенники другої особи однини *ти* (давньоруський варіант – *ты*), першої особи множини *ми* (давньоруський варіант – *мы*) та другої особи множини *ви* (давньоруський варіант – *вы*) за походженням також є давніми – праслов'янськими (**ty*, **my*, **vy*), але суттєвих змін у значенні та вживанні вони не зазнали. Тому і в інших мовах, наприклад слов'янських, такі займенники мають близькі форми, а саме: рос., блр., ст.-сл. – *ты*, *мы*, *вы*; болг., макед. – *ти*, *ми*, *ви*; словен. – *ti*, *mi*, *vi*; польс. – *ty*, *my*, *wy*.

Займенник першої особи двоїни *вѣ* «*ми двоє*» вживався переважно в церковній літературі, а займенник другої особи двоїни *ва* «*ви двоє*» трапляється як рідкісний випадок у найдавніших старослов'янських пам'ятках, у давньоруських та староукраїнських пам'ятках послідовно замінюється формами називного відмінка множини *вы*.

Зворотний займенник *себе* і в давнину не мав форми називного відмінка, не змінювався за числами, міг стосуватися кожної особи, яка усвідомлюється суб'єктом речення.

9.3. Історія виформування та становлення форм неособових займенників

Неособові займенники давньоруської можна класифікувати за такими семантичними підгрупами: присвійні, вказівні, означальні, питальні, відносні, заперечні, неозначені.

У пам'ятках давньоруської мови зафіксовано такі присвійні займенники: *мои, моє, мою; твои, твоє, твою; свои, своє, свою; нашъ, наше, наша; вашъ, ваше, ваша*. Усі вони мають корені, спільні для усіх слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов та наявні й в українській мові. Варто згадати, що у займенникових формах *мои, твои, свои* (**тоѣь, *твоѣь, *своѣь*) на місці етимологічного *о* у новозакритих словах після занепаду зредукованих в українській мові закономірно виник голосний *і*.

Пам'ятками давньоруської мови зафіксовано такі *вказівні* займенники: *сь, се, си; тѣ, то, та; онѣ, оно, она; овѣ, ово, ова; такѣ, тако, така; сикѣ, сико, сика; и(же), є(же), ю(же)*.

Науковці стверджують, що в індоєвропейській мові існувала тричленна система вказівності. С. Самійленко зазначав, що тричленна система вказівних займенників «дозволяла розрізнявати не тільки найближчий, близький і найвіддаленіший об'єкт, але й об'єкт у відношенні до мовця, до співрозмовника та поза зв'язком з ним» [16, С. 104], наприклад: *сь, тѣ, онѣ*, але на період появи писемних пам'яток система вказівних займенників уже була двочленною - *сь, - тѣ*.

Займенники *сь* («цей найближчий»), *се, си* склалися з кореня *с* і детермінативів. Однак, пам'ятки (і старослов'янські, і давньокиївські) частіше фіксують ці лексеми у членній формі, утвореній за допомогою анафоричного займенника (той, що вказує на попереднє слово) *и, є, ю*: *сеи, сии, сеє, сие, сию*. Деякі пам'ятки фіксують ще й такі форми: *сесь, сесе, сесю*, утворені редуплікацією займенникових форм (*сь+сь, се+се, се+сю*), котрі й досі відомі у південно-західних говорах. У пам'ятках української мови аж до кінця XIII століття займенники *сей, се (сеє), ся (сяя)* використовуються вільно. Але починаючи з часу написання «Енеїди» І. Котляревського, вживання займенника з давньоруською основою *с* звужується. У сучасній мові функціонують форми *цей, це, ця (оцей, оце, оця)*. З часто вживаного сполучення вказівної частки *от* із займенниками *сей, се, ся* внаслідок злиття *т+с=ц* з'являється спочатку *оцей, оце, оця* (з *отсей, отсе, отся*), а після занепаду початкового *о* за аналогією до *сей, се, ся* – *цей, це, ця*. Залишком форми *сь* є й частка займенникового походження *ось*.

Не всі займенники *тѣ* («той віддалений»), *то, та*, що функціонували на давньокиївському ґрунті, фіксуються українською мовою, а залишки форми *тѣ* маємо у частці займенникового походження *от*.

Займенники *онѣ* («той, найдавший»), *оно, она* зберігають таке написання до XV століття, пізніше ж з приставним *в* та з різними рефlekсами етимологічного *о* у новозакритому складі: *вона, оунѣ, вюнѣ*. Зазнавши певних фонетичних змін, форми займенників 3-ої особи *онѣ, оно, она* дали в сучасній українській мові *він, воно, вона*, що нагадують колишні вказівні займенники лише своїми родовими ознаками та відмінковими флексіями. Залишком форми *онѣ*, як вважають науковці, є частка займенникового походження *он*.

У сучасних східнослов'янських мовах форми *овѣ, ово, ова* не збереглися; форми *такѣ, тако, така* без змін фіксують східнослов'янські мови, де на праслов'янському ґрунті *t* – корінь, *ак* – суфікс, *ѣ, о, а* – детермінатив; форми *сикѣ, сико, сика* були рідковживаними навіть на давньоруському ґрунті; анафоричні займенники *и, є, ю* виконували допоміжну роль при утворенні інших займенникових форм, які аналізувалися вище.

Усі займенникові форми індоєвропейського походження.

У пам'ятках давньоруської мови зафіксовано такі *означальні* займенники: *всь, вьсе, вьсю, кѣждо (кождо), жаденѣ* (з XVII століття – *жоден*), *самѣ, сама, само, иный (инный)* (з XIV – XV століття – *інший*). Як бачимо, повністю збережено в українській мові займенник *сам* у формах чоловічого, жіночого та середнього родів; форми займенників *всь, вьсе, вьсю* зазнали лише певних фонетичних змін; давньоруський займенник *кѣждо*, на думку Ф. Міклошича та Н. Горяєва, складався з кореневої форми *кѣ* та *ждо* віддієслівного походження у пам'ятках XII–XIII століть відмінювався у першій частині *кождо* (Успенський збірник). У староукраїнський період завершилося злиття компонентів, і в пам'ятках XV століття фіксується форма *кождий*, від якої додаванням суфікса *и* з наступним спрощенням *жди* у *жи* виформовується форма займенника *кожен* – *кожний* [18, С. 105]; займенник *інший* виник шляхом додавання до форми *инѣ* суфікса *-ьш-*, наприклад: *иный* → *ин+ьш* = *иншый* (інший).

Питальні та відносні займенники *кѣто, чѣто, кѣи, чѣи, которѣ, якѣ, яка, яко* у процесі історичного розвитку зазнали певних фонетичних змін, а саме: *кѣто, чѣто* – дисимілятивного процесу; у формах *кѣи, чѣи* відбулася рефлексія зредукованих; у займенниках *которѣ, якѣ, яка, яко* змінилися флексії.

Варто також вказати, що за походження форми *кѣ* і *чѣ* – це фонетичні варіанти одного займенникового компонента, що використовувався для розрізнення назв осіб та речей.

Заперечні займенники *никѣто, ничѣто, никѣи, ничѣи, ниякѣи* виникли шляхом приєднання до питально-відносних займенників префікса *ни*. Отже, на українському ґрунті ми повинні були б мати такі форми: *нихто, нищо*, але, на думку С. Бевзенка, після того, як відбулося злиття давніх заперечних та неозначених займенників (друга половина XV–XVI ст.), що утворювалися за допомогою префікса *нѣ*, відповідно і з'явився префікс *ні*, бо як ми знаємо на більшій частині української етнічної території *ѣ* змінився в *і*. Уже в XVII столітті всі займенники з префіксом *нѣ* належали до заперечних [18, С. 106].

Неозначені займенники *нѣкѣто, нѣчѣто, нѣякѣи, нѣякѣи, нѣчици, етерѣ* утворилися від питально-відносних займенників за допомогою префікса *нѣ*. Проте старі форми було втрачено, на їхньому ж місці з'явилися українські новотвори, походження яких визначити важко: *хтось, хто-небудь, казна-хто*.

Новотвори з частками *сь* займенникового походження та *будь* функціонували з XVI, з *де* – з XVIII століття. На думку, С. Бевзенка в живому мовленні тогочасних слов'ян такі форми з'явилися не пізніше XIV століття.

9.4. Особливості відмінювання займенників

Зразок відмінювання особових і зворотного займенників реконструйованої пізньопраслов'янської парадигми та його давньоруських варіантів

Праслов'янська мова				Давньоруська мова			
Однина				Однина			
Наз. <i>*(j)'azъ</i>	<i>*tŭ</i>	-----		Наз. <i>юзъ, ю</i>	<i>ты</i>	-----	
Род. <i>*mene`</i>	<i>*tebe</i>	<i>*sebe`</i>		Род. <i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>себе</i>	
Дав. <i>*тъ"нѣ, *mi</i>	<i>*те"бѣ, *ti</i>	<i>*се"бѣ, *si</i>		Дав. <i>мѣнѣ, мѣнѣ, ми</i>	<i>тебѣ, тобѣ, ти</i>	<i>себѣ, собѣ, си</i>	

Праслов'янська мова			Давньоруська мова		
Зн. <i>*tę</i>	<i>*tę</i>	<i>*se</i>	Зн. <i>лю, мене</i>	<i>тя, тебе ся, себе</i>	
Ор. <i>*тъпо`jo,</i>	<i>*тобо`jo,</i>	<i>*собо`jo,</i>	Ор. <i>мъною</i>	<i>тобою собою</i>	
Місц. <i>*тъпѣ`</i>	<i>*тебѣ`</i>	<i>*себѣ`</i>	Місц. <i>мѣнѣ, мѣнѣ</i>	<i>тебѣ, тобѣ</i>	<i>себѣ, собѣ</i>
Множина			Множина		
Наз. <i>*тъ</i>	<i>*тъ</i>		Наз. <i>мы</i>	<i>вы</i>	
Род. <i>*тъасѣ</i>	<i>*тъасѣ</i>		Род. <i>насѣ</i>	<i>васѣ</i>	
Дав. <i>*тъатѣ.....*тъатѣ</i>			Дав. <i>намѣ, ны</i>	<i>вамѣ, вы</i>	
Зн. <i>*тъ</i>	<i>*тъ</i>		Зн. <i>ны, насѣ</i>	<i>вы, васѣ</i>	
Ор. <i>*тъати</i>	<i>*тъати</i>		Ор. <i>нами</i>	<i>вами</i>	
Місц. <i>*тъасѣ</i>	<i>*тъасѣ</i>		Місц. <i>насѣ</i>	<i>васѣ</i>	
Двої́на			Двої́на		
Наз. <i>*тъѣ</i>	<i>*тъѣ</i>		Наз. <i>ѣѣ</i>	<i>ѣѣ</i>	
Род.-Місц. <i>*тъѣѣ</i>	<i>*тъѣѣ</i>		Зн. <i>на, наѣ</i>	<i>ѣѣ, ѣѣ</i>	
Дав.-Ор. <i>*тъѣѣ</i>	<i>*тъѣѣ</i>		Род. <i>наѣ</i>	<i>ѣѣ</i>	
Зн. <i>*тъѣ</i>	<i>*тъѣ</i>		Дав. <i>нама, на</i>	<i>ѣѣ, ѣѣ</i>	

Висновки та узагальнення

Отже, займенник – давня сформований клас слів, що характеризується винятковою стійкістю. Займенники ж української мови – слова спільних індоєвропейських коренів. Хоча, варто вказати, що у процесі формування та розвитку вони могли зазнавати певних змін. Також маємо на українському ґрунті і новотвори, сформовані з давніх структурних елементів з самобутнім способом творення. Розподіляти ж займенники між іменниками, прикметниками (акцентуємо увагу на виформуванні займенникових прикметників) та прислівниками (найпериферійніший клас слів), на нашу думку, немає підстав, хоча залежно від їхньої співвідносності з іншими частинами мови, виконуваних ними вказівних функцій вони поділяються на іменникові, прикметникові, числівникові та прислівникові.

10. ПРИКМЕТНИК

10.1. Загальний коментар

На сьогодні прикметник (*adjectivum*) – повнозначна частина мови, ядро якої характеризується загально граматичним значенням ознаки й типовою функцією позначення атрибута пев-

ної субстанції (предмета) або її предиката у висловленні [82, С. 599].

У мовознавстві висувається обґрунтована думка про те, що формально-граматичні відмінності між іменником і прикметником не споконвічні. Прикметник виокремився із загального класу імен, котрий функціонував, на думку науковців, ще на індоєвропейському ґрунті, й протягом тривалого періоду становлення набув тих семантичних та морфолого-синтаксичних ознак, що дають підстави вважати його окремою частиною мови (О. Востоков). Свого часу, зупиняючись на питанні про походження прикметника, О. Потебня підкреслював, що відмінність між іменником і прикметником, ступінь розрізнення, диференціація цих частин мови зменшується в напрямі до минулого. У тому ж напрямкові зростає атрибутивність іменника. На думку вченого, в історії мов, що розрізняють назву речі й ознаки (а не всі це роблять), прикметник, як виділений із зв'язку ознак, як більш абстрактний, ніж іменник, пізніший від іменника і утворився з нього.

Варто вказати, що прикметники не одразу набули узагальнено-якісного значення. Спочатку будь-яким словом-іменем позначалися і предмет, і його якісна ознака, що відбиває той етап розвитку людського мислення, коли властивість мислилася конкретно, сукупно з предметом. Виділення ж певної якості ознаки в одному предметі стало можливим пізніше, коли людина навчилася порівнювати його з іншим предметом – найбільш характерним і визнаним носієм даної ознаки, наприклад: у ході етимологічного аналізу науковці з'ясували, що прикметник *голубий* споріднений з іменником *голуб* (колір), *солодкий* з іменником *солод* (смак пророслих зерен ячменю), *зелений* – *зель* (трава, рослинність). Поступово означальна функція закріпилася за тими іменами, в семантичній структурі яких сильніше виявилось поняття ознаки, якості, а предметне значення послаблювалося і з часом остаточно втратилося. Пам'ятками давньоруської мови зафіксовано поодинокі випадки, у яких ті самі прикметники та іменники вжито то в ролі означення, то – означуваного слова. В українському ж фольклорі трапляються препозитивні іменники в функції означення, наприклад: *Ой дівчино молодая, камінь серце маєш...*

Хоча при більш детальному аналізові індоєвропейських імен стає очевидним, що прикметники за приналежністю до відповідного морфологічного різновиду розподілялися в основному тільки між основами на -*ǵ-*, -*ǵh-*, -*ā-*, -*i-*, -*n-*, -*nt-*, у той час як власне іменникам був властивий розподіл між більшою кількістю основ (див.: лекцію з теми «Іменник»). Також родова диференціація прикметників має інший характер, ніж граматичний рід у системі іменника (прикметникові родові форми, на сьогодні, належать до синтаксичної сфери мови, тобто визначаються тим іменником, означенням або предикатом, при якому функціонує прикметник). Залежна категорія роду прикметника розвинулася пізніше порівняно з первинним осмисленням ознаки як абстракції і вживанням відповідних імен для її конкретного вираження. Свідченням цього є так звані недиференційовані прикметники (тобто прикметники без спеціального позначення родових форм) у латинській мові. У багатьох мовах засвідчено прикметники, що мали спільну форму чоловічого-жіночого і окремо форму середнього роду, тобто розрізняли тільки два різновиди родових закінчень.

Чітке ж формальне розмежування трьох родів – чоловічого, жіночого й середнього – було властиве тільки індоєвропейським прикметникам -*ǵ-* та -*ā-* основ. Тематичний голосний -*ǵ-* виступав морфологічним показником прикметникових форм чоловічого та середнього родів, за голосним -*ā-* закріпилася функція вираження прикметникової форми жіночого роду.

Отже, прикметник почав виформовуватися із загального класу імен, напевно, у пізній період праслов'янської мови (рушійною силою його виокремлення була атрибутивна функція); на давньоруському ґрунті лексеми, що вказували на ознаку предмета вже функціонували, про що свідчать пам'ятки відповідного періоду. На сьогодні *прикметник* – самостійна, іменна частина мови, що передає ознаку предмета, характеризується особливими словотвірними та граматичними показниками, залежними від роду, числа та відмінка іменника, з яким прикметник узгоджується в реченні, виконуючи функцію, як правило, означення або іменної частини складеного присудка.

10.2. Формування прикметникових флексій

Прикметники давньоруської мови – цілком оформлений самостійний клас слів.

За структурою й граматичними ознаками вони поділялися на дві групи:

- іменні (короткі, нечленні);
- займенникові (повні, членні).

Іменні прикметники структурно мало чим відрізнялися від іменників, а у відмінюванні повністю зберігали давні форми імен *-*o-*, *-*jo-* основ для чоловічого і середнього родів та *-*a-*, *-*ja-* для жіночого роду (*злато, сребро*). Тому в окремих випадках було неможливо відрізнити прикметники від іменників. Це можна було зробити лише в контексті. Але з часом короткі прикметники втрачали атрибутивну функцію.

У сучасній українській мові нечленні прикметники збережені лише у називному відмінкові однини присвійних прикметників, наприклад: *Іванів, Маріїн, доньчин* та небагатьох якісних прикметників, наприклад: *ясен, повен, дрібен, зелен* (в усній народній творчості); на думку науковців, деякі сучасні топоніми на зразок *Київ, Лебедин*; прислівники: *здавна, нарізно, дочиста*; предикативні слова: *винен, годен, певен* є колишніми короткими прикметниками.

Займенникові ж прикметники виникли ще в праслов'янській мові шляхом поєднання родової форми іменного прикметника **novъ, *nova, *ново* з відповідною родовою формою вказівного займенника **jъ, *ja, *je* (ці займенникові форми ще в I (першому) тисячолітті нашої ери замінилися формами займенників *онъ, она, оно*. У писаних пам'ятках вони відомі в зрощенні з часткою *же*: *иже, яже, еже*, які були синонімічними до відносних сполучників *що, який* і були витіснені ними пізніше), що походить з індоєвропейського займенникового елемента **jǵ*. Отже, **novъ+*jъ, *nova+*ja, *ново+*je; *novъjъ, *novaја, *новоје*. На давньоруському ґрунті – *новий, новая, новое*.

У науковій літературі існує кілька поглядів на походження повних прикметникових форм і тих ознак, за якими вони функціонально відрізнялися від генетично первинних іменних прикметників. Найпоширеніший з них зводиться до того, що повні прикметникові форми виражали ознаку вже відомого або рані-

ше згаданого предмета, наприклад: гіпотетично відтворені конструкції **vysoka gora* і **vysoka ja gora* розрізнялися тим, що в 1-й конструкції виражалася ознака предмета не виділена раніше і не згадувана, а в 2-й – предмет конкретно визначений, відомий, раніше згадуваний. З часом займенник **jъ*, **ja*, **je* втрачає самостійне значення, приєднується до прикметника, трансформуючись у флексію. Ця теорія запропонована Ф. Міклошичем (австрійський філолог, основною його працею є «Порівняльна грамати́ка слов'янських мов» у 4-х томах), підтримана А. Мейє, Л. Якубинським і до недавнього часу вважалася найвірогіднішою. Хоча з'являються і нові гіпотези – першопричиною виникнення повних прикметників була потреба формального розрізнення прикметників від іменників.

Варто вказати, що в балтійських мовах прикметники мають категорію означеності/неозначеності, що була властива праслов'янській мові, але була втрачена нею в результаті трансформації нечленних прикметникових форм у членні.

10.3. Історія виформування розрядів прикметників за значенням

На сьогодні прикметники за значенням поділяються на:

- 1) якісні, котрі виражають якість своїм лексичним значенням (*добрий, вороний, жовтий, солодкий, прегарний, босий*);
- 2) відносні, що позначають ознаку предмета через його відношення до іншого предмета, явища, дії (*скляний, нічний, вантажний, водяний, сиваський, слов'янський*);
- 3) присвійні (посесивні), які виражають належність предмета певній людині або (рідше) тварині (*мамин, братів, Миколин, лисичин, вовчий, левів*).

З історичного погляду всі давньоруські прикметники також можна умовно розподілити за цими групами, наприклад: *новий*, *молодий*; *камюнь*, *тьрновъ*; *говюжь*, *Борисовъ*.

За даними пам'яток відомо, що прикметників, які передавали якість було небагато. Утворювалися вони таким чином: до кореневої морфеми додавалися тематичні голосні *ъ*, *о*, *а*, як показники граматичного роду прикметника, наприклад: *бѣлъ*, *бѣло*, *бѣла*; *глухъ*, *глухо*, *глуха*; або за допомогою суфіксів *-ѣ-*, *-ѡ-*, *-к-*, *-т-*, *-н-*, *-л-*, *-р-*, *-с-*, наприклад: *живѣ* (*о*, *а*), *жытѣ* (*о*, *а*), *солонѣ* (*о*, *а*). Внаслідок перерозкладу основ значна більшість суфіксів поширилася

тематичним голосним *-а-*, наприклад: *полоса́ть* (о, а), *борода́ть* (о, а). Продуктивними були й утворення з суфіксами *-ьк*, *-ьк*, *-ок*, *-ек*, наприклад: *узькѣ* (о, а), *горькѣ* (о, а); *-ьн-* для утворення якісних та відносних прикметників, наприклад: *бѣдьнѣ* (о, а), *даровьнѣ* (о, а).

Для утворення якісних прикметників використовувалися і префікси:

прѣ-, *су-*, *наи-*, *у-*, *про-*, наприклад: *прѣлють* (о, а), *сугубѣ* (о, а), *наистарши*.

Також якісні прикметники могли утворюватися і на базі атрибутивного словосполучення, наприклад: *бѣлорукѣ* (о, а), *тонконось* (о, а).

Відносні прикметники давньоруської мови утворювалися за допомогою таких суфіксів: *-ьск-*, який міг означати і присвійність, *-ан-*, *-ов-*, наприклад: *словѣньскѣ* (о, а), *тьрновѣ* (о, а).

Присвійні прикметники – за допомогою суфіксів *-ь-* (для назв осіб і тварин), наприклад: *Ярославьѣ*, *овечь*; *-ин-*, який додавався до іменників – а (*-я*) основ, наприклад: *Мариинѣ* (о, а), *сестринѣ* (о, а); та *-ов-*, *-ев-*, від котрих утворювалися назви осіб, хоча варто зазначити, що на давньоруському ґрунті він був мало продуктивним, а в сучасній українській мові є найпродуктивнішим, наприклад: *Борисовѣ* (о, а), *сыновѣ* (о, а).

10.4. Історія ви́формування ступені́в порівня́ння прикметникі́в

Специфічною граматичною ознакою якісних прикметників є їх здатність утворювати ступені порівняння, тобто виявляти ознаку більшою чи меншою мірою. У пам'ятках фіксують і компаратив, і суперлатив.

Прикметники вищого ступеня порівняння у спільнослов'янській мові, як стверджують науковці, утворювалися за допомогою суфіксів *-*jbs* (**jes*), які приєднувалися або безпосередньо до прикметникової основи, або до основи, ускладненої суфіксальними елементами – *ѣ*. Внаслідок різних фонетичних змін, що відбулися в процесі утворення форм вищого ступеня порівняння, у праслов'янській мові на основі здебільшого давнього суфікса *-*jbs* виділяється два формотворчих афікси: **bs* (з *-*jbs*) і **ějbs* (з *-*jes*). У такому ж вигляді ці суфікси були успадковані й давньоруською мовою: *-ьш*, *-ѣши*, наприклад: *хуже* – *хужьши*,

новѣ – *новѣшии*. Прикметникові суфікси – *-ок-*, *-ек-*, *-ѣк-*, *-ѣк-* при утворенні ступенів порівняння з суфіксом *-иш-* опускаються, наприклад: *высокъ* – *выишии*, *низъкъ* – *нижишии*. Загалом схема утворення ступеньованого прикметника була такою: *высокъ* → *высыишии* → *высший* → *выиший* → *выищий* (*выиций*) (як бачимо, при утворенні форми відбуваються такі фонетичні процеси, а саме: суфікс *-ок-* опускається, зредукований – у слабкій позиції, далі – асимілятивно-дисимілятивний процес). Суфікс *ѣшии* на давньоруському ґрунті досить тривалий час зберігає трифоне́мну структуру, наприклад: *милѣишии*, *добрѣишии* (до сьогодні трапляється у південно-західних говорах). Прикметники вищого ступеня порівняння в давньоруській мові мали нечленні та членні форми, тому і відмінювалися як і всі прикметники (нечленні – за іменниковим типом, а членні – за типом займенникового відмінювання).

Українська мова успадкувала суфікси *-иш* та *-иш*, для утворення ступенів порівняння прикметників, наприклад: *легший*, *добріший*.

Найвищий ступінь порівняння утворювався за допомогою префікса *наи*, що додавався до форм вищого ступеня порівняння прикметника, наприклад: *наивысыишии* → *наивысший* → *наивишиишии* → *наивиишиишии* (*наивииций*).

10.5. Словотвір прикметників

Виклад матеріалу подано до питання про утворення якісних, відносних та присвійних прикметників.

10.6. Особливості відмінювання іменникових та займенникових прикметникових форм

Зразок відмінювання іменного прикметника з твердим кінцевим приголосним основи на *-ѣ* (*ѣ*) реконструйованої пізньопраслов'янської парадигми та його давньоруських варіантів

Праслов'янська мова			Давньоруська мова		
Чоловічий Середній Жіночий роди			Чоловічий Середній Жіночий роди		
Однина			Однина		
Наз.	<i>*dobrѣ`</i>	<i>*dobro`</i>	<i>*dobra`</i>	Наз.	добрѣ добро добра
Род.	<i>*dobra`</i>	<i>*dobry`</i>		Род.	добра добры
Дав.	<i>*dobru`</i>	<i>*dobre`</i>		Дав.	добру добрѣ

Праслов'янська мова			Давньоруська мова		
Зн.	<i>*dobro`</i>	<i>*dobro`</i>	Зн.	добрѣ, -а	добро
Ор.	<i>*dobro`mь</i>	<i>*dobro`jo,</i>	Ор.	добрѣмь	доброю
Місц.	<i>*dobrě`</i>	<i>*dobrě`</i>	Місц.	добрѣ	доброу
Множина			Множина		
Наз.	<i>*dobri`</i>	<i>*dobrā</i>	Наз.	добри	добра
Род.	<i>*dobro`</i>	<i>*dobro`</i>	Род.	добрѣ	добрѣ
Дав.	<i>*dobro`mь</i>	<i>*dobra`mь</i>	Дав.	добрѣмь	добрамь
Зн.	<i>*dobry`</i>	<i>*dobrā</i>	Зн.	добры	добра
Ор.	<i>*dobry</i>	<i>*dobra`ni</i>	Ор.	добры	добрами
Місц.	<i>*dobrěxъ</i>	<i>*dobra`xъ</i>	Місц.	добрѣхъ	добрахъ
Двої́на			Двої́на		
Наз.-Зн.	<i>*dobra`</i>	<i>*dobrě`</i>	Наз.-Зн.	добра	добрѣ
Род.-Місц.	<i>*d'obrū</i>	<i>*d'obrū</i>	Род.-Місц.	доброу	доброу
Дав.-Ор.	<i>*dobro`ma</i>	<i>*dobra`ma</i>	Дав.-Ор.	добрама	добрама

Зразок парадигми відмінювання
займенникових прикметників м'якої та твердої груп
давньоруської мови

Давньоруська мова			Давньоруська мова		
Чоловічий	Середній	Жіночий	Чоловічий	Середній	Жіночий
роди			роди		
Однина			Однина		
Наз.	синии	синее	Наз.	добрыи	доброє
Род.	синего (-яго)	синѣѣ	Род.	добрѣ	доброу (-ѣѣ)
Дав.	синему (-юму)	синєи	Дав.	добрѣму	доброуи
Зн.	синии (-его, -яго)	синее	Зн.	добрыи (-ого)	доброє
Ор.	синимь (-имь)	синєю	Ор.	добрѣмь (-ѣимь)	доброю
Місц.	синємь	синєи	Місц.	добрѣмь (-ѣмь)	доброуи
Множина			Множина		
Наз.	синии	синия	Наз.	добрыи	добрая
Род.	синихъ (синиихъ)	для усіх	Род.	добрѣхъ (добрѣихъ)	для усіх
Дав.	синимь (синиимь)	для усіх	Дав.	добрѣмь (добрѣимь)	для усіх
Зн.	синѣѣ	синия	Зн.	добрѣѣ	добрая
Ор.	синими (синиими)	для усіх	Ор.	добрѣми (добрѣими)	для усіх
Місц.	синихъ (синиихъ)	для усіх	Місц.	добрѣхъ (добрѣихъ)	для усіх

Давньоруська мова	Давньоруська мова
тьох родів	родів
Двої́на	Двої́на
Наз.-Зн. <i>синяя синии синии</i>	Наз.-Зн. <i>добрая добрѣи добрѣи</i>
Род.-Місц. <i>синию</i> (для усіх трьох родів)	Род.-Місц. <i>добрую</i> для усіх трьох родів
Дав.-Ор. <i>синима (синиима)</i> (для усіх трьох родів)	Дав.-Ор. <i>добрыма (добрыима)</i> для усіх трьох родів

Висновки та узагальнення

Отже, прикметник на індоевропейському ґрунті належав до класу імен. Можливо, у пізній період праслов'янської мови відбувається його виокремлення. У давньоруський період сталося розмежування функцій іменних і займенникових прикметників; виникла основа для формування прикметникових флексій, ступенів порівняння та розрядів прикметників за значенням.

11. ЧИСЛІВНИК

11.1. Загальний коментар

Лексеми, якими позначається число, кількість предметів або їх порядок при перелічуванні, належать до найдавнішого шару лексики – класу імен (свого часу, числівник виокремив з класу імен Ф. Буслаєв, а М. Ломоносов у розряді імен поряд з іменниками та прикметниками поставив і числівник). Реконструкція походження числівника з індоевропейської доби здійснювалася К. Бругманом, А. Шлейхером, В. Мажолісом, М. Марром, В. Акуленком, В. Таранцем, С. Жаботинською. Історія цих слів відбиває процес удосконалення людського мислення, здатність його до все вищого ступеня абстрагування.

Коріння сучасної системи позначення кількості (десятькова система лічби, в основі якої лежить рахунок по десяти пальцях) сягає індоевропейської давнини. Науковці вважають, що поняття «числа» абстрагувалося від поняття «людина» (вдавалися, щоправда, до камінців, паличок, вузликів, однак частини тіла виявилися найзручнішим лічильним пристроєм). «Етимологічний словник» О. Мельничука подає такі дані до числових назв: число 5 утворилося від назви частини руки людини «п'ять»; 10 – «дві руки»; число 20 утворилося від поняття «людина». Також

використовувався й завершальний тип рахунку (*сам – п'ят*, тобто *сам п'ятий*). Отже, на початковому етапі розвитку наявні в мові числові назви мали конкретне значення і вживалися лише в сполученні з назвами тих чи інших предметів лічби. Однак у подальшому процесі абстрагування від конкретних множинностей свою роль відіграло прагнення людини не тільки задовольняти матеріальні потреби (без наявності співвідносних величин не міг відбутися в давнину спочатку еквівалентний обмін, а згодом – і торгівля), а й розуміти навколишній світ.

У давньоруській мові, як і старослов'янській, числові назви мали вже абстрактне числове значення, яке з'явилося після втрати предметності: це були переважно прикметники або іменники з усіма чи майже з усіма властивими їм на той час формами, наприклад: *одинъ, два, три* подібно до прикметників змінювалися за родами, числами і відмінками, залежно від форми означуваного ними іменника, а інші *пять – десять, съто, тысяча* мали граматичні ознаки іменників (належали до якогось одного роду і відмінювалися за іменниковим типом в однині, множині та двоїні).

Становлення числівника, як окремого класу слів, розпочинається у XII–XVII століттях, а завершується – на початку XIX століття. В окрему повнозначну частину мови його виділив Г. Павловський.

Отже, за традицією на сьогодні, числівник – повнозначна частина мови, ядро якої характеризується загальнограматичним значенням кількості й типовими функціями позначення кількості субстанцій (квантитативності), абстрактно-математичного числа (нумеративності) у висловленні [82, С. 794 – 795].

11.2. Історія становлення, виформування та функціонування власне кількісних числівників

У сучасній українській мові кількісні числівники означають абстрактно-математичну кількість; відповідають на питання *скільки?* За будовою поділяються на *прості, складні та складені*.

З історичного погляду до простих числівників (за будовою) належала невелика група слів. Це числівники: *одинъ, два, триє, четьре* (форми чоловічого роду), *пять, шість, семь, осмь, девять*,

десять, сорокъ, съто, тысяча та числа на позначення великих кількостей *тъма, несѣѡда, легеонъ*.

Усі за будовою прості числівники успадковано давньоруською мовою від мови праслов'янської. Ці лексеми мають давні індоєвропейські корені. Прокоментуємо виформування цих форм.

Отже, числівник *два* – рефлекс редукованого; *триє* – занепад кінцевого елемента; *четыре* – чергування *e* з *o* після шиплячого перед наступним твердим приголосним, можливо, зближення *e* та *u*; імена з кількісним значення від 5 до 10 на праслов'янському ґрунті утворилися від порядкових числівників за допомогою суфікса *-ь* (з **ĭ*): *пять* – ствердіння губного приголосного, що спричинило до появи між ним та *a* приголосного *ĭ*; *шесть* – компенсаційне подовження етимологічного *e* і подальша його зміна в *i*; *семь* – компенсаційне подовження етимологічного *e* і подальша його зміна в *i*; *осьмь* – голосний *i* у другому складі виник на місці вставного *e*, можливо, під впливом форми *семь*, а в першому складі (відкритому) – під впливом секундарного *i* наступного складу, також з'явився приставний *в*; *девять* – за аналогією до числівника *пять*; *десять* – без змін; *сорокъ* – назва словоформи етимологічно пов'язана з іменником *сорокъ* – «сорочка» або «мішечок», у який складали 40 шкір соболів або білок для повного набору на шубу. Очевидно, первісне лексичне значення цей іменник утратив, а за словом закріпилося кількісне значення. Назвою для числа *сорок* у слов'ян було складне слово: давньоруська – *четыредесяте*; *съто* – рефлекс зредукованого; *тысяча* – заміна *ы* на *и*. Як вважають науковці, числівники відмінювалися за іменниковим зразком.

Лише числівник *одинъ*, на думку мовознавців, є слов'янським новотвором, у якому засвідчується фонетична зміна буквосполучення *ĭe* в *o* на початку слова (з **jedeno*). З історичного погляду цей числівник стоїть найближче до прикметників в усіх сучасних слов'янських мовах і за граматичними формами, як стверджує Т. Лукінова, може розглядатися як прикметник. Сучасна українська мова зберігає форму *один*, хоча ще й на сьогодні у південно-західних говорах трапляються форми типу: *оден, еден, їден*. На давньокиївському ґрунті цей числівник відмінювався за зразком вказівного займенника *тъ, та, то*.

На позначення великих кількостей у давньокиївській мові побутували форми *тъма, несѣѡѡда, лѣгонѣ*. У сучасній системі числівникового відмінювання вони не збереглися.

Отже, група простих (за будовою) числівників збереглася у всіх східнослов'янських мовах без істотних змін. Загальні процеси, що відбулися в різні періоди розвитку слов'янських мов, відбулися і на звуковому оформленні.

До складних (за будовою) числівників належали назви другого десятка – від 11 до 19 та від 20 до 90.

На давньоруському ґрунті назви чисел від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти* оформлювалися на основі прийменникових словосполучень, до складу яких входили назви чисел від *одного* до *дев'яти*, прийменник *на* і слово *десять* у місцевому відмінкові, наприклад: *одинъ на десяте, двѣ на десяте, триѣ на десяте* тощо. З часом кожна складена числова назва цього типу внаслідок злиття компонентів змінилася у цілісне нерозкладне поняття під одним наголосом. На думку науковців, зміна відбувалася так: *оди'нь на' десяте'* – змін зазнали обидва компоненти. Другий компонент *дѣсютѣ'* втратив самостійний наголос і зазнав фонетичної редукції *оди'нь на' десяте*. Голосний [є] *десяте* кореня і флексії спочатку зредукувався *дѣсѣть*, а потім зредуковані у 1-му та 3-му складах занепали *дѣсѣт*. Звук [с] внаслідок асиміляції за місцем і способом творення змінився у [ц] – *дѣцѣт*; приголосний [т] став палатальним, бо зредукований, який занепав у кінці слова, був голосним переднього ряду і пом'якшував попередній приголосний *дѣцѣть*. Перший компонент *одинъ* втратив кінцевий зредукований *один*. Тому, внаслідок певних фонетичних змін сполука мала такий вигляд: *один на дѣцѣть*. Унаслідок стягнення цих компоненті маємо: *оди'ннадцѣть*; далі – відбувається стягнення приголосних *н* та переміщення наголосу на 3-й склад – *одина'дцѣть*.

Назви чисел від *двадцѣти* до *дев'яноста* утворювалися поєднанням назв одиниць зі словом *десять* у формі називного відмінка двоїни (*дѣѡ десяти*) або множини (*три десятиѣ*), а в числівникових формах 50-90 назви одиниць керували словом *десять*, вимагаючи форми родового відмінка форми множини (*пѣѣть десятиѣ, шѣѣть десятиѣ, сѣѣть десятиѣ, осѣѣть десятиѣ, девѣѣть десятиѣ*). Згодом більшість цих сполук внаслідок зрощення компонентів зли-

лися в одне слово (за аналогією до попередніх форм). Сучасні українські числівники 50–80 є прямим продовженням відповідних складених числових назв давньоруської мови. Давню ж назву *девѣть десятъ* у мові східних слов'ян витіснила нова назва *дев'яносто*, походження якої ще й досі не з'ясовано (науковці: О. Потебня, І. Ендзелін, Ф. Ржига вважають його східнослов'янським новотвором, Ф. Прусін, С. Станг, О. Трубачов – не новотвіром, а успадкованим діалектизмом праслов'янської мови. Варто вказати, що мовознавці пропонують повернутися до старої назви.

Отже, група складних (за будовою) числівників збереглася у східнослов'янських мовах з певними фонетичними змінами.

До складених (за будовою) числівників належали назви сотень: *дѣвѣть сътъ*, *три съта*, *четыре съта*, *пять сътъ*, *семь сътъ*..., де слово *съто* використовується у формі називного відмінка двоїни, називного відмінка множини та родовому відмінкові множини. Утворювалися такі форми шляхом множення. Після злиття компонентів трансформувалися у цілісну одиницю.

Для запису числівників, що складалися з різних розрядів десяткової системи використовували компоненти так: до назв більших чисел приєднувалися назви менших чисел, нерідко за допомогою еднальних сполучників, наприклад: *съто и тридѣсѣтъ* и *дѣва* (132), *съто и сѣмьдесятъ* и *три* (173). Близьким до цього способу вираження складених величин був спосіб віднімання одиниць від десятків або сотень, наприклад: *за тридѣцѣтъ копъ без копы*. Цей спосіб лічби в українській мові не зберігся.

Отже, група складених (за будовою) числівників збереглася у східнослов'янських мовах з певними фонетичними змінами.

11.3. Історія становлення, виформування та функціонування дробових і збірних числівників

Для вираження дробових величин у давньоруській мові вживалися різні іменники з кількісним значенням: *полъ*, *треть*, *четверть*, *половина*, *третина*, *четвертина*, *пятина*, *осмина*, *десятина*.

Величини, що складалися з цілого і половини позначалися сполученням таких компонентів, а саме: *полъ* + *порядковий числівник* (*полъ* + *втора* → *пѡлвтора* → *пѡлтора* → *пѣлтора*).

Для позначення кількісно-збірного поняття у давньокиївській мові вживалися такі збірні числівники: *дѣвои, дѣвое, дѣвоя; обои, обоє, обоя; трои, троє, троя; четверѣ, четверо, четвера*.

В історії української мови збірні числівники втратили граматичні ознаки роду і числа, а з давньої системи відмінювання зберегли лише форми називного-знахідного відмінків однини середнього роду, наприклад: *двое, обоє, троє, четверо*. Числівникові форми *обидва, обидві* утворилися від основи збірного числівника *оба* і кількісного числівника *два, дві*.

Історія становлення, виформування та функціонування порядкових числівників.

Досить довгий час існував погляд про те, що порядкові числівники утворилися з кількісних. Однак, на сьогодні науковці стверджують, що «слов'яни наново утворили кількісний числівник з порядкового» (Т. Лукінова).

На давньоруському ґрунті, як і на сучасному, порядкові числівники за граматичними ознаками не відрізнялися від прикметників, тому мали нечленні (короткі, іменникові) та членні (повні, займенникові) форми, наприклад: *первъ – първыи, вѣторъ – вѣторыи, пють – пютыи*), виступали в реченні у ролі означення й узгоджувалися з означуваним словом у роді, числі та відмінкові. У подальшому своєму розвитку вони пережили ті самі зміни, що і прикметники. Ось чому деякі науковці (Курс сучасної української мови. Морфологія, за ред. І. Білодіда та інші) вважають, що є порядкові прикметники, а не числівники.

Більшість порядкових числівників мають з кількісними спільні корені. Винятком є такі форми: *първыи, вѣторыи, другии*, будову яких ми і проаналізуємо.

Числівник *първъ, -о, -а* утворився від іменного кореня *първ* (первинне значення «передній»). На українському ґрунті він поширився прикметниковим суфіксом вищого ступеня порівняння *-ш-*: *първъ→първыи→первиий→перший*.

Важко встановити походження числівника *вѣторъ*, з яким паралельно вживався на давньокиївському ґрунті також прикметник *други* у значенні порядкового числівника. Саме цей прикметник був успадкований українською мовою, а основа *втор* – збереглася лише в похідних утвореннях, наприклад: *вівторок, півтора, повторення*.

Числівникові форми *третій-десятий, сотий, тисячний* є прямим продовженням давньоруських членних порядкових числівників.

На основі простих (за будовою) порядкових числівників першого десятка утворилися порядкові числівники другого десятка – *първъ на десюте, пятыи на десюте*. На українському ґрунті маємо єдиний структурний тип *одинадцятий – дев’ятнадцятий*.

Числівники 20-ї – 90-ї утворилися від кількісних числівників за допомогою прикметникового суфікса *-ьн-*, котрий приєднувався в кінці до складеної основи, наприклад: *пятьдесютьныи, девятьдесютьнаго*. Сучасна українська мова засвоїла утворення типу *двадцятий – дев’яностий*.

Складені порядкові числівники у давньоруській мові в усіх компонентах мали такий вигляд (читаємо у пам’ятках: *У лѣто шестотысячное девятьсотъ и шестынадесятое* (6916)). У сучасній українській мові складені порядкові числівники мають лише в останньому компоненті показник порядкового числівника, наприклад: 85-ї, 293-ї, 1965-ї.

11.4. Особливості відмінювання

Зразок відмінювання числівників реконструйованої пізньопраслов’янської парадигми та його давньоруського варіанта

Праслов’янська мова			Давньоруська мова		
Чоловічий	Середній	Жіночий	Чоловічий	Середній	Жіночий
роди			роди		
Однина			Однина		
Наз. <i>*(j)edīnъ</i>	<i>*(j)edīno</i>	<i>*(j)edīna</i>	Наз. <i>одинъ</i>	<i>одьно (одино)</i>	<i>одьна (одина)</i>
Род. <i>*(j)edīnogo</i>	<i>*(j)edīnojě(-ję)</i>		Род. <i>одьного (одиного)</i>	<i>одьноѡ (оди-ноѡ)</i>	
Дав. <i>*(j)edīnotи</i>	<i>*(j)edīnoji</i>		Дав. <i>одьному (одиному)</i>	<i>одьнои (одиной)</i>	
Зн. <i>*(j)edīnъ</i>	<i>*(j)edīno</i>	<i>*(j)edīno,</i>	Зн. <i>одинъ</i>	<i>одьно (одино)</i>	<i>одьну (одину)</i>
Ор. <i>*(j)edīnětъ</i>	<i>*(j)edīnojo,</i>		Ор. <i>одьнѣмъ (одинѣмъ), одьним одьною (одиной)</i>		
Місц. <i>*(j)edīnotъ</i>	<i>*(j)edīnoji</i>		Місц. <i>одьномъ (одиномъ) одьной (одиной)</i>		

Праслов'янська мова	Давньоруська мова
Множина	Множина (рідковживана, лише в сполученні з іменником)
Наз. <i>*(j)edīni</i> <i>*(j)edīnā</i> <i>*(j)edīny</i>	
Род. <i>*(j)ediněxъ</i> для усіх трьох родів	
Дав. <i>*(j)ediněть</i> для усіх трьох родів	
Зн. <i>*(j)edīny</i> <i>*(j)edīnā</i> <i>*(j)edīny</i>	
Ор. <i>*(j)ediněmi</i> для усіх трьох родів	
Місц. <i>*(j)ediněxъ</i> для усіх трьох родів	
Двої́на	
Наз.-Зн. <i>*(j)edīna</i> <i>*(j)edině</i> <i>*(j)edině</i>	
Род.-Місц. <i>*(j)edīnoju</i> для усіх трьох родів	
Дав.-Ор. <i>*(j)ediněta</i> для усіх трьох родів	
Праслов'янська мова	Давньоруська мова
Однина	Однина
Наз. <i>*de"se"ť</i> <i>*sъ"to</i>	Наз. <i>десять</i> <i>съто</i>
Род. <i>*de"se"ťe</i> <i>*sъ"ta</i>	Род. <i>десяте</i> <i>съта</i>
Дав. <i>*de"se"ťi</i> <i>*sъ"tu</i>	Дав. <i>десяти</i> <i>сътоу</i>
Зн. <i>*de"se"ť</i> <i>*sъ"to</i>	Зн. <i>десять</i> <i>съто</i>
Ор. <i>*de"se"ťъjo,</i> <i>*sъ"tomъ</i>	Ор. <i>десятью</i> <i>сътъмъ</i>
Місц. <i>*de"se"ťe</i> <i>*sъ"tě</i>	Місц. <i>десяте</i> <i>сътъ</i>
Множина	Множина
Наз. <i>*de"se"ťe</i> <i>*sъ"tā</i>	Наз. <i>десяте</i> <i>съта</i>
Род. <i>*de"se"ťъ</i> <i>*sъ"тъ</i>	Род. <i>десять</i> <i>сътъ</i>
Дав. <i>*de"se"ťъmъ</i> <i>*sъ"tomъ</i>	Дав. <i>десятьмъ</i> <i>сътомъ</i>
Зн. <i>*de"se"ťi</i> <i>*sъ"tā</i>	Зн. <i>десяти (-е)</i> <i>съта</i>
Ор. <i>*de"se"ťъmi</i> <i>*sъ"tŭ</i>	Ор. <i>десятьми</i> <i>сътъмъ</i>
Місц. <i>*de"se"ťъxъ</i> <i>*sъ"těxъ</i>	Місц. <i>десятьхъ</i> <i>сътъ</i>
Двої́на	Двої́на
Наз.-Зн. <i>*de"se"ťi</i> <i>*sъ"tě</i>	Наз.-Зн. <i>десяти</i> <i>сътъ</i>
Род.-Місц. <i>*de"se"ťtū</i> <i>*sъ"tū</i>	Род.-Місц. <i>десяту</i> <i>сътоу</i>
Дав.-Ор. <i>*de"se"ťъma</i> <i>*sъ"toma</i>	Дав.-Ор. <i>десятьма</i> <i>сътома</i>

Висновки та узагальнення

Отже, процес творення лексико-граматичного розряду числівника є виявом об'єктивних внутрішніх закономірностей, спіль-

них для усіх слов'янських мов. Історія ж української мови фіксує процеси, що виявилися в утраті граматичних категорій роду й числа, виформуванні власної системи словотвору та словозміни. Загалом система числівників східнослов'янських мов виформувалася протягом XIII–XVII століть.

12. ДІЄСЛОВО

12.1. Загальні коментарі

Дієслово – частина мови, ядро якої характеризується загальнограматичним значенням процесуальності й типовою функцією позначення предикати у висловленні [83, С. 142]. На його периферії перебувають гібридні вербоїди: інфінітив, дієприслівник, дієприкметник, супін.

Основи системи дієслова, закладені в індоєвропейському та розвинені в праслов'янському періодах, збережено, про що свідчить стійкість його граматичних категорій. Хоча спостерігаємо певну кількість закономірних і взаємообумовлених змін, котрі охопили категорії часу, виду, способу, числа, а для деяких – роду та деяких не особових (іменних) форм.

На ґрунті давньоруської мови до дієслівної системи належали власне дієслова, тобто ті, котрі в своїх формах виражали дію або стан предмета і змінювалися за особами, а також слова, що мали іменні, а не особові форми (інфінітив, супін, дієприкметник). Останні були об'єднані з особовими формами дієслів етимологією й семантикою. З розвитком підгрупи східнослов'янських мов виформувалися дієприслівники й безособові форми на *-но*, *-то*, які в сучасній українській мові також належать до дієслівної системи. Отже, на давньоруському ґрунті фіксуємо такі дієслівні форми, а саме: *особові* (форми дійсного, умовного і наказового способів); *неособові* (інфінітив, супін, дієприкметник).

За структурою особові дієслівні форми давньоруської мови були простими й складними. До простих належали деякі особові форми дійсного (теперішній, минулий – аорист, імперфект та форми майбутнього часу доконаного виду) і наказового способів. До складних – інші особові форми дійсного способу (минулий – перфект, плюсквамперфект, майбутній час недоконаного й доконаного виду) і особові форми умовного способу.

Для дієслів давньоруської мови можна гіпотетично визначити граматичні категорії часу, особи, числа, способу, виду, стану і для деяких дієслівних форм – роду.

Категорія часу, в котрій виявляється співвідносність дії й стану з моментом мовлення, передавалася формами минулого, теперішнього й майбутнього часу.

Відношення дії до особи виражалася у формах першої, другої й третьої осіб однини, множини та двоїни.

Відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності виражалася в формах дійсного, умовного й наказового способів.

Значення завершеності/незавершеності дії виражалася альтернаціями кореневих голосних у дієсловах і словотворчими дієслівними суфіксами.

Порівняно слабко була виражена в давньоруській мові категорія стану, нечітко виявлялася перехідність чи неперехідність дієслів, у дієслівних формах пасивний стан виражався або за допомогою афікса *-ся*, або сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формами допоміжного дієслова *быти* (→ *бути*).

За категорією роду розрізнялися дієслівні форми минулого часу, виражені нечленним дієприкметником минулого часу на *-ль*, *-ла*, *-ло* і допоміжним дієсловом *быти* в формах теперішнього (перфект) чи минулого (плюсквамперфект) часу.

12.2. Виформування дієслівних форм

Від праслов'янської мови давньоруською було успадковано незначну кількість словотворчих засобів для утворення дієслів. Найдавнішим і незмінно активним способом був і є морфологічний, а саме: суфіксація та префіксація.

12.2.1. Суфіксальний спосіб утворення дієслів

Науковці стверджують, що кількість суфіксів є обмеженою, але всі вони успадковані українською мовою з певними фонетичними, морфологічними і функціональними змінами: *-ну-*, *-ѣ-*, *-а-*, *-и-*, *-ова-*, *-єва-*.

Суфікс *-ну-* став основним для утворення дієслів доконаного виду на позначення моментальної, одноразової дії (*тълкнути*, *крикнути*) і дієслова недоконаного виду на позначення стану або

поступової зміни стану чи властивості (*вянути, схнути, свѣнути – свѣтънути*). У першому словотворчому значенні суфікс *-ну-* зберігає продуктивність і в сучасній українській мові, утворюючи дієслова результативної дії від основ недоконаного виду (*махати → махнути, ревіти → ревнути, дмухати → дмухнути, гупати → гупнути*).

Із суфікса *-ну-* на ґрунті української мови виформувався новий його варіант *-ону-* (в російській і білоруській мовах *-ану-*), котрий вживався в дієсловах для вираження інтенсивної раптово-одноактної дії, наприклад: *сіпонути, різонути, крутонути, стрибонути* тощо.

Давньоруські основи інфінітива на *-ѣ-* (укр. на *-і-*), утворювані від дієслівних коренів типу *сѣдѣти, летѣти, шумѣти*, в українській мові й інших східнослов'янських, втратили продуктивність.

Давньоруський дієслівний суфікс *-и-* фонетично трансформувався на українському ґрунті в *-и-*, наприклад: *возити→возити, бѣлити→білити, свѣтити→світити*).

Давньоруські дієслівні суфікси *-ова-*, *-єва-* також трансформувалися на українському ґрунті в *-ува-*, *-юва-*, котрі є на сьогодні досить продуктивними для утворення дієслів недоконаного виду від різних основ, а саме: від дієслівних (*відмінювати, драгувати, годувати, створювати*); від іменникових (*бідувати, дівувати, межувати*); від прикметникових і прислівникових (*віщувати, мудрувати, хитрувати, простувати*); від основ іншомовних слів (*агітувати, комунікувати, ігнорувати, транслювати*). Зростаюча продуктивність основ на *-ува-* в сучасній українській мові виявляється і в тому, що вони можуть бути лексико і граматично рівнозначними варіантами до більш давніх основ на *-а-* або *-и-*, наприклад: *вміщати – вміщувати, гостити – гостювати, наближати – наближувати*.

Давньоруський дієслівний суфікс *-а-* на українському ґрунті зберігає продуктивність у дієсловах з основами компаратива прикметників, наприклад: *білішати, важчати, густішати, товщати*.

12.2.2. Префіксальний спосіб утворення дієслів

Первісно префікси виконували функцію лише словотворчого засобу. Щодо граматичного – були нейтральними. Ставши ж дієслівною морфемою, вони поступово втрачали своє первісне лексичне значення, набуваючи додаткових значень, котрі могли впливати і на граматичні ознаки дієслів, наприклад: уточнювати часові межі й способи протікання дії (тривала не обмежена в часі дія – *пїти*, дія, обмежена початком – *запїти*; дія, тривання якої обмежено початком і кінцем – *походити*; *сѣдїти* (дія результати-вна, завершена).

З часом префіксація стала основним засобом вираження нової категорії виду. Хоча більшість префіксів на давньоруському ґрунті продовжували виконувати подвійну функцію, а саме: утворювали дієслова з новою семантикою або з новим семантичним відтінком; надавали дієсловам значення доконаного виду. Найуживанішими в давньоруській мові були префікси *вѣ-*, *вѣз-* (*вѣс-*), *до-*, *из-*, *на-*, *низь-*, *отъ-*, *подъ-*, *при-*, *прѣ-* (*пере-*), *про-*, *роз-* (*рос-*), *раз-* (*рас-*).

Давньоруські префікси з певними видозмінами успадковані українською мовою, наприклад: первісно різні за значенням префікси *вѣ-* та *у-* (*оубиваите* – *вѣбивахуть*), почали функціонувати в певних позиціях як такі, що на сьогодні є евфонічними чергуваннями (*утерти* – *втерти*, *утоптати* – *втоптати*, *урізатися* – *врізатися*). Сучасний префікс *з-* у всіх звукових варіантах (*с-*, *із-*, *зі-*, *зо-*) виник внаслідок злиття давньоруських *из-*, *сѣ-*, *вѣз-* (порівняймо: *изнемагати*, *изобразити*, *испелити*, *вѣздрати* і *знемагати*, *зобразити*, *спелити*, *зрости*). Давньоруський префікс *отъ-* внаслідок певних фонетичних змін трансформувався у *від-* (з варіантами *віді-*, *відо-*, *од-*, *оді-*; *под-* у *під-* (з варіантами: *піді-*, *підо-*), *прѣд* у *перед*).

Чергування ж голосних та зміна наголосу (особливо в сфері видотворення) на давньоруському ґрунті були мало продуктивними, наприклад: *лѣтїти* – *лѣтати*, *стати* – *стояти*).

12.3. Класифікація дієслівних основ

На сьогодні в утворенні дієслівних форм беруть участь 2 (два) різновиди основ: інфінітивна й презенсна. Інфінітивна основа визначається відокремленням у дієслові суфікса *-ти*, *-ть*. У

більшості випадків основа інфінітива закінчується тематичним суфіксом: *-а-, -и-, -ува-, -і-, -ну-, -ва-, -нульовим*. Від цієї основи утворюються форми минулого часу, умовного способу, дієприкметники минулого часу та дієприслівники доконаного виду. Презенсна – шляхом відокремлення в дієслівній формі III особи множини особової флексії *-уть/-ють, -ать/-ять*. Від неї утворюються всі особові форми теперішнього часу, особові форми майбутнього часу дієслів доконаного виду, всі особові форми наказового способу, дієприкметникові форми теперішнього часу та дієприслівники недоконаного виду.

За поданою вище моделлю історики мови й на давньоруському ґрунті коментують виформування дієслівних форм, а саме: дієслівні форми утворювалися від однієї з двох дієслівних основ – теперішнього часу й інфінітива.

Особові форми давньоруських дієслів характеризувалися наявністю між коренем і флексією тематичного голосного (теми). Також зафіксовано незначну кількість нетематичних дієслів.

За характером тематичних показників усі дієслівні основи поділяються на типи, за якими визначаються дієслівні класи.

1. За основою теперішнього часу всі дієслова давньоруської мови розподіляються за 5 (п'ятьома) класами:

1 клас – дієслова з основою на *е/о*: *нес-е-ши* (тематичний *е* виявляє себе чітко), *нес-уть* (голосний *-о-* виявляємо шляхом реконструкції праслов'янських форм (*несуть* ← **nesQть* → **nesontь* (**neso-ntь*);

2 клас – дієслова з основою на *не/но*: *сѣх-не-ши*; *сѣх-н-уть* (← **sѣхnQть* ← **sѣх-no-ntь*);

3 клас – дієслова з основою на *је/јо*: *зна-е-ши*, *зна-ють* (← **znaјQть* ← **zna-jo-ntь*);

4 клас – дієслова з основою на *-і-*: *хвал-и-ши*, *хвал-ять* (*хвалятѣ* ← **хвал-i-ntь*);

5 клас – атематичні (архаїчні, бо є більш давніми, ніж тематичні) дієслова: *єсмь, ѣмь, вѣмь, дам, имамь*.

В основах дієслів 1, 2, 3 класів є спільний голосний *е*, котрий чергується з *о*, але в основах 2 і 3 класів він ускладнюється приголосним *-н-* (2 клас) і *-ј-* (3 клас). У дієсловах 3 класу тематичний *-ј-* зберігся лише після кореневого голосного, а в позиції після приголосного *-ј-* асимілювався. Тому до дієслів 3 класу належать

ще й такі слова: *пишеши, вяжеши, мечеши, ищеши, дрѣмлеши, плачеши*.

На ґрунті східнослов'янських мов від основ теперішнього часу утворювалися особові форми дійсного (теперішній та простий майбутній час) і наказового способів, а також активні й пасивні дієприкметники теперішнього часу.

2. За основою інфінітива дієслова розподілялися за 6 (шістьма) класами:

1 клас – дієслова безсуфіксні, з кінцевим кореневим голосним або приголосним: *зна-ти, нес-ти*;

2 клас – дієслова із суфіксом *-ну-*: *дви-ну-ти, вя-ну-ти*;

3 клас – дієслова із суфіксом *-ѣ-*, а також з *-а-*, котрий після шиплячих та *ј* виник на місці *ѣ*: *вел-ѣ-ти, крич-а-ти*;

4 клас – дієслова із суфіксом *-і-*: *хвал-и-ти, нос-и-ти*;

5 клас – дієслова із суфіксом *-а-* (окрім тих, що мають суфікс *-а-* після шиплячих та *ј*): *пис-а-ти, лѣт-а-ти*;

6 клас – дієслова із суфіксом *-ова-, -єва-*: *мин-ова-ти, врач-єва-ти*.

Від основ інфінітива утворювалися форми минулого часу (аорист, імперфект), активні та пасивні форми дієприкметників минулого часу, а також інфінітив і супін.

3 часом давнє групування дієслів за класами втрачало своє значення. Утворювалися нові типи дієвідмінювання, а саме: дієслова 1-3 класів об'єдналися в сучасну 1 дієвідміну, а дієслова 4 класу утворили 2 дієвідміну. Нетематичні дієслова також поступово втрачали ознаки окремого типу відмінювання. Дієслово *быти* (*єсмь*) втратило відмінювання в теперішньому часі в східнослов'янських мовах, хоча зберігається лише одна форма *є* (*єсть*) для форм однини й множини; дієслово *имѣти* (*имаю*) перейшло до тематичного типу відмінювання; дієслово *вѣсти* (*вѣмь*) вийшло з ужитку як лексична одиниця; дієслово *дати* (*даю*) змінило часове значення і в сучасній українській мові означає дію в майбутньому. Саме це дієслово (*дати*) разом з дієсловом *їсти*, а також похідні утворення від дієслова *вѣсти* (*відповісти, доповісти, розповісти*) і зберегли в сучасній українській мові своє давнє відмінювання, котре дістало назву архаїчного.

Тематичні ж дієслова зазнали в своєму розвитку порівняно незначних змін, переважно фонетичного характеру.

12.4. Історія виформування інфінітива і супін

У текстах давньоруських пам'яток зафіксовано 2 (дві) невідмінювані дієслівні форми – інфінітив і супін.

Інфінітив (*infinitivus*) є вихідною формою для всіх дієслівних утворень і форм. На сьогодні – це дієслівна форма, що означає дію, не виражаючи способу, часу, особи, числа й роду. Формальним показником його є суфікс - *ти* і аломорф - *ть*, після якого може стояти постфікс - *ся*, - *сь*. Деякі інфінітивні форми фіксуються з суфіксами пестливості: -*к-*, -*очк-*, -*оньк-*, -*ун'-*, -*ус'-*, - *т* (*к*)и, -*т* (*очк*)и, -*т* (*оньк*)и, -*т* (*ун'*)і, - *т* (*ус'*)і.

За походженням інфінітив є скам'янілою формою давального – місцевого відмінка однини віддієслівного іменника з основою на -ї. За прийнятою на сьогодні лінгвістичною традицією інфінітив виражає загальну назву дії, не вказуючи ні на особу, ні на час дії; йому властива лише категорія виду й перехідності.

У давньоруській мові інфінітив характеризувався суфіксом - *ти* (←**ti*), наприклад: *нести*, *кинути*, *знати*, *любити*, *бити*. З дописемного періоду зафіксовано інфінітив на -*чи*, наприклад: *мочи*, *печи*, *стеречи*, *сѣчи*. Його походження коментують так: у дієсловах з основою на задньоязикові приголосні *т*, *к*, до яких безпосередньо приєднувався суфікс -*ти*, ще на праслов'янському ґрунті відбулося перехідне пом'якшення в групах *кт'*, *чт'*. На східнослов'янському ґрунті це пом'якшення дало рефлекс *ч*, наприклад: *печи* (←**pekti*), *мочи* (←**mogti*). Звідси, інфінітив з суфіксом -*чи*.

Давньоруські інфінітивні форми на -*ти* і на -*чи* були успадковані кожною зі східнослов'янських мов. Такі ж форми, але в різних фонетичних і графічних варіантах, зафіксовано і в українських пам'ятках XIV–XVII століть, наприклад: *держати*, *радити*, *клясти*, *не судити*, *помочи*, *мочи*. Пізніше, на ґрунті української мови, відбулося переоформлення форм інфінітивів на -*чи*, а саме: відновилися етимологічні приголосні основи *т*, *к* і суфікс -*ти* (порівняймо: давн.рус. *мочи*, *стеречи*, *печи* та укр. *могти*, *стерегти*, *пекти*). Проте в окремих говорах південно-західного наріччя (закарпатських, галицьких, наддністрянських) інфінітиви на -*чи* є живими сучасними формами, наприклад: *печи*, *бічи*, *стеречи*. У говорах північного і південно-східного наріччя значного поширення набрала інфінітивна форма з суфіксом -*ть* (за походжен-

ням давній, фіксується пам'ятками), наприклад: *ходить, знає, співає*.

Супін (лат. – звернене догори) – це друга невідмінювана дієслівна форма. За походженням – скам'яніла форма знахідного відмінка однини віддієслівного іменника *ї-основ. Утворювався супін від основи інфінітива за допомогою суфікса *-ть*. Уживався при дієсловах зі значенням руху, виражаючи його мету, наприклад: *...и съступишиа ся битъ; ...иде оучитъ болгарьскаго языка*. Зважаючи на те, що супін за формою, значенням і походженням був близьким до інфінітива, то й заміщатися він міг інфінітивом, про що маємо свідчення пам'яток. Функціонував супін приблизно до XV століття.

13. ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ

13.1. Категорія виду

За прийнятою на сьогодні лінгвістичною традицією категорія виду (аспектуальності) характеризує дію з погляду її перебігу в часі: повністю реалізованої, обмеженої граничним виявом, цілісної процесуальної ознаки або неповністю реалізованої, не обмеженої граничним виявом, нецілісної процесуальної ознаки. Уперше цей термін було запроваджено в «Грамати́ке Словенския правилное Синтагма» М. Смотрицького в 1619 році, але де-що з іншим значенням. Науковець виокремив 2 (два) види: первообразний (совершенний) та проі́зводний з 2 (двома) підвидами – начинательним і учащательним. Приклади, подані автором до *совершенного* виду (*читу, стою, каменѣю, трезвѣю, читаю, ставлю*) є некоректними, бо характеризують дію недоконаного виду.

На ґрунті давньоруської мови періоду ранніх писаних пам'яток категорія виду виражалася в протиставленні дієслівних основ за ознакою завершеності/незавершеності дії. Однак, таке протиставлення в групі східнослов'янських мов ранньої доби тільки почало окреслюватися, заступаючи праслов'янські видові характеристики, такі, наприклад, як тривалість/моментальність, цілісність/повторюваність, спрямованість/не спрямованість, обмеженість/необмеженість тощо.

Такі способи протікання дії визначалися в праслов'янській мові морфемними та морфологічними засобами, а саме: су-

фіксами й альтернаціями кореневих голосних, котрі в давньоруській мові збереглися як залишки давньої видової диференціації дієслівних основ, наприклад: *двигати*, *стучати* (цілісна дія) – *двигнути*, *стукнути* (раптово-одноактна дія).

Основними засобами вираження нової граматичної категорії виду на давньоруському ґрунті стали:

- дієслівні префікси, наприклад: *творити* – *сътворити*, *мѣрити* – *измѣрити*, *губити* – *погубити*;

- чергування кореневих голосних та суфіксація (праслов'янські засоби видової диференціації, що характерні для показників сучасної категорії виду), наприклад: *стукати* – *стукнути*, *давати* – *дати*, *набирати* – *набрати*.

Проте з часом подані засоби почали набирати абстрактного значення, що й дало можливість виформувати dokonаний та nedokonаний вид.

13.2. Категорія часу

Явище часу має філософське й лінгвістичне тлумачення. У філософському розумінні час є однією з форм існування реального світу. І це реальний, об'єктивний час, що вимірюється певними загальноприйнятими одиницями. У лінгвістичному ж розумінні час є відображенням у мові реального, об'єктивно існуючого часу. Це граматичний час, носієм якого в морфології є дієслово, а одиницею виміру – відношення дії, названої дієсловом до моменту мовлення про неї або до іншої дії, названої іншим дієсловом. У залежності від цього одні дієслівні форми називають час дії, що протікає до моменту мовлення про неї або до початку протікання іншої дії (грамема минулого часу); інші дієслівні форми називають час дії, котрий збігається з моментом мовлення про неї або з часом протікання іншої дії (грамема теперішнього часу); ще інші дієслівні форми називають час дії, яка відбувається після повідомлення про неї або після завершення іншої дії (грамема майбутнього часу).

Категорією часу називається відношення дії до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної (часової) характеристики подій, стану, про які йде мова в реченні.

Отже, у слов'янських мовах, в основі дієслівної граматичної категорії часу лежить поняття співвіднесеності дії (стану) з моментом мовлення.

13.2.1. Історія особових форм теперішнього часу

Особові форми дієслів теперішнього часу на давньоруському ґрунті утворювалися шляхом приєднання до основи теперішнього часу особових закінчень 1, 2, 3 осіб однини, множини та двоїни.

Однина	Множина	Двоїна
1. <i>ѣмь</i>	1. <i>ѣмь</i>	1. <i>ѣѣѣ</i>
2. <i>ѣси</i>	2. <i>ѣсте</i>	2. <i>ѣста</i>
3. <i>ѣсть</i>	3. <i>ѣдять</i>	3. <i>ѣста</i>

13.2.2. Історія особових форм майбутнього часу

На давньоруському ґрунті зафіксовано 3 (три) форми майбутнього часу – одна проста й дві складені.

Проста форма майбутнього часу утворювалася від основ теперішнього часу доконаного виду. Фактично вона була тотожною формі теперішнього часу.

Перша складена форма майбутнього часу утворювалася шляхом сполучення допоміжних дієслів (*хотѣти, начати, имати*) в особових формах теперішнього часу (у значенні майбутнього) з інфінітивом (*ити, носити, писати* тощо).

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. <i>начьну писати</i>	1 ос. <i>начьнемъ писа-ти</i>	1 ос. <i>начьнеѣѣ писа-ти</i>
2 ос. <i>начьнешии писа-ти</i>	2 ос. <i>начьнете писа-ти</i>	2 ос. <i>начьнета писа-ти</i>
3 ос. <i>начьнетъ писа-ти</i>	3 ос. <i>начьнутъ писа-ти</i>	3 ос. <i>начьнета писа-ти</i>

З часом допоміжні дієслова починають витіснятися формою дієслова *буду*, що й зафіксовано сучасною українською мовою.

Паралельно з першою складеною формою функціонує друга, котра складалася з дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ло, -ла*

та особових форм допоміжного дієслова *бути* в формах 1, 2, 3 осіб однини, множини та двоїни.

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. <i>буду хвалилѣ, хвалило, хвалила</i>	1 ос. <i>будемъ хвалилѣ, хвалило, хвалила</i>	1 ос. <i>будевѣ хвалила, хвалилѣ</i>
2 ос. <i>будеши хвалилѣ, хвалило, хвалила</i>	2 ос. <i>будете хвалилѣ, хвалило, хвалила</i>	2 ос. <i>будета хвалила, хвалилѣ</i>
3 ос. <i>будеть хвалилѣ, хвалило, хвалила</i>	3 ос. <i>будуть хвалилѣ, хвалило, хвалила</i>	3 ос. <i>будета хвалила, хвалилѣ</i>

Ця форма рано вийшла з ужитку.

13.2.3. Історія особових форм минулого часу

На давньоруському ґрунті значення минулого часу виражаються чотирма формами, успадкованими з праслов'янської мови. Дві форми були простими (аорист та імперфект) й дві складними (перфект і плюсквамперфект).

Синтетичні форми

Аорист (грец. – невизначений, необмежений) – проста форма минулого часу, котра виражає єдину, не розчленовану моментальну або тривалу дію, цілком віднесену в минуле. У процесі розвитку категорій виду і часу змінювалися й уточнювалися граматичні значення аориста.

Давньоруська мова успадкувала від праслов'янської 2 (два) види аориста: простий (безсуфіксний) і сигматичний (ускладнений суфіксом *-х-*).

Реконструйований простий аорист у мові східних слов'ян вийшов з ужитку ще до появи перших писаних пам'яток.

Сигматичний аорист був найбільш вживаною часовою формою для позначення подій, що мали місце в минулому. Він фіксується в описових жанрах, літописах, грамотах, перекладних творах. Утворювався додаванням суфікса *-х-* ($\leftarrow *s$) до основи інфінітива безпосередньо, якщо основа закінчувалася на голосний: *зна-* + *х* + *ъ* → *знахъ*, *хвали-* + *х* + *ъ* → *хвалихъ*; якщо ж основа інфінітива закінчувалася на приголосний, між нею і суфіксом з'являвся вставний голосний *-о-*: *нес-* + *о* + *х* + *ъ* → *несохъ*, *ид* + *о* + *х* + *ъ* → *идохъ*). Основа на приголосний для утворення аориста

бралася в тому ж вигляді, у якому вона була в праслов'янській мові ще до фонетичних змін (*ведохъ, метохъ, некохъ, могохъ*).

Однина	Множина	Двоїна
1 ос. <i>ведохъ, знахъ, хвалихъ, быхъ</i>	1 ос. <i>ведохо́мъ, знахо́мъ, хвалихо́мъ, быхо́мъ</i>	1 ос. <i>ведохо́вѣ, знахо́вѣ, хвалихо́вѣ, быхо́вѣ</i>
2 ос. <i>веде, зна, хвали, бы</i>	2 ос. <i>ведосте, знасте, хвалисте, бысте</i>	2 ос. <i>ведоста, знаста, хвалиста, быста</i>
3 ос. <i>веде, зна, хвали, бы</i>	3 ос. <i>ведоша, знаша, хвалиша, быша</i>	3 ос. <i>ведоста, знаста, хвалиста, быста</i>

Імперфект (лат. – незавершений) – проста форма минулого часу, котра виражала дію в минулому, тривалу і необмежену в часі, а також дію повторювану.

Ще на праслов'янському ґрунті імперфект утворювався від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-ѣх* і *-ах*: *писа + ах + ъ* → *писаахъ, бѣра + ах + ъ* → *бѣраахъ, нес + ѣх + ъ* → *несѣахъ, вед + ѣх + ъ* → *ведѣахъ*. Якщо ж основа інфінітива закінчується задньоязиковим приголосним, то перед суфіксом *-ѣх* попередній приголосний змінювався на шиплячий (відбувалася так звана перша перехідна палаталізація приголосних): *мог + ѣх + ъ* → *можѣахъ, нек + ѣх + ъ* → *нечѣахъ*. Під час виформування форми між голосними основи і суфікса і в самому суфіксові відбувалися процеси вокальної асиміляції й стягнення компонентів, наприклад: *видѣахъ* → *видѣахъ* → *видѣахъ, несѣахъ* → *несѣахъ* → *несѣахъ*.

Відбувалося пом'якшення приголосних в основах інфінітива 4 класу. Тут тематичний *-и*- основи інфінітива перед наступним голосним *ѣ* суфікса скоротився до *й*, котрий завжди палаталізував попередні приголосні, наприклад: *носити* → *ношиаахъ, ловити* → *ловляахъ*.

У творенні імперфекта від дієслова *бити* бере участь усічена інфінітивна основа *бѣх* (*би-ти* – *бѣахъ*).

У деяких формах імперфекта основа збігалася з основою теперішнього часу, а не інфінітива, наприклад: *жити* – *живѣахъ* (*жив-уть*), *пѣти* – *помяаху* (*поють*).

Однина	Множина	Двої́на
1 ос. писахъ, ведяхъ, можахъ, бяхъ	1 ос. писахомъ, ведяхомъ, можахомъ, бяхомъ	1 ос. писаховѣ, ведяховѣ, можаховѣ, бяховѣ
2 ос. писаше, ведяше, можаше, быше	2 ос. писасте, ведясте, можасте, бясте	2 ос. писаста, ведяста, мохаста, бяста
3 ос. писаше, ведяше, можаше, быше	3 ос. писаху, ведяху, монаху, бяху	3 ос. писаста, ведяста, мохаста, бяста

Від дієслова *быти* вживаються паралельні форми *бѣхъ, бѣ, бѣхомъ, бѣстѣ, бѣша, бѣшиа, бѣховѣ, бѣста*. Формально такі форми нагадують аорист, але вживаються в пам'ятках у значенні імперфекта.

Аналітичні форми

Перфект (лат. – завершений) – аналітична форма минулого часу, що має умовну назву, бо не відповідає значенню.

Перфект не є власне минулим часом, а поєднує в собі значення минулого і теперішнього.

Становить собою сполуку активного нечленного (іменного) дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ла, -ло* і дієслова *быти* в особових формах теперішнього.

Однина	Множина	Двої́на
1 ос. неслѣ, несло, несла єсмь	1 ос. несли, несла, неслы єсмь	1 ос. несла, неслѣ, неслѣ єсѣ
2 ос. неслѣ, несло, несла єси	2 ос. несли, несла, неслы єсте	2 ос. несла, неслѣ, неслѣ єста
3 ос. неслѣ, несло, несла єсть	3 ос. несли, несла, неслы суть	3 ос. несла, неслѣ, неслѣ єста

У давньоруських текстах допоміжне дієсово вживалося і перед дієприкметником, і після нього.

Плюсквамперфект (лат. – передминулий) – аналітична форма, що виражала минулу дію, котра відбувалася раніше іншої минулої.

Дієслівна форма утворювалася, як і попередня, від сполуки активного нечленного (іменного) дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ла, -ло* і допоміжного дієслова *быти* в особових фор-

мах імперфекта, котрі пізніше замінилися формами перфекта, і мала 2 (дві) форми.

Давня форма

Однина	Множина	Двої́на
1 ос. <i>писалѣ, писало, писала бяхѣ</i>	1 ос. <i>писали, писала, писалы бяхомѣ</i>	1 ос. <i>писала, писалѣ, писалѣ бяховѣ</i>
2 ос. <i>писалѣ, писало, писала бяхшѣ</i>	2 ос. <i>писали, писала, писалы бяхтѣ</i>	2 ос. <i>писала, писалѣ, писалѣ бяхта</i>
3 ос. <i>писалѣ, писало, писала бяхшѣ (-ть)</i>	3 ос. <i>писали, писала, писалы бяху (-ть)</i>	3 ос. <i>писала, писалѣ, писалѣ бяхта</i>

Іноді в ролі допоміжного дієслова в формі плюсквамперфекта використовувалися форми так званого афористичного імперфекта *бѣхѣ, бѣ, бѣ*.

У зв'язку з раннім занепадом на східнослов'янському ґрунті форм імперфекта допоміжне дієслово-імперфект замінилося формами перфекта.

Нова форма

Однина	Множина	Двої́на
1 ос. <i>писалѣ, писало, писала былѣ/єсмѣ</i>	1 ос. <i>писали, писала, писалы были /єсмѣ</i>	1 ос. <i>писала, писалѣ, писалѣ были /єсѣ</i>
2 ос. <i>писалѣ, писало, писала былѣ /єси</i>	2 ос. <i>писали, писала, писалы были /єсте</i>	2 ос. <i>писала, писалѣ, писалѣ были /єста</i>
3 ос. <i>писалѣ, писало, писала былѣ /єсть</i>	3 ос. <i>писали, писала, писалы были /суть</i>	3 ос. <i>писала, писалѣ, писалѣ были /єста</i>

У формі плюсквамперфекта дієприкметник, змінюючись лише за родами і числами, був носієм реального значення дієслова, а допоміжне дієслово було показником особи і часу.

Унаслідок розвитку нової граматичної категорії виду розгалужена система минулого часу почала руйнуватися.

14. КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ

14.1. Історія форм умовного способу

Морфологічним засобом вираження дії з бажальним або умовним значенням у давньоруській мові були дієслівні форми умовного способу, а саме: сполучення активного дієприкметника минулого часу на *-лѣ, -ла, -ло* з допоміжним дієсловом *быти* в

формі аориста. Дієприкметник у складі умовного способу виражає лексичне значення відмінюваного дієслова, змінюється за родами і числами. Значення ж особи і способу виражає форма допоміжного дієслова.

Однина	Множина	Двої́на
1 ос. <i>ходиль (-а, -о) быхъ</i>	1 ос. <i>ходили (-ы) быхомъ</i>	1 ос. <i>ходила (ѣ) быховѣ</i>
2 ос. <i>ходиль (-а, -о) бы</i>	2 ос. <i>ходили (-ы) бысте</i>	2 ос. <i>ходила (ѣ) быста</i>
3 ос. <i>ходиль (-а, -о) бы</i>	3 ос. <i>ходили (-ы) бысте</i>	3 ос. <i>ходила (ѣ) быста</i>

Як бачимо, компоненти форм умовного способу належать до минулого часу, але загалом вона не має часових значень.

На ґрунті давньоруської мови форма умовного способу знає змін. У зв'язку з занепадом аориста допоміжне дієслово втрачає особові форми. На синтаксичному рівні (форми вживалися в складнопідрядних реченнях) відбувається порушення зв'язку узгодження між підметом і допоміжним дієсловом у особових та числових формах. Форма ж *бы* витісняє інші особові форми й набирає узагальненого значення показника умовного способу. Такі варіанти пам'ятки вже фіксують з XIII століття. З часом всі особові форми аориста допоміжного дієслова (окрім *би*) зовсім виходять з ужитку. Колишня ж форма 2-3 осіб однини *би* вживається на місці всіх інших особових та числових форм, трансформуючись у незмінну частку, за допомогою якої в сучасній українській мові утворюється форма умовного способу, наприклад: *писав би, писала б, був би написав*. На сьогодні в південно-західних говорах (гуцульських, закарпатських) зберігаються залишки давньоруських форм умовного способу (*казав бих, пішов бих, дав бих*).

14.2. Історія форм наказового способу

На давньоруському ґрунті форма наказового способу утворювалася від основи теперішнього часу і відмінювалася за особами і числами.

Однина	Множина	Двої́на
1 ос. -----	1 ос. <i>несѣмъ, станѣмъ, знаимъ, хвалимъ</i>	1 ос. <i>несѣѣѣ, станѣѣѣ, знаиѣѣ, хвалиѣѣ</i>
2 ос. <i>неси, стани, знаи, хвали</i>	2 ос. <i>несѣте, станѣте, знаите, хвалите</i>	2 ос. <i>несѣта, станѣта, знаита, хвалита</i>
3 ос. <i>неси, стани, знаи, хвали</i>	3 ос. -----	3 ос. -----

Нетематичні дієслова

Однина	Множина	Двої́на
1 ос. -----	1 ос. <i>ѣдимъ, дадимъ</i>	1 ос. <i>ѣдиѣѣ, дадиѣѣ</i>
2 ос. <i>ѣжь, дажь</i>	2 ос. <i>ѣдите, дадите</i>	2 ос. <i>ѣдита, дадита</i>
3 ос. <i>ѣжь, дажь</i>	3 ос. -----	3 ос. -----

Як бачимо, в наказовому способі немає форм 1 особи однини і 3 особи множини та двоїни. Відсутність цих форм мотивується семантикою наказового способу. Для вираження значення наказового способу в 3 особі множини і двоїни давньоруська мова користувалася описовими формами, сполученням часток з відповідними формами теперішнього або простого майбутнього часу, наприклад: *да наповнятьсѣ лѣси и поля* (Повч. Мон., 1377, С. 244).

У формі однини для 2, 3 осіб маємо флексію *-и*, котра має дифтонгічне походження (**neso-i* → **nesoi* → *неси*), у дієсловах з основою на *г, к* відбувається друга перехідна палаталізація, порівняймо: теперішній час – *реку, пеку, жьгу* і наказовий спосіб – *рьци, пьци, жьзи*. Давня флексія *-и* збереглася в сучасній українській мові в 2 особі однини в наголошеній позиції, наприклад: *неси́, бери́, пиши́, роби́*. У ненаголошеній позиції її зберігають дієслова з суфіксом *-н-*, котрий стоїть після приголосного, наприклад: *со́хни, мо́кти, кри́кни, зни́кни*. В інших випадках ненаголошена флексія *-и* зредукувалася в позиції після приголосних – *стань, глянь, покинь*, а після голосних скоротилася до нескладового *і* – *читай, знай, літай*. Занепад кінцевого *-и* засвідчується пам'ятками починаючи з XIV століття. Щодо 3 особи однини, то в давньоруських пам'ятках трапляються випадки заміни форм на *-и* новою описовою формою – сполученням частки з формою теперішнього або простого майбутнього часу дійсного

способу, наприклад: *да слышишь; да испадеть* (Ізб., 1076, 360). У сучасній українській мові в більшості українських говорів описова форма 3 осіб однини й множини утворюється з часткою *нехай* (*хай*), котра в давньоруській мові фіксується починаючи з XIV століття, наприклад: *нехай держить* (П., 1342, 24); *нехай заведуют* (Рус. гр., 1487, 43). Деякі південно-західні говори української мови в наказовому способі використовують частку *най*, наприклад: *най приїде, най знає*.

У формах множини здавна маємо дублювання дієслівних основ з тематичними *ћ* та *и*, наприклад: *вѣходите, любитє – вѣходѣтє, любѣтє*.

Варто зазначити, що наказовий спосіб і теперішній час дійсного способу (за винятком 2, 3 осіб однини) розрізнялися тематичними голосними, а в деяких випадках наголосом, порівняймо: *несемъ, несете, знаємъ, знаєте* (теп. час) і *несѣмъ, несѣтє, знаимъ, знаите* (наказ. спосіб); *хва'лите* (теп. час) і *хвали'тє* (нак. спосіб).

У нетематичних дієсловах утворення форм 2 і 3 осіб однини супроводжується зміною приголосних, порівняймо: *ћжє, дажє, вѣћжє* і *ћдите, дадите*. Зазначимо, що на сьогодні в українській мові від давньоруської збереглася лише форма *їж*, а *їжмо, їжте* виникли за аналогією до форм тематичних дієслів.

За свідченням пам'яток, в системі форм наказового способу відбувалися процеси, що розвивалися й завершувалися вже в окремих східнослов'янських мовах.

Висновки та узагальнення

Категорія часу. Прості форми минулого часу – аорист та імперфект занепали (першим занепав імперфект, за ним – аорист, залишки якого маємо в частці умовного способу *би* (2, 3 особи однини)), їх витіснили складені форми перфекта, котрі, набувши здатності виражати видові відмінності, стали основною формою минулого часу. У зв'язку з втратою допоміжного дієслова (*быти*) в формах перфекта минулий час став виражатися колишнім дієприкметником. Саме тому, в сучасній українській мові дієслова минулого часу змінюються за родами та числами (*читав, читала, читало. читали*).

Плюсквамперфект, з якого утворилася сучасна форма давноминулого часу, теж зазнав певних змін, а сфера його вживан-

ня дещо звузилася (*ходив був* – стилі художньої літератури та розмовно-побутовий).

Форма майбутнього часу типу *буду писаль* у зв'язку з закріпленням за колишнім дієприкметником значення минулого часу також вийшла з ужитку. Форма майбутнього часу типу *иму писати* трансформувалася в сучасну форму *писатиму*, де *иму* – допоміжне дієслово в формі теперішнього часу *имати*.

Форма теперішнього часу з певними трансформаціями фіксується сучасною українською мовою.

Категорія виду. У слов'янських мовах категорія виду дуже тісно контактує з категорією часу. На ґрунті давньоруської мови і в наступні століття видові відмінності виражалися дієслівними префіксами, що є показниками основного способу фіксування категорії доконаного й недоконаного виду. Проте поряд з новим способом оформлення категорії виду виявляється тенденція до зберігання й старих видових відмінностей.

Категорія способу. У наказовому способі вийшла з ужитку проста форма 3 особи, на місці якої поширилася складена форма. Допоміжне дієслово в формах умовного способу втратило відмінювання і стало вживатися як частка.

Категорія числа. Занепала категорія двоїни.

Неособові (іменні) форми. Супін було втрачено, на його місці почав функціонувати інфінітив.

15. ДІЄПРИКМЕТНИК

15.1. Загальний коментар

За мовознавчою традицією, дієприкметником називається вербойдна не дієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника.

Поняття було введено стоїками в III столітті до нашої ери. У «Граматиці» Діонісія Фракійського дієприкметник розглядався як особлива частина мови.

На давньоруському ґрунті зафіксовано дієприкметники активного та пасивного стану теперішнього й минулого часу, котрі мали нечленні (іменні) та членні (займенникові) форми. За походженням – це праслов'янські та старослов'янські утворення. На праслов'янському ґрунті реконструйовані дієприкметники

теперішнього часу, на думку науковців, мали таку парадигму: наз. в. одн., ч. р. **ne"sy*, наз. в. одн., с. р. **ne"sy*, наз. в. одн., ж. р. **ne"so tji*; наз. в. одн., ч. р. **ne"somъ*, наз. в. одн., с. р. **ne"somo*, наз. в. одн., ж. р. **ne"soma*; минулого часу таку: наз. в. одн., ч. р. **ne"slъ*, наз. в. одн., с. р. **ne"slo*, наз. в. одн., ж. р. **ne"sla*; наз. в. одн., ч. р. **ne"sъ*, наз. в. одн., с. р. **ne"sъ*, наз. в. одн., ж. р. **ne"sъši*; наз. в. одн., ч. р. **ne"senъ*, наз. в. одн., с. р. **ne"seno*, наз. в. одн., ж. р. **ne"sena* [41, С. 165]

15.2. Нечленні (іменні) дієприкметники активного стану теперішнього часу

Нечленні дієприкметники активного стану теперішнього часу змінювалися за родами, числами й відмінками; утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфіксів -*уч-* (від дієслів І дієвідміни) та -*ач-* (від дієслів II дієвідміни), наприклад: *нес* – *a* + -*уч* = *несуча*; *рек* – *a* + -*уч* = *рекуча*; *люб* – *a* + -*ач* = *любяча* (бї → бл).

Зразок парадигми відмінювання нечленного дієприкметника активного стану теперішнього часу

Давньоруська мова		Давньоруська мова	
Чоловічий і середній роди		Жіночий рід	
Однина		Однина	
Наз. <i>неса</i>	<i>нося</i>	Наз. <i>несучи</i>	<i>носячи</i>
Род. <i>несуча</i>	<i>носяча</i>	Род. <i>несучѣ</i>	<i>носячѣ</i>
Дав. <i>несучу</i>	<i>носячу</i>	Дав. <i>несучи</i>	<i>носячи</i>
Зн. <i>несучь несуче</i>	<i>носячъ носяче</i>	Зн. <i>несучу</i>	<i>носячу</i>
Ор. <i>несучьмь</i>	<i>носячьмо</i>	Ор. <i>несучею</i>	<i>носячею</i>
Місц. <i>несучи</i>	<i>носячи</i>	Місц. <i>несучи</i>	<i>носячи</i>
Множина		Множина	
Наз. <i>несуче несуча</i>	<i>носяче носяча</i>	Наз. <i>несучѣ</i>	<i>носячѣ</i>
Род. <i>несучь</i>	<i>носячъ</i>	Род. <i>несучь</i>	<i>носячъ</i>
Дав. <i>несучемь</i>	<i>носячемь</i>	Дав. <i>несучамь</i>	<i>носячамь</i>
Зн. <i>несучѣ несуча</i>	<i>носячѣ носяча</i>	Зн. <i>несучѣ</i>	<i>носячѣ</i>
Ор. <i>несучи</i>	<i>носячи</i>	Ор. <i>несучами</i>	<i>носячами</i>
Місц. <i>несучихъ</i>	<i>носячихъ</i>	Місц. <i>несучахъ</i>	<i>носячахъ</i>

Давньоруська мова	Давньоруська мова
Чоловічий і середній роди	Жіночий рід
Двої́на	Двої́на
Наз.-Зн. <i>несуча несучи</i> <i>носяча носячи</i>	Наз.-Зн. <i>несучи носячи</i>
Род.-Місц. <i>несучу</i> <i>носячу</i>	Род.-Місц. <i>несучу носячу</i>
Дав.-Ор. <i>несучема</i> <i>носячема</i>	Дав.-Ор. <i>несучама носячама</i>

15.3. Нечленні (іменні) дієприкметники активного стану минулого часу

Нечленні дієприкметники активного стану минулого часу змінювалися за родами, числами й відмінками; утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфіксів *-ьш* та *-вьш-*, наприклад: суфікс *-ьш-* + до основи інфінітива на приголосний – *нес-ти* + *-ьш-* + *-а* = *несьша*; суфікс *-вьш-* + до основи інфінітива на голосний – *проша-ти* + *-вьш-* + *а* = *прошавьша*.

Зразок парадигми відмінювання нечленного дієприкметника активно-го стану минулого часу

Давньоруська мова	Давньоруська мова
Чоловічий і середній роди	Жіночий рід
Однина	Однина
Наз. <i>несь</i> <i>несь</i>	Наз. <i>несьши</i>
Род. <i>несьша</i> <i>несьша</i>	Род. <i>несьшиѣ</i>
Дав. <i>несьшу</i> <i>несьшу</i>	Дав. <i>несьши</i>
Зн. <i>несьшь, а</i> <i>несьше</i>	Зн. <i>несьшу</i>
Ор. <i>несьшьмь</i> <i>несьшьмь</i>	Ор. <i>несьшию</i>
Місц. <i>несьши</i> <i>несьши</i>	Місц. <i>несьши</i>
Множина	Множина
Наз. <i>несьше</i> <i>несьша</i>	Наз. <i>несьшиѣ</i>
Род. <i>несьшь</i> <i>несьшь</i>	Род. <i>несьшь</i>
Дав. <i>несьшемь</i> <i>несьшемь</i>	Дав. <i>несьшиамь</i>
Зн. <i>несьшиѣ</i> <i>несьша</i>	Зн. <i>несьшиѣ</i>
Ор. <i>несьши</i> <i>несьши</i>	Ор. <i>несьшами</i>
Місц. <i>несьшихъ</i> <i>несьшихъ</i>	Місц. <i>несьшихъ</i>
Двої́на	Двої́на
Наз.-Зн. <i>несьша</i> <i>несьши</i>	Наз.-Зн. <i>несьши</i>
Род.-Місц. <i>несьшу</i> <i>несьшу</i>	Род.-Місц. <i>несьшу</i>
Дав.-Ор. <i>несьшема</i> <i>несьшема</i>	Дав.-Ор. <i>несьшама</i>

Нечленні дієприкметники активного стану теперішнього й минулого часу згодом вже не узгоджувалися з іменниками, не виконували синтаксичної функції в реченні – означення й тому перейшли до класу дієприслівників. Їхні залишки зберігає українська мова у вигляді дієприслівникових форм з суфіксами *-учи, -ачи* (ідучи, люблячи) та *-ши, -вши* (принісши, написавши).

15.4. Членні (займенникові) дієприкметники активного стану теперішнього та минулого часу

Членні (займенникові) дієприкметники активного стану теперішнього часу утворювалися за допомогою вказівних займенників *-и, -я, -є*, наприклад: *гарячий, сидячий, лежачий*. Форми відмінювалися за типом членних прикметників м'якої групи типу – *синий, синє, синяя*.

Членні (займенникові) дієприкметники активного стану минулого часу були невідмінюваними і мали форми типу – *видѣль, видѣла, видѣло*. Такі форми зафіксовано в перфекті, плюсквамперфекті, умовному способі дієслів і другому майбутньому часі. Утворювалися такі дієприкметники від основ інфінітива за допомогою суфікса *-л-*. Залишки таких дієприкметникових форм маємо в українській мові в слова: *посивілий* (дієприкметник), *гнилий, в'ялий* (прикметники дієприкметникового походження).

15.5. Нечленні дієприкметники пасивного стану теперішнього часу

Нечленні дієприкметники пасивного стану теперішнього часу на давньоруському ґрунті були відмінюваними, утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса *-м*, наприклад: *ведо-м-ѣ, -а, -о* (для I класу дієслів), *знає-м- ѣ, -а, -о* (для III класу дієслів), *хвали-м- ѣ, -а, -о* (для IV класу дієслів).

Зразок парадигми відмінювання нечленного дієприкметника пасивного стану теперішнього часу

Давньоруська мова		Давньоруська мова	
Чоловічий і середній роди		Жіночий рід	
Однина		Однина	
Наз. <i>несомѣ</i>	<i>несомо</i>	Наз. <i>несома</i>	
Род. <i>несѣма</i>	<i>несѣма</i>	Род. <i>несомы</i>	
Дав. <i>несомоу</i>	<i>несомоу</i>	Дав. <i>несомѣ</i>	

Давньоруська мова		Давньоруська мова	
Чоловічий і середній роди		Жіночий рід	
Зн. <i>несомѣ</i>	<i>несомо</i>	Зн. <i>несомоу</i>	
Ор. <i>несомьмѣ</i>	<i>несомьмѣ</i>	Ор. <i>несомою</i>	
Місц. <i>несомѣ</i>	<i>несомѣ</i>	Місц. <i>несомѣ</i>	
Множина		Множина	
Наз. <i>несоми</i>	<i>несома</i>	Наз. <i>несомы</i>	
Род. <i>несомѣ</i>	<i>несѣмѣ</i>	Род. <i>несомѣ</i>	
Дав. <i>несомомѣ</i>	<i>несомомѣ</i>	Дав. <i>несомамѣ</i>	
Зн. <i>несомы</i>	<i>несома</i>	Зн. <i>несомы</i>	
Ор. <i>несомы</i>	<i>несомы</i>	Ор. <i>несомами</i>	
Місц. <i>несомѣхѣ</i>	<i>несомѣхѣ</i>	Місц. <i>несомахѣ</i>	
Двої́на		Двої́на	
Наз.-Зн. <i>несома</i>	<i>несомѣ</i>	Наз.-Зн. <i>несомѣ</i>	
Род.-Місц. <i>несомоу</i>	<i>несомоу</i>	Род.-Місц. <i>несомоу</i>	
Дав.-Ор. <i>несомама</i>	<i>несомама</i>	Дав.-Ор. <i>несомама</i>	

15.6. Нечленні дієприкметники пасивного стану минулого часу

Нечленні дієприкметники пасивного стану минулого часу на давньоруському ґрунті утворювалися за допомогою:

1) Суфіксів *-н-*, *-т-* від основ інфінітива на голосний (окрім дієслів IV класу), наприклад: *данѣ*, *-а*, *-о*; *битѣ*, *-а*, *-о*; *забытѣ*, *-а*, *-о*;

2) Суфікса *-ен-* від основ інфінітива на приголосний і дієслів IV класу, наприклад: *принесенѣ*, *-а*, *-о*; *хваленѣ*, *-а*, *-о*.

При утворенні дієприкметників від дієслівних основ IV класу суфікс їхньої інфінітивної основи *-і-* перейшов у *-й-*, наприклад: *хвали-ти* → *хвали-енѣ* → *хвал-енѣ* → *хваленѣ*, *взлюбити* → *взлюбленѣ*.

Зразок парадигми відмінювання нечленного дієприкметника пасивного стану минулого часу

Давньоруська мова		Давньоруська мова	
Чоловічий і середній роди		Жіночий рід	
Однина		Однина	
Наз. <i>несенѣ</i>	<i>несено</i>	Наз. <i>несена</i>	
Род. <i>несена</i>	<i>несена</i>	Род. <i>несены</i>	
Дав. <i>несеноу</i>	<i>несеноу</i>	Дав. <i>несенѣ</i>	
Зн. <i>несенѣ</i>	<i>несено</i>	Зн. <i>несеноу</i>	
Ор. <i>несеньмѣ</i>	<i>несеньмѣ</i>	Ор. <i>несеною</i>	
Місц. <i>несенѣ</i>	<i>несенѣ</i>	Місц. <i>несенѣ</i>	

Давньоруська мова		Давньоруська мова	
Чоловічий і середній роди		Жіночий рід	
Множина		Множина	
Наз. <i>несени</i>	<i>несена</i>	Наз. <i>несены</i>	
Род. <i>несень</i>	<i>несень</i>	Род. <i>несень</i>	
Дав. <i>несеномь</i>	<i>несеномь</i>	Дав. <i>несенамь</i>	
Зн. <i>несены</i>	<i>несена</i>	Зн. <i>несены</i>	
Ор. <i>несены</i>	<i>несены</i>	Ор. <i>несенами</i>	
Місц. <i>несенѣхъ</i>	<i>несенѣхъ</i>	Місц. <i>несенахъ</i>	
Двої́на		Двої́на	
Наз.-Зн. <i>несена</i>	<i>несенѣ</i>	Наз.-Зн. <i>несенѣ</i>	
Род.-Місц. <i>несеноу</i>	<i>несеноу</i>	Род.-Місц. <i>несеноу</i>	
Дав.-Ор. <i>несенома</i>	<i>несенома</i>	Дав.-Ор. <i>несонама</i>	

Нечленні дієприкметники пасивного стану теперішнього й минулого часу втрачені українською мовою, хоча можна говорити про збереження дієслівних форм на *-но*, *-то*, наприклад: *сіно скошено*, *ворота розбито*), котрі за походженням є формами називного відмінка однини середнього роду нечленних дієприкметників пасивного стану минулого часу.

Членні дієприкметники пасивного стану минулого часу утворювалися за допомогою вказівних займенників *-и*, *-я*, *-є* (як і активного стану).

Членні дієприкметники пасивного стану теперішнього часу не збереглися в сучасній українській мові. Їхні форми тепер відомі в значенні прикметників, наприклад: *знайомий*, *відомий*.

Єдина група дієприкметників, що в повній мірі збереглася в сучасній українській мові – це членні дієприкметники минулого часу, наприклад: *принесений*, *(с)пошитий*.

Деякі з дієприкметників пасивного стану минулого часу можуть вживатися в сучасній українській мові в значенні теперішнього, наприклад: *виховуваний*, *скеровуваний*.

Отже, у давньоруських пам'ятках фіксуємо дієприкметники активного й пасивного стану теперішнього та минулого часу нечленних та членних форм. Варто пам'ятати, що з нечленованих форм дієприкметників утворилися дієприслівники, присудкові слова на *-но*, *-то*, а також деякі прикметники. На сьогодні дієприкметник фіксується східнослов'янськими мовами.

15.7. Історія виформування дієприслівника

За мовознавчою традицією, дієприслівником називається вербоді́дна невідмінювана форма, котра означає додаткову дію як обставину протікання головної. Вона поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника, маючи й свої власні.

Як клас слів дієприслівник сформувався на ґрунті української мови. На думку В. Русанівського, у давньоруській мові вже були зародки дієприслівників, котрі формувалися на основі придієслівного вживання коротких форм активних дієприкметників, що втратили здатність змінюватися за відмінками, родами і числами.

У давньоруській мові короткі форми активних дієприкметників вживалися в предикативному (у ролі присудка) й атрибутивному (у ролі означення) значеннях. У дієприслівники ж трансформувалися ті дієприкметники, котрі були в функції присудка, і втратили здатність узгоджуватися з підметом. У теперішньому часі вони мали 4 (чотири) форми, а саме:

- 1) форму називного відмінка однини чоловічого і середнього родів на *-а, -я*;
- 2) форму називного відмінка однини жіночого роду на *-чи*;
- 3) форму чоловічого роду множини на *-че*;
- 4) форму жіночого роду на *-чѣ*.

У писемних пам'ятках давньоруської мови форми на *-че, -чи, -чѣ* функціонували не послідовно. З часом форма на *-чи* заступила інші, наприклад: *несучи, знаючи*.

Сучасні форми дієприслівників типу *несучи, знаючи, змагаючись, прочитавши* за походженням є скам'янілою формою називного відмінка однини активного нечленного дієприкметника жіночого роду. Зрідка в усному мовленні, художньому стилі фіксуються форми *стоя, сидя, зная, прочитав*, що утворені від дієприкметникових форм називного відмінка однини чоловічого роду (є характерними для російської мови), наприклад: *Гребці і весла положили та сидя люлечки курили* (І. Котляревський); *їв стоя* (розм. варіант).

Отже, у давньоруській мові вже були зародки дієприслівників, котрі формувалися на основі придієслівного вживання коротких форм активних дієприкметників, що втратили здатність змінюватися за відмінками, родами і числами.

16. ПРИСЛІВНИК

16.1. Загальний коментар

На сьогодні прислівник (*adverbium*) – незмінна повнозначна частина мови, ядро якої має загальнограматичне значення додаткової ознаки чи обставини ситуації [83, С. 600]. Термін «*adverbium*» запропонували римські граматисти, пізніше він перейшов до європейських граматик. Як самостійна частина мови прислівник був виділений ще в античних граматах.

Більшість лексем цього класу виформувалися в пізній період праслов'янської мови. Хоча А. Мейє та Г. Пауль вважали, що в індоєвропейській мові були незмінні слова, в тому числі й прислівники, що мали форму застиглих імен, яким ніколи не була властива словозміна, бо виформувалися вони ще до часу утворення флексій. Приклади індоєвропейських прислівників не збереглися. На ґрунті ж праслов'янської мови за аналогією до індоєвропейської, як стверджують лінгвісти, виникали інші форми, а саме: з суфіксом *-*de*: **onъde* «там онде», **sъde* «тут», **inъde* «там десь»; з суф. *-*to*: **kato* «куди», *sъto* «сюди», *tato* «туди»; з суф. *-*da*: *koda* укр. і біл. «куди», *kogda togda* (від займенників *ko*, *to*) рос. «корда», «тогда»; з суф. **l'* від займенників **je*, **ko*, **to*: **dokole* «доки» [14].

Шлях розвитку прислівника характеризувався і характеризується нині безперервним поповненням за рахунок інших класів слів (так званої адвербіалізації). Ось чому І. Вихованець називає прислівник найпериферійнішою частиною мови.

Істотних структурно-граматичних змін у своїй історії прислівники не зазнавали. Це пояснюється, на думку науковців, тим, що у них не було достатньо розвиненої системи словотворчих засобів. Прислівники, утворюючись від слів інших частин мови, беруть, як правило, готову форму слова, наприклад: в українській мові на різних етапах її історичного розвитку прислівниками ставали відмінкові форми іменника (*сором*, *шкода*, *гуртом*, *миттю*, *годі*, *далі*, *верхи*), прикметника (*голосно*, *мудро*, *добре*, *вище*, *найліпше*), а також злиті в одне слово сполучення іменників, прикметників, числівників з прийменниками (*догори*, *здалеку*, *вперше*).

Давньоруська мова успадкувала від праслов'янської невелику кількість прислівників. Більшість з них є первинними, бо їхнє походження встановити майже не можливо, наприклад: *абие*

(зразу, негайно), *еще, уже, єдѣва, нынѣ* – ці слова не співвідносні з іншими частинами мови; *доньдѣ, егда, тамо* – лексеми мають займенникові основи, але їхнє походження затемнене. Вторинні прислівники утворилися внаслідок адвербіалізації (внаслідок переходу інших частин мови до розряду прислівників), наприклад: *сьдѣ, корда, по-давньому*.

Залежно від того, з якими частинами мови пов'язане походження прислівника, вони поділяються на:

1. Відзайменникові.
2. Відіменні.
3. Віддієслівні.

16.2. Групи прислівників за походженням

Найбільш давню групу становлять *прислівники займенникового* походження, утворені ще в пізній період праслов'янської мови від займенникових коренів за допомогою прислівникових афіксів. У цій групі лексем не збереглося рис структурно-граматичної співвіднесеності їх із займенниками. Але у плані лексико-семантичному генетичний зв'язок між ними простежується: від займенникові прислівники (як і власне займенники) не означають конкретних обставин, а лише вказують на них, наприклад: *тамъ, туда, инѣгда*) або виражають питально-відносні значення, наприклад: *къгда, кѣдѣ, куда*.

За значенням і словотворчими особливостями відзайменникові прислівники поділяються на прислівники місця, часу, способу дії, міри й ступеня.

Відзайменникові прислівники місця утворювалися з використанням суфіксів - *дѣ, -амо (-амѣ), -уду (-удѣ), -уды, -уда*.

Проаналізуємо ці афікси.

Суфікс -*дѣ*, котрий походженням сягає ще дослов'янської доби, приєднувався до займенникового кореня за допомогою сполучних голосних *ѣ* або *ь* (після м'яких приголосних), утворюючи прислівники зі значенням місця здійснення дії або стану, наприклад: *къдѣ, сьдѣ, инѣдѣ, овѣдѣ*. З давньоруського *къдѣ* на ґрунті української мови виформувався прислівник *де* (*къдѣ* → *кѣдѣ* → *гдѣ* → *де*), як повноцінний і такий, що став основою для утворення нових прислівникових форм, наприклад: *абиде, будь-де, де-не-де* тощо.

Питально-відносні прислівники давньоруської мови, поєднуючись із часткою *-ни-*, одержували значення заперечних (*кѣде* → *никъде*), а з часткою *-нѣ-* – неозначених (*ниѣкъде* → *десѣ*). На сьогодні в українській мові значення заперечення виконує частка *-ні-*, наприклад: *ні де́, ні ку́ди*.

У прислівникові *сьде* відбулися аналогічні зміни (*сьде* → *сде* → *зде(здѣ)* → *де*). Форма *де* пізніше на ґрунті української мови була витіснена формою «*тут*». На ґрунті російської мови виформувалася форма «*здесь*» (з додаванням постфікса *-сь*).

Від форми *инѣде* на українському ґрунті виникли нові похідні утворення, а саме: *деінде, десь-інде, ондечки* (розмовний варіант).

Прислівники з суфіксами *-амо* (*-амѣ*), *-ѣмо* означали напрям руху до якого-небудь об'єкта, наприклад: *камо* → *куди, тамо* → *туди* (пізніше – *там*), *сѣмо* → *сюди, динамо* → *в інше місце*. Прислівники цього типу були відомі як старослов'янській мові, так і давньоруській та іншим слов'янським мовам. У сучасній українській мові прислівник *там* ← *тамо* вживається з іншим лексичним значенням (певне місце). Прислівники ж на *-ѣмо* в українській мові не збереглися.

З суфіксами *-уду* (*-удѣ*) відзайменникові прислівники первісно означали напрям руху від мовця або якогось об'єкта, наприклад: *куду* → *звідки, инуду* → *з іншої сторони, туду* → *звідки, сюду* → *звідки тощо*.

На давньоруському ґрунті зафіксовано й прислівники від таких займенникових коренів, а саме: *к-, т-, ин-, ов-, он-, с-, вьс-* та суфікса *-уду-* й різних його варіантів, наприклад: *куду, туду, инуду, овуду, сюду, вьсюду*. У сучасних українських говорах маємо – *куда, сюда, туда,; кудую, тудую, сюдую* (на означення шляху руху).

Прислівники часу на давньоруському ґрунті характеризуються словотворчим афіксом *-гда*, котрий приєднувався до займенникового кореня за допомогою сполучних голосних *-о-* (ѣ) та *-е-* (ѣ), наприклад: *когда, къгда* (суч. укр. *коли*), *тогда, тѣгда* (суч. укр. *тоді*), *овогда, овѣгда* (суч. укр. *тоді*), *иногда, инѣгда* (суч. укр. *іноколи*), *вьсєгда, вьсьєгда* (суч. укр. *завжди*), *єгда* (суч. укр. *коли*).

Прислівники способу дії становлять окрему групу відзайменникових утворень, а саме: *такѡ* → *так, како* → *як, всяко* → *всяк, инако* → *інакше, сяко* → *так, сяк*. Прислівники є скам'янілими формами займенників середнього роду з суфіксом

-ак (о), наприклад: *такь, тако, така*. Значна кількість прислівників із суфіксом -ак (о) була успадкована українською мовою.

Прислівники міри і ступеня *коли, толи, ели* утворювалися за допомогою суфіксів -ма, -ми, наприклад: *кольма, кольми* → *скільки, наскільки*; *тальма, тольми* → *стільки, настільки*; *ельма, ельми* → *скільки, наскільки*. Узагальнене значення міри й ступеня на давньоруському ґрунті одержували й форми на -ли, -ль (без суфікса -ма, -ми), наприклад: *коли, толь*. У сучасній українській мові від прислівників цього типу маємо похідні утворення, а саме: *стільки, скільки, настільки, наскільки*.

Відіменні прислівники становлять скам'янілі форми іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників), уживаних в обставинних значеннях.

Прислівники іменникового походження виникли шляхом адвербіалізації іменників, тому їхній морфологічний склад відповідає живій формі вживаного в сучасній мові іменника, наприклад: *миттю, додолу, зранку*.

Саме за такою співвідносністю виділяють підгрупи прислівників, утворених від різних форм іменників, а саме:

1) Прислівники, що виникли внаслідок адвербіалізації форм називного відмінка іменників, наприклад: *жаль, шкода, сором, гріх*;

2) Прислівники, котрі утворилися від форм родового відмінка однини з прийменником чи без нього, наприклад: *без утину, безвісти, до ладу, до речі*;

3) Прислівники, що виформувалися від форми знахідного відмінка однини з прийменником, наприклад: *у(в)бік, у(в)дома, у(в)глиб, надвечір, повік*;

4) Прислівники, котрі виникли від форм орудного відмінка з прийменником, (згодом, *попідтинню*) і без прийменника (*боком, вихором, гуртом*);

5) Прислівники, що утворилися від форм місцевого або давального відмінків без прийменника (*долі, годі*) і з прийменником (*вранці, вночі, вкупі*).

Прислівники прикметникового походження становлять найбільшу групу в давньоруській мові. За час виформування української мови ця група значно зросла в кількісному відношенні, поповнюючись новотворами.

Прислівники на *-о* на давньоруському ґрунті виникли внаслідок адвербіалізації нечленних якісних прикметників середнього роду в формі називного-знахідного відмінків однини, наприклад: *быстро, високо, горько, сильно*. Ці лексеми, за аналогією до прикметників, мають ступені порівняння.

Також фіксуються на давньоруському ґрунті й рідко вживані прислівники на *-ѣ*, утворені від форми місцевого відмінка нечленних прикметників, наприклад: *горьѣ, добрѣ, крѣпощѣ*.

Поширеними на давньоруському ґрунті були й прислівники на *-ы*, від прикметників із суфіксом *-ьск*, наприклад: *вразьскы, гречьскы, мужьскы*. За походженням це форми орудного відмінка множини чоловічого та середнього родів. Але ці прислівники заступили похідні прислівникові утворення з формою давального відмінка нечленного прикметника, ускладненого префіксом *по-*, наприклад: *по-руску*. Паралельно з ними вживалися також префіксальні утворення з суфіксом *-ому*, наприклад: *по-давному*. Цей словотворчий тип з афіксами *по-* і *-ому* є досить продуктивним і в сучасній українській мові.

Більшість прислівників, зафіксованих сучасною українською мовою, утворилися зі сполучення відмінкових форм прикметників з прийменниками.

Відчислівникові прислівники утворилися також шляхом адвербіалізації прийменникових або безприйменникових відмінкових форм кількісних і порядкових числівників. Давньоруські пам'ятки засвідчують такі прислівники числівникового походження, а саме: *първое, въторое; двашьды, тришьды, четьрешьды; двоячи, троячи (триичи); въторицею, третицею*; зі значенням повторюваності дії вживалися сполучення числівників з невідмінюваним словом *краты* (*кратѣ*) – *дѣва краты, три краты, четьри краты*.

Деякі з типів прислівникових утворень українською мовою було втрачено. Інші, наприклад, безприйменникові утворення зазнали впливу прийменникових, наприклад: *вперше, по-перше, вдруге, по-друге*. А ще інші, наприклад, прислівники з компонентом – *краты* (*кратѣ*) отримали прикметниковий суфікс *-н* і об'єдналися з відприкметниковим типом на *-о*, наприклад: *двократно, трикратно*.

Віддієслівних прислівників в українській мові небагато й виформувалися вони пізніше порівняно з іншими групами. Зазвичай це адвербіалізовані дієприкметники та дієприслівники, наприклад: *сидячи, стоячи, лежачи, нехотя, здря, благаючи, захоплюючи* (від колишніх нечленних (іноді членних) активних дієприкметників теперішнього часу жіночого й іноді чоловічого родів); *стоячки, мовчки, навсидячки, навлежачки* (від дієприкметникових основ, ускладнених суфіксами і префіксами, котрі сприймаються на сьогодні як прислівникові форманти); *рішуче, нетерпляче, несподівано, старанно, неблаганно, уміло, стисло, відомо, нерухомо* (від активних і пасивних ад'єктивованих дієприкметників); *дибки, стрибки, потайки, пошенки, попаски, навприсядки, навпомацки, наввиринки* (від дієслівних основ за допомогою суфікса займенникового походження *-ки*); *всупереч, досхочу, донесхочу, потай* (від дієслівних основ з префіксами *в-*, *до-*, *-доне-*, *по-*); *бігма, лігма, лежма, ридма, сидьма, крадькома* (від дієслівних основ з іменним закінченням орудного відмінка двоїни *-ома*, *-ма*).

Отже, прислівник виформувався в пізній період праслов'янської мови на базі існуючих класів слів (іменників, прикметників, займенників та дієслів). Його походження встановлюємо шляхом структурно-компонентного аналізу. Хоча у складі прислівників досить часто фіксуємо фонетичні зміни, що затемнюють їхню етимологічну структуру.

17. СЛУЖБОВІ КЛАСИ СЛІВ

17.1. Прийменник

Як окремий розряд службових слів прийменники сформувалися у праслов'янській мові з незначної кількості лексичних одиниць прислівникового типу, котрі в індоєвропейській мові виконували допоміжні функції, виражаючи в реченні просторові відношення й уточнюючи значення імен та дієслів, зберігаючи при цього певну самостійність. Службові слова, котрі в спільнослов'янській мові стояли перед підпорядкованими іменами, називали передіменниками. Функціонуючи то з дієсловами, то з іменами, ці слова згодом втрачали самостійність і після розпаду індоєвропейської мовної єдності, в окремих індоєвропейських мовах, трансформувалися у першому випадкові в дієслівні префікси, а в другому – у прийменники (процес був тривалим і поз-

начався рядом перехідних явищ). Ті, що трансформувалися в прийменники, стояли після імен і називалися післяйменниками. У реченнях же прийменники завжди поєднувалися з дальшими словами. Науковці вважають, що прийменникова система праслов'янські мови особливо близька до прийменникової системи балтійських і частково іранських мов.

Прийменники давньоруської мови за походженням поділялися на непохідні (прості, первісні) й похідні (вивідні).

До непохідних належать: *бе(є)зъ, вѣ, вѣз, до, за, изъ, къ, на, о, обѣ, отъ, по, при, про, съ, отъ, у*. Первісними вони називаються тому, що не членуються на морфеми, їхня етимологія затемнена, власне ж предметне значення вони втратили і здавна відомі у функції прийменників та в ролі префіксів.

Прості прийменники в давньоруській мові вживалися з одним, деякі з двома, а інші – з трьома відмінками, наприклад: *бе(є)зъ, до, изъ, отъ, у* вживалися лише з родовим відмінком, *къ* – з давальним, *вѣз* – із знахідним, *при* – з місцевим відмінком; *вѣ, на, о, обѣ* – із знахідним і місцевим; *за, съ* – із родовим, знахідним, орудним, а *по* – з давальним, знахідним та місцевим.

Сучасна українська мова зберігає систему первісних прийменників давньоруської мови або цілком (*до, за, на, по, про*) або з певними фонетичними змінами (*безъ*→*без*, *отъ*→*від*, *од, при*→*при*). Деякі ж прийменники зазнали значних змін, наприклад: *вѣ, у* з різними функціями злилися в українській мові в один прийменник *в-у*, вживання якого зумовлюється вже не їхнім значенням, а вимогами евфонії. Прийменники *съ, вѣз, изъ* злилися в один прийменник *з*, який сполучає в собі значення давніх форм, маючи фонетичні варіанти *із, зо, зі, зі*.

Давньоруські прийменники *о, обѣ, къ* звузили сферу свого вживання, бо у сучасній українській мові *о, об* функціонують на означення часу (*о шостій годині, об обідній порі*), *к* (з варіантами *ік, ку*) фіксуються в окремих фразеологічних зворотах (*к лихій годині*) та в фольклорі (*...руку притулив к серцю ік своєму*).

Прийменник *по* в давньоруській мові вживався з давальним відмінком, наприклад: *по всѣмъ странамъ*. І лише зрідка з місцевим, наприклад: *по нихъ*. У сучасній українській мові прийменник функціонує з місцевим відмінком, наприклад: *по дорозі, по вулиці*.

До похідних прийменників, зафіксованих у давньоруській мові, належать: *близь, вьнѣ, кромѣ, мѣжю* (ст.сл. *между*), *мимо, округ, послѣдъ, преже, переже* (ст.сл. *прѣжде*), *противу, развѣ, сквозѣ, дѣля* (дѣльма), *ради* (радьма). Похідними такі прийменники є тому, що за походженням вони переважно відіменні прислівники, котрі набули прийменникових функцій. Уживалися такі прийменники лише з одним відмінком: *близь, вьнѣ, вьнѣ, кромѣ, округ, послѣдъ, преже, прѣжде, развѣ, дѣля, дѣльма, ради, радьма* – з родовим відмінком; *противу, прямо* – з орудним відмінком.

Сучасна українська мова втратила деякі з похідних прийменників давньоруської мови, а саме: *вьнѣ, развѣ, сквозѣ*; інші – зазнали змін. Так, прийменник *для* виник, імовірно, з *дѣля*; *крім* з *кромѣ*; *між* з *межю, меж*; *навкруги* з *округъ*; *проти* з *противу*.

Поповнення прийменникового складу в історії української мови відбулося двома шляхами:

1) Складанням уживаних прийменників, наприклад: *по надъ, заля, з-за, із-за, з-під, з-над, повз, поза, понад, попід, поміж, проміж, з-поза, з-поміж, з-проміж*;

2) Використання повнозначних слів (особливо прислівників), а то й словосполучень у прийменниковій функції, наприклад: *біля, близько, внаслідок, вслід, всупереч, завдяки, кінець, коло, назустріч, наперекір, (не) зважаючи, обабіч, позад, посеред*.

Отже, у давньоруській мові прийменники використовувалися для вираження граматичного значення відмінків та поєднання слів у реченнях. Ці ж функції вони мають і нині.

17.2. Сполучник

На давньоруському ґрунті зафіксовано незначну кількість сполучників, котрі за мовознавчою традицією можна розподілити за походженням, морфологічною будовою і функціями.

За походженням сполучники розподіляють на первинні (первісні) й похідні (вивідні).

До первинних сполучників належало небагато слів, а саме: *а, бо, да, и, ли, но, чи, та, то*. Ці лексеми не членуються на складові структурно-семантичні частини, їхнє походження затемнено, власне предметне значення втрачено. Здавна вони функціонують лише в функції сполучників для вираження сурядного та підрядного зв'язку.

Похідні сполучники – ті, котрі утворені від інших частин мови, постійно вживаних у функції сполучників, наприклад: *иже, еже, яже, чьто, кьто* (від займенників), *иде, яко, коли, егда, кьгда, камо* (від прислівників), *хотя, если* (від дієслівних форм). Хоча значна частина цих слів до категорії сполучників може бути віднесена умовно, бо в реченні вони виконують функцію і сполучних слів.

Усі первинні сполучники є простими. Похідні – можуть бути складними і складеними.

Складні утворилися внаслідок зрощення первинних сполучників між собою (*али* ← *а* + *ли*, *или* ← *и* + *ли*, *либо* ← *ли* + *бо*, *чили* ← *чи* + *ли*), сполучників із частками (*аже* ← *а* + *же*, *даже* ← *да* + *же*, *тоже* ← *то* + *же*, *нежели* ← *не* + *же* + *ли*), одних часток (*неже* ← *не* + *же*, *ниже* ← *ни* + *же*).

Складені – становлять семантичну єдність двох або кількох слів, що функціонують як один сполучник, хоча в реченні не завжди стоять поруч, наприклад: *аче...ли, аче...то, не тькьмо ...нѣ (но)*, а також парні сполучники *и...и, или...или, либо...либо, ни...ни*.

Сучасна українська мова зберегла незначну кількість давніх похідних сполучників і сполучних слів, а саме: *що, як, де, коли, куди*. Вийшло з ужитку багато сполучників і сполучних слів займенникового та прислівникового походження (*иже, яже, еже, егда, кьгда, доньдеже, оже, поколь*), а також більшість складних і складених сполучників. Натомість українська мова створила нову гнучку сполучникову систему приблизно в XIX – XX століттях.

17.3. Частка

Найпоширенішими частками в давньоруській мові були: *бо, же, не, ни, нѣ, ли, пакѣ, чи (ци), се, да, ать (ать)*. Більшість з них – непохідні (первинні).

Є в українській мові й частки пізнішого походження з прозорішою етимологією, наприклад: *би (б)* – форма 2-3 особи однини аориста від дієслова *быти*; *ся* – первинна форма знахідного відмінка зворотного займенника *себе*; *-будь, -небудь* – форма наказового способу *буди, не буди* від дієслова *быти*; *хай, нехай* (діал. *най*) – з форми 2 особи однини наказового способу дієслів *хати, хая-*

ти (пор.: *занехаяти*) зі значенням «дбати», *нехати* «не чіпати», «не дбати».

Сучасна українська мова засвоїла більшість давньоруських часток, а саме: заперечні – *не, ні, ані*; підсилювальні *же (ж), бо*, питальну *чи*, вказівну *це (се)*, видільну *тільки*.

18. ВИГУК

Давньоруські пам'ятки засвідчують незначну кількість вигуків, а саме: *о, охъ, ахъ, оле, воле, увы*. Більшість із них – непохідні, первинні (*о, охъ, ахъ, увы*). До похідних належать вигуківі слова *воле, тако, сѣ*, котрі співвідносні з різними частинами мови. Фіксують і стійкі вигуківі сполучення, наприклад: *ох мѣнѣ, оувы мѣнѣ, о горѣ*.

Очевидно, в українській мові вигуки оформилися в окремий клас слів давно, але їхній склад поступово змінювався, поповнюючись новотворами з інших класів слів.

Висновки до розділу «Історична морфологія»

1. Іменник виформувався з загального класу імен, що функціонував на індоєвропейському ґрунті. Основи морфологічної будови іменника закладені відповідно в індоєвропейській мові й зберігаються протягом довгого часу, наприклад, категорія відмінка – фіксація давніх закінчень (*вовка, коня, села, поля, риби* – в родовому відмінку однини; *синів, волів* – у родовому відмінку множини). Натомість маємо і ряд змін, а саме: розвиток категорії істот/неістот, перегрупування іменників за родами, занепад форми двоїни. І як результат – сучасні форми відмінювання іменників. Специфіка відмінювання іменників – процес взаємопов'язаний і закономірний. На місці давнього розрізнення іменників за їх основами маємо нове розрізнювання і групування їх за родовим принципом. Звідси, змішування відмінкових форм у межах одного й того ж зразка відмінювання іменників. У процесі формування української мови розвивалися і специфічні її риси, а саме: особливості вживання флексій даального, орудного, місцевого відмінків однини іменників жіночого роду; даального відмінка однини та родового множини іменників чоловічого роду; відмінності, що стосуються категорії роду; відмінності щодо вживання словотворчих префіксів і суфіксів тощо.

2. Займенник – здавна сформований клас слів, що характеризувався винятковою стійкістю. Займенники ж української мови – слова спільних індоєвропейських коренів. Хоча, варто вказати, що у процесі формування та розвитку вони могли зазнавати певних змін. Також маємо на українському ґрунті і новотвори, сформовані з давніх структурних елементів з самобутнім способом творення.

3. Прикметник на індоєвропейському ґрунті належав до класу імен. Можливо, у пізній період праслов'янської мови відбувається його виокремлення. У давньоруський період сталося розмежування функцій іменних і займенникових прикметників; виникла основа для формування прикметникових флексій, ступенів порівняння та розрядів прикметників за значенням.

4. Процес утворення лексико-граматичного розряду числівника є виявом об'єктивних внутрішніх закономірностей, спільних для усіх слов'янських мов. Історія ж української мови фіксує процеси, що виявилися в утраті граматичних категорій роду й числа, виформуванні власної системи словотвору та словозміни. Загалом система числівників східнослов'янських мов створювалася протягом XIII–XVII століть.

5. Дієслово. Категорія часу. Прості форми минулого часу – аорист та імперфект занепали (першим занепав імперфект, за ним – аорист, залишки якого маємо в частці умовного способу *би* (2, 3 особи однини)), їх витіснили складені форми перфекта, котрі, набувши здатності виражати видові відмінності, стали основною формою минулого часу. У зв'язку з втратою допоміжного дієслова (*бути*) в формах перфекта минулий час став виражатися колишнім дієприкметником. Саме тому, в сучасній українській мові дієслова минулого часу змінюються за родами та числами (*читав, читала, читало. читали*). Плюсквамперфект, з якого утворилася сучасна форма давноминулого часу, теж зазнав певних змін, а сфера його вживання дещо звузилася (*ходив був* – стилі художньої літератури та розмовно-побутовий). Форма майбутнього часу типу *буду писаль* у зв'язку з закріпленням за колишнім дієприкметником значення минулого часу також вийшла з ужитку. Форма майбутнього часу типу *иму писати* трансформувалася в сучасну форму *писатиму*, де *иму* – допоміжне дієслово в формі теперішнього часу *имати*. Форма теперішнього

часу з певними трансформаціями фіксується сучасною українською мовою. *Категорія виду*. У слов'янських мовах категорія виду дуже тісно контактує з категорією часу. На ґрунті давньоруської мови і в наступні століття видові відмінності виражалися дієслівними префіксами, що є показниками основного способу фіксування категорії доконаного й недоконаного виду. Проте поряд з новим способом оформлення категорії виду виявляється тенденція до зберігання й старих видових відмінностей. *Категорія способу*. У наказовому способі вийшла з ужитку проста форма 3 особи, на місці котрої поширилася складена форма. Допоміжне дієслово в формах умовного способу втратило відмінювання і стало вживатися як частка. *Категорія числа*. Занепала категорія двійни. *Неособові (іменні) форми*. Супін було втрачено, на його місці почав функціонувати інфінітив.

6. У давньоруських пам'ятках фіксуємо дієприкметники активного й пасивного стану теперішнього та минулого часу нечленних та членних форм. Варто пам'ятати, що з нечленованих форм дієприкметників утворилися дієприслівники, а також присудкові слова на *-но*, *-то*. На сьогодні дієприкметник фіксується східнослов'янськими мовами.

7. У давньоруській мові вже були зародки дієприслівників, котрі формувалися на основі придієслівного вживання коротких форм активних дієприкметників, що втратили здатність змінюватися за відмінками, родами й числами.

8. Прислівник виформувався в пізній період праслов'янської мови на базі існуючих класів слів (іменників, прикметників, займенників та дієслів). Його походження встановлюємо шляхом структурно-компонентного аналізу. Хоча у складі прислівників досить часто фіксуємо фонетичні зміни, що затемнюють їхню етимологічну структуру.

9. У давньоруській мові прийменники використовувалися для вираження граматичного значення відмінків та поєднання слів у реченнях. Ці ж функції вони мають і нині.

10. Сучасна українська мова зберегла незначну кількість давніх похідних сполучників і сполучних слів, а саме: *що*, *як*, *де*, *коли*, *куди*. Вийшло з ужитку багато сполучників і сполучних слів займенникового та прислівникового походження (*иже*, *яже*, *еже*, *егда*, *къгда*, *доньдеже*, *оже*, *поколь*), а також більшість складних і

складених сполучників. Натомість українська мова створила нову гнучку сполучникову систему приблизно в ХІХ – ХХ століттях.

11. Сучасна українська мова засвоїла більшість давньоруських часток, а саме: заперечні – *не, ні, ані*; підсилювальні *же (ж), бо*, питальну *чи*, вказівну *це (се)*, видільну *тільки*.

12. Очевидно, в українській мові вигуки оформилися в окремий клас слів давно, але їхній склад поступово змінювався, поповнюючись новотворами з інших класів слів.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ПІДРУЧНИКИ

1. Брус М. Історична грамати́ка української мови : Хрестоматія. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
2. Брус М. Історична грамати́ка української мови. Частина друга. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання : Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
3. Брус М. Історична грамати́ка української мови. Частина третя. Хрестоматійні матеріали : Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2016. 92 с.
4. Булаховський Л.А. Питання походження української мови // Вибрані твори : В 5-ти т. Т. 2: Українська мова. Київ : Наукова думка, 1977. 631 с.
5. Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти т. Т. 2 : Українська мова. Київ : Наукова думка, 1977. 631 с.
6. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С.Мельничука. Київ : Наукова думка, 1966. 595 с.
7. Вербовий М.В., Колоїз Ж. Історична грамати́ка української мови : Навчальний посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2008. 100 с.
8. Зінченко С.В. Історична грамати́ка української мови в таблицях : Історичний коментар. Ніжин : РВВ НДПУ, 2001. 92 с.
9. Зинякова А.А. Історична грамати́ка української мови. Вступ. Фонетика : навчальний посібник. Миколаїв : Редакційно-видавничий відділ МДУ, 2010. 68 с.
10. Зинякова А., Пономаренко С. Історія української мови: Загальні питання історії української мови. Історична фонетика : [навчальний посібник]. Миколаїв : Видавництво ЧНУ імені Петра Могили , 2017 . 188 с.
11. Історична грамати́ка: Організаційно-методичні рекомендації / Упоряд. В.Г.Поставний. Суми : «Слобожанщина, 1997. 44 с.
12. Історична грамати́ка української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько. Київ : Радянська школа, 1980. 319 с.

13. Історія української мови: Лексика і фразеологія / За заг. ред. В.М. Русанівського. Київ : Наукова думка, 1983. 734 с.
14. Історія української мови: Морфологія / За ред. В.В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1978. 529с.
15. Історія української мови: Фонетика / За заг. ред. В.В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1979. 376 с.
16. Історія української мови : Хрестоматія / Упоряд. С.Я. Єрмоленко, А.Л. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. 231 с.
17. Колоїз Ж.В. Історична граматики української мови : практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
18. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики. Київ : Видавничий центр «Академія», 2010. 246 с.
19. Куриленко В.М. Конспект лекцій з історичної граматики української мови (Вступ, фонетика). Глухів, ГДПУ, 1999. 35 с.
20. Лєскова В.В., Найрулін А.О. Історична граматики української мови : методичні рекомендації. Луганськ : ЛНУ, 2001. 134 с.
21. Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2008. 343 с.
22. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 315 с.
23. Павленко Л.П. Історична граматики української мови : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Луцьк : Волинський національний університет ім. Лєсі Українки, 2010. 208 с.
24. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2004. 423 с.
25. Степаненко М. І. Історія української мови. Київ : НАН України, 1998. 150 с.

МОНОГРАФІЇ

26. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.
27. Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Київ : КЖД «Софія», 2012. 112 с.

28. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ : Наукова думка, 2000. 369 с.

29. Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність : нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. Київ : Наукова думка, 1990. С. 190 – 227.

30. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 414 с.

31. Німчук В.В. Літературні мови Київської Русі // Історія української культури: В 5 – ти т. / Гол. ред. П.П.Толочко. Київ : Наукова думка, 2001. Т. 1. С. 694 – 708.

32. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис). Київ : Наукова думка, 1988. 280 с.

33. Півторак Г.П. Українці : звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993. 200 с.

34. Півторак Г. П. Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів). Київ : Академія, 1998. 63 с.

35. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : Академія, 2001. 152 с.

36. Приступа П. І. Рефлекси давнього наголошеного *ĥ* на території західних говорів української мови // Дослідження і матеріали з української мови. Київ : КДУ, 1961. Т. 4. № 2. С. 3 – 6.

37. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ : Наукова думка, 1971. 315 с.

38. Русанівський В.М., Німчук В.В. Співвідношення функцій давньоруської і старослов'янської мови у Київській Русі (XI–XIII ст.): Слов'янське мовознавство. Київ : Наукова думка, 1983. 236 с.

39. Скляренко В.Г. Нариси з історичної акцентології української мови. Київ : Наукова думка, 1983. 240 с.

40. Скляренко В.Г. Праслов'янська акцентологія. Київ : Українська книга, 1998. 343 с.

41. Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник. Київ : Наукова думка, 2006. 709 с.

42. Складенко В. Г. Історія українського наголосу. Дієслово. Київ : Наукова думка, 2017. 702 с.

43. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри.. Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. 323 с.

44. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : «Акта», 2002. 1056 с. (Серія «Класика Української Науки»).

ЖУРНАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ

45. Бандура О. З історії української мови. *Дивослово* . 1997 . № 1 . С . 14 – 17.

46. Брус М.П. Історія голосних редукованих звуків. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філологія». № 854. Харків : Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2009. Вип. 57. С. 80 – 84.

47. Глущенко В.А., Тищенко К.А. До питання про методологію досліджень А.Ю. Кримського з історії української мови. Наукові праці : науковий журнал. Вип. 282. Т. 294. Серія «Філологія. Мовознавство». Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 17 – 21.

48. Єрмоленко С. Українська мова серед інших слов'янських. *Дивослово*. 2001. № 3. С. 26 – 28.

49. Залеський А. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство* . 1986 . № 6 . С . 55 – 62

50. Зинякова А.А. Чому княгиня Ольга була начальницею? Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю МДПІ . Миколаїв : «Можливості Кіммерії», 1994 . С . 9 – 10.

51. Зинякова А.А. Джерела вивчення історії української мови. Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського. Серія «Філологічні науки»: зб. наук. пр. Миколаїв : МДУ , 2009 . Вип. 26. С . 25 – 29.

52. Зинякова А.А. Історичні альтернативи (чергування голосних о, е з і). *Мова – скарбниця духовності народу*: Матеріали науково-практичної конференції до Дня української мови та писемності. Миколаїв : МНУ , 2011 . С . 62 – 68 .

53. Зинякова А.А. Проблема походження української мови. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції.

Українознавчий вимір у сучасній науці: Гуманітарний аспект. Миколаїв : МДАУ, 2011 . С. 38 – 40.

54. Зинякова А.А. Історія становлення та виформування наголосової системи української мови. *Українська філологія: погляд із сьогодення*. Збірник наукових праць. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2011 . С. 201 – 206.

55. Зинякова А.А. Історія становлення та виформування нумеративних утворень першого десятка. *Слов'янознавство : тенденції, інтеграції та диференціації*: Матеріали до VI науково-практичної конференції до Дня слов'янської писемності та культури. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012 . С. 25 – 30.

56. Зинякова А.А. Становлення та виформування числівника один в українській мові. Наукові записки: науково-методичний журнал. Серія «Філологія. Мовознавство». Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2013 . Вип. 207. Т. 219. С. 36 – 40.

57. Зинякова А.А. Етимологія та семантичний розвиток номенів на позначення реалій побуту (на матеріалі поеми «Енеїда» І. Котляревського) // *Слов'янська писемність у контексті християнської культури*: матеріали круглого столу до Дня слов'янської писемності та культури; [за заг. ред. Н.В. Коч]. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2014 . Вип. 2. С. 53 – 57.

58. Зинякова А. Етимологія та семантичний розвиток назв мінералів в українській мові. *Слов'янська писемність у контексті християнської культури* : матеріали круглого столу до Дня слов'янської писемності та культури; [за заг. ред. Н.В. Коч]. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2014 . Вип. 2. С. 128 – 131.

59. Зинякова А. Етимологія та семантичний розвиток лексики, пов'язаної зі звичаями та обрядами (на матеріалі «Енеїди» І. П. Котляревського). *Слов'янська писемність у контексті християнської культури* : матеріали круглого столу до Дня слов'янської писемності та культури; [за заг. ред. Н.В. Коч]. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2014 . Вип. 2. С. 192 – 196.

60. Карпенко Ю.О. Питання походження української мови: Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993 . № 5. С. 3 – 9.

61. Карпенко Ю.О. Українські звуки і та и: дві фонеми чи одна? *Мова*. 1995 . № 1 – 2. С . 56 – 61.

62. Карпенко Ю.О. Фонологічна історія українського вокалізму. *Мовознавство*. 1998 . № 2 – 3. С . 78 – 91.

63. Колоїз Ж. Роль «Історичної грамати́ка української мови» в підготовці вчителя-словесника. *Філологічні студії*. 2013. С. 239 – 250.

64. Лукінова Т.Б. До реконструкції праслов'янської системи квантитативних утворень. *Мовознавство*. 2000 . № 4 – 5. С . 15 – 26.

65. Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези. *Мовознавство*. 1996 . № 1. С . 30 – 33.

66. Мойсієнко В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67 – 82.

67. Німчук В.В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992 . № 2. С . 7 – 14.

68. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство* . 1998 . № 1. С . 3 – 13.

69. Німчук В.В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 6. С. 3 – 16.

70. Півторак Г.П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними. *Мовознавство*. 1984 . № 6. С . 9 – 21

71. Півторак Г.П. Занепад зредукованих Ъ, Ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998 . № 2. С . 3 – 14.

72. Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*. 1993 . № 2. С . 3 – 6.

73. Складенко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2003. № 5. С . 3 – 13.

74. Складенко В. Походження назви Русь. *Мовознавство*. 2004. № 2 – 3. С . 3 – 19.

75. Степанишин Б. Історичне тло і корені українського етносу (за матеріалами «Велесової книги»). *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях та колегіумах*. 2001. №3. С. 6 – 16.

76. Степаненко М. З історії досліджень витоків української мови. *Дивослово*. 2000. № 7. С. 17 – 19.

77. Ткачук О. Деякі аспекти проблеми походження української мови. *Дивослово*. 1998. № 2. С. 10 – 13.

78. Ткачук О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2 – 3. С. 14 – 25.

79. Ющук І. Про походження української мови. *Мовознавство*. 1995. № 1. С. 27–34.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

80. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.

81. Етимологічний словник української мови: у 6 т. / ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ: «Наукова думка», 1982. Т. 1: А–Г. 632 с.; 1985. Т. 2: Д–Копці. 572 с.; 1989. Т. 3: Кор–М. 552 с.; 2004. Т. 4: Н–П. 656 с.; 2006. Т. 5: Р–Т. 704 с.; 2012. Т. 6: У–Я. 568 с.

82. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-Київ, 2010, 844 с.

83. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: у 2 т. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. Київ: «Наукова думка», 1977. Т. 1: А–М. 631 с.; 1978. Т. 2: Н–Я. 592 с.

84. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / ред. кол.: Д. Гринчишин (відп. ред.), У. Єдлінська, Л. Полюга та ін.; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1994. Вип. 1: А. 152 с.; 1994. Вип. 2: Б–Богуславець. 152 с.; 1996. Вип. 3: Б–В. 252 с.; 1997. Вип. 4: В. 260 с.; 1998. Вип. 5: В. 258 с.; 1999. Вип. 6: В–Г. 256 с.; 2000. Вип. 7: Г–Д. 256 с.; 2001. Вип. 8: Д. 256 с.; 2002. Вип. 9: Д–З. 256 с.; 2003. Вип. 10: З. 256 с.; 2004. Вип. 11: З. 256 с.; 2005. Вип. 12: З. 246 с.; 2006. Вип. 13: И–І. 242 с.; 2008. Вип. 14: К. 256 с.; 2010. Вип. 15: К–Л. 256 с.; 2013. Вип. 16: Л. 200 с.; 2017. Вип. 17: М–Моавитїнка. 248 с.

85. Словарь української мови: у 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко; редактори: Л. М. Кудрявкіна, Н. М. Отрох, Л. С. Шорубалка; надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотоспособом. Київ: «Наукова думка», 1996. Т. 1 : А–Ж. 496 с.; 1996. Т. 2: З–Н. 580 с.; 1997. Т. 3: О–П. 507 с.; 1997. Т. 4: Р–Я. 610 с.

86. Словник української мови: у 20 т. / гол. наук. ред. В. М. Русанівський; НАН України, Український мовно-інформаційний фонд. Київ: «Наукова думка», 2010. Т. 1: А–Б. 912 с.; 2012. Т. 2: В– Відсріблитися. 976 с.; 2012. Т. 3: Відставання–Гуральня. 1120 с.; 2013. Т. 4: Д–Жучок. 1007 с.; 2014. Т. 5: З–Зв’янути. 992 с.; 2015. Т. 6: Згага–Кварта. 992 с.; 2016. Т. 7: Квартал–Кяхтинський. 912 с.; 2017. Т. 8: Л–Мішурний. 992 с.; 2018. Т. 9: Міщанин–Настукувати. 912 с.

87. Словник української мови: у 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін.; Академія наук УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. К.: «Наукова думка», 1970. Т. I: А–В. 799 с.; 1971. Т. II: Г–Ж. 550 с.; 1972. Т. III: З. 744 с.; 1973. Т. IV: I–М. 840 с.; 1974. Т. V: Н–О. 840 с.; 1975. Т. VI: П– Поїти. 832 с.; 1976. Т. VII: Поїхати–Приробляти. 723 с.; 1977. Т. VIII: Природа–Ряхтливий. 927 с.; 1978. Т. IX: С. 916 с.; 1979. Т. X: Т–Ф. 658 с.; 1980. Т. XI: Х–Б. 669 с.

88. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: у 2-х кн. / підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса; відп. ред. чл.-кор. НАН України Німчук В. В. Київ–Нью-Йорк: «Преса України», 2002. Кн. 1: А–Н. 512 с.; 2003. Кн. 2: О–Я. 2003. 512 с.

89. Українська мова: Енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

90. Сайти зі словниками в online: портал української мови та культури <http://www.slovnyk.net>; український лінгвістичний портал: словники України on-line <http://www/ulif.org.ua>

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аорист – видо-часова форма, котра функціонувала в давніх слов'ян, і означала нетривалу чи разову дію, що виявляла себе до моменту мовлення (минулий час), а в момент мовлення була не актуальною. У реконструйованій праслов'янській мові зафіксовано форми тематичного кореневого й сигматичного аористів.

А'кання – збіг у ненаголошеному складі *a* та *o* в одному звукові, вимова ненаголошеного *o* як *a* або звука, близького до *a*.

Альтернація (чергування звуків) – це парадигматичне відношення між однорідними одиницями мови (одиницями одного рівня), здатними замінити одна одну в складі більших одиниць, що зазвичай відбувається за певних синтагматичних і/або парадигматичних умов.

Артикуляція – робота мовних органів, спрямова на утворення будь-якого звука.

Асиміляція (уподібнення) – фонетичне явище, що відбувається внаслідок взаємодії звуків тієї самої категорії.

Різновиди:

асиміляція графічна – уподібнення звуків, яке зафіксоване на письмі;

асиміляція дистантна – уподібнення несусідніх звуків, розділених іншими звуками, що можуть знаходитися в межах одного складу або належати до різних складів;

асиміляція контактна – уподібнення суміжних звуків;

асиміляція прогресивна – уподібнення наступного звука попередньому;

асиміляція регресивна – уподібнення попереднього звука наступному.

Астери'ск (*) – графічна позначка перед словом для показу реконструйованої форми.

Африка'та – приголосний звук зі складною зімкнено-щілинною артикуляцією.

Вокалі'зм – система голосних звуків певної мови.

Вставни'й звук – голосний чи приголосний звук, який стоїть відповідно між двома приголосними або голосними.

Гіа'тус – зіяння.

Глаго'лиця – одна з двох відомих слов'янських азбук, що активно використовувалася в IX ст. у Моравії, Болгарії, Хорватії, звідки й була запозичена східними слов'янами, але швидко ви-йшла з ужитку.

Глотогенé'з – походження і розвиток мови.

Го'вір – територіальне окреслене діалектне утворення, що має особливості у фонетичній системі, морфологічній будові, лексиці тощо й об'єднує у своєму складі групу однотипних говірок.

Двоїна' – форма граматичного числа в праслов'янській та давньоруській (подекуди староукраїнській) мові, котра активно використовувалася в найдавніших писемних пам'ятках.

Деназализа'ція – утрата носової артикуляції; перехід носового голосного в ротовий.

Депалатализа'ція – ствердіння приголосних.

Детермінати'ви – кінцеві структурні форманти основ, відповідно до яких визначалися типи відмінювання іменників.

Дисиміля'ція (розподібнення) – фонетичне явище, при якому один із двох однакових чи подібних звуків у межах одного слова замінюється іншим, артикуляційно близьким.

Різновиди:

дисиміля'ція прогреси'вна – зміна наступного звука під впливом попереднього;

дисиміля'ція графі'чна – розподібнення звуків, яке передається на письмі;

дисиміля'ція диста'нтна – розподібнення звуків, що розділяються іншими звуками;

дисиміля'ція конта'ктна – розподібнення сусідніх звуків;

дисиміля'ція регреси'вна – зміна попереднього звука під впливом наступного.

Диференціа'ція – одна з властивостей процесу історичного розвитку мов, коли проявляється тенденція діалектів відокремитися і сформуватися в окремі мови.

Дифто'нг – особливий тип звука, який є сполученням двох звуків у межах одного складу, перший з яких складотворчий, а другий – нескладотворчий.

Дифтонгі́чне спо́лучення – сполучення типу дифтонга, яке складається з голосного звука з наступним сонорним.

Діале́кт – відгалуження від загальнонародної мови, на якому говорить частина племені, народності або нації, пов'язана територіальною, соціальною чи професійною спільністю.

Діакри́тичні зна́ки (діакри́тики) – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки при букві, слові, котрі вказують на те, що їх треба читати інакше.

Діахро́нія – історико-часова змінюваність мовних одиниць.

До́вгий зву́к – голосний чи приголосний звук, який має більшу довготу порівняно зі звуком звичайного творення при тому ж темпі мовлення (графічне позначення $\bar{}$ або :).

Друге повноголо́сся – фонетичний процес, котрий фіксує зміну вокалізованих редукованих у сполученні з сонантами *p, л* у повноголосні сполуки *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-*, за аналогією до першого повноголосся.

Евфоні́я (милозвучність) – добре, приємне, з точки зору фонетичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів.

Епенте́'за – поява додаткового звука у складі слова.

Етимологі́чні голо́сні' – первинні чи давні звуки, запозичені з праслов'янської мови.

Етноге́не'з – 1. Походження та формування етносу на даній території на базі різних етнічних компонентів, котрі існували раніше. 2. Наука, що вивчає походження етносу, етнічну історію ареалу в комплексі антропологічних, історичних, лінгвістичних, психологічних та ін. даних.

Етно́нім – назва племені, народності чи народу.

За́кон відкрито́го скла́ду – голосний звук завжди в силу закону наростаючої звучності стояв у кінці складу, тому, відповідно, всі склади стали відкритими.

За́кон складо́во'го синга́рмоні'зму – тенденція до об'єднання в одному складі звуків однорідної або схожої артикуляції.

За́кон нара́ста'ючої зву́чності – звуки в складах розташовувалися за принципом наростаючої звучності – від менш звучних на початку до більш звучних у кінці.

Занепад редуко́ваних – зникнення голосних *ѣ, ѥ* як функціональних одиниць системи вокалізму праслов'янської мови на ґрунті давньоруської.

Ізво́ди – регіональні різновиди старослов'янської мови, що виникали під впливом живого мовлення.

Ікаві́зм – розвиток і вимова в українській мові *i* на місці *ĭ* та етимологічних *o, e* у новозакритих складах.

Імперфе́кт – часова форма, котра в давніх слов'янських мовах означала тривалу дію, що виявляла себе до моменту мовлення, а в момент мовлення була не актуальною.

Інтегра́ція мов – наближення мов одна до одної, нівелювання їхніх відмінностей у процесі об'єднання в одну.

Інтона́ція – ритмомелодійний лад мовлення, який служить для вираження смислових і емоційних особливостей висловлення й виявляється в послідовних змінах висоти тону, сили та тривалості звучання, а також тембру голосу (*акутова* – висхідна, *циркумфлексова* – спадна).

Істори́чні чергува́ння – чергування звуків, що зумовлені історичними чинниками, відсутніми в сучасних мовах.

Кири́лиця – одна з перших найдавніших слов'янських азбук, на основі якої створено сучасну українську абетку.

Кла́си дієслі́в – групи дієслів залежно від характеру основи теперішнього часу чи інфінітива.

Койне́ – мова, яка служить засобом міждіалектного спілкування для різномовних колективів і яка виникла на базі одного (або кількох) діалектів цих мовних груп.

Консонанти́зм – система приголосних звуків певної мови, їх властивості й відношення.

Коро́ткий звук – той, який має меншу тривалість порівняно з довгим при тому ж темпі мовлення (графічна позначка *˘*).

Лабіаліза́ція – артикуляція звуків, при якій губи витягуються вперед і заокруглюються, від чого змінюється обсяг та форма ротової порожнини як резонатора, що призводить до зміни якості звука.

Лігату́ра – літера, або знак фонетичної транскрипції, утворений зєднанням двох літер або знаків в один.

Метате́за – перестановка звуків або складів у слові внаслідок асиміляційних чи дисиміляційних процесів.

Монофто'нг – простий звук на відміну від складних звуків – дифтонгів.

Монофтонгіза'ція – процес трансформації дифтонгів і дифтонгічних сполучень у прості голосні – монофтонги.

Назаліза'ція – додаткова носова артикуляція звука, переважно голосного.

Напівуста'в – дрібніший, ніж устав, має менші правильні лінії, у котрих помітна кривизна, вживаються скорочення, знаки наголосів, у літер помітно нахил.

Неповноголо'сся – наявність у межах однієї морфемі сполучень *-ра-, -ла-, -ре-, -ле-*. Характерне для старослов'янської та сучасних південнослов'янських мов, наприклад: *град, злато, брег*.

Нуль зву́ка – відсутність звука у складі морфемі, що виступає як показник граматичного значення при чергуванні, наприклад: *день – дня, сон – сну*.

Палаталіза'ція (пом'якшення) – додаткова артикуляція – піднесення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, внаслідок якої приголосний звук набуває особливого забарвлення. Палаталізація – пом'якшення приголосних у певних фонетичних умовах.

Палімпсе'ст – текст, що писався на старій книзі після змиття (чи зіскоблювання) старого тексту.

Перехідне' пом'якшення – зміни приголосних звуків під впливом голосних *переднього ряду* чи *і*.

Перфект – аналітична форма минулого часу, що має умовну назву, бо не відповідає значенню.

Плем'я – велика етнічна організація на стадії розпаду первіснообщинного ладу перед феодальною організацією.

Деякі історичні, археологічні та лінгвістичні дані про окремі племена*:

Дулі'би (можливо, іранська назва) – союз племен, що став основою для літописних волинян, деревлян, полян і дреговичів.

Волиня'ни (або бужани, «*бо сидять на Бузі*») від назви міста Велинь (Волинь). Найхарактерніша етнографічна ознака – жіночі скроневі кільця із зімкненими чи півтораобертovими кінцями, наявні також у деревлян, полян і дреговичів.

Древля'ни («*оскільки сиділи в лісах*»). Племінний центр – Іскоростень (нині м. Коростень Житомирської області). Специфіч-

ним є зольно-вугільний прошарок у центрі над похованням як залишок обряду кремації.

Поля'ни («бо в полі сидять»). Міста – Білгород, Київ, Чернігів, Переяслав. Найяскравіша етнічна ознака – курган з тілопокладанням у ямах, поховання з глиняною підмазкою, на котрій палили вогнище та змішували останки тілоспалення, інколи зі зрубом.

Дрего'вичі (жителі боліт, «дрегва» – грузькі болота, «драгва» – болото, трясовина, багниста місцевість); відантропонімічне, за іншою версією, з огляду на наявність патронімічного суфікса – *ичі*: *Драгъ* – *Драговъ*. Центр Туров. Етновизначальна ознака – великі металеві намиста, укриті зерню.

Ти'верці – від *Тирас* «Дністер» з іранського *turas* «швидкий»; від антропоніму римсько-візантійських правителів *Тиверіів*; ще називалися «толковини» від *толковать* – тюркське *tivär* «перекладач, той, хто говорить». Археологічні пам'ятки фіксуються за територіальними ознаками, а не за етнографічними.

У'личі (є варіанти – *уличи*, *улици*, *ульци*, *угличі*, *улучичі* – від вигину Дніпра «улучье»; літописи р. Ерель (Орель) називали «Уголь»; вугол між Дніпром (за іншою версією, Південним Бугом) і Дністром). Специфічних особливостей не виявлено.

Білі хорва'ти (деякі дослідники вважають кельтизованим варіантом назви «серби»; у лужичан фольклорний варіант *Крабат* – *воїн, захисник*). Специфічних особливостей не було. На основі діалектів хорватів, вірогідно, сформувалися закарпатський та бойківський говори української мови.

Сіверя'ни (можливо, іранське *сей* «чорний» чи «лівий» – порівняймо назви річок *Сев*, *Сева*, що було назвою асимільованого іраномовного населення). Міста – Новгород-Сіверський, Путивль, Ромен. Мали типові житла (напівземлянки, розташовані безсистемно, без дворів) та кераміку (оменського типу: горщики з усічено-конічним низом, вузьким дном, випуклими плечиками й відігнутим вінчиком). Найхарактерніші прикраси – скроневі спіральні кільця.

В'я'тичі (за версією «Повісті врем'яних літ», від імені племінного князя В'ятко). Міста – Козельськ, Дедославль, Колтеск. Етновизначальна ознака – скроневі кільця з сімома лопастями. Поховання в дерев'яних камерах – зрубках, багатих на інвентар.

Ради'мичі (від засновника племені Родима). Іранське *radam* – *furt* «перший син». Міста – Гом'ї (нині Гомель), Чичерськ. Етно-визначальна ознака – семипроменеві скроневі кільця.

Кри'вичі (від родоначальника Крива; пов'язане зі значенням «край, кордон» від **kroiti* або «чужий» від **krivъ*). Дві етнографічні групи – псковські та смоленсько-полоцькі кривичі. Міста – Ізборськ, Смоленськ, Псков. Визначальна ознака – браслетовидні скроневі кільця із зав'язаними кінцями; довгі курганні насипи при похованні, зольно-вугільний прошарок біля підніжжя курганів.

Слове'ни (назва, споріднена з самоназвою всіх слов'ян, порівняймо: словаки, словенці, славонці). Етнографічна ознака – ромбоциткові скроневі кільця; носили також багато браслетів, перснів. Насипали сопки над похованнями і кільцем обкладали їх біля підніжжя валунами. Будували наземні житла. Центр – Новгород.

(*Грушевський М. Історія України-Русі. Київ, 1991. С. 171–172, 183–213; Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ, 1993. С. 72–92; Повість минулих літ: Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990. С. 10–13, С. 18–25).

Плюсквамперфект – аналітична форма, що виражала минулу дію, котра відбувалася раніше іншої минулої.

Повноголо'сся – характерне для української мови (а також деяких слов'янських) сполучення звуків *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* між приголосними в кореневій морфемі.

Право'ва – мова, з діалектів якої походить група споріднених мов.

Праслов'янська мова – гіпотетична мова-предок слов'янських мов, що сформувалася на основі одного з праіндоєвропейських діалектів.

Проте'за – приєднання на початку слова додаткового приголосного або голосного звука відповідно до фонетичних закономірностей мови.

Протети'чний звук – який приєднується на початку слова.

Протоукраїнська мова – перехідний стан між праслов'янською та українською мовами. Інші назви – давньоруська, давньоукраїнська.

Редуко́вані (зре́дуковані) голосні́ – надкороткі голосні неповного творення *ѣ, ъ*.

Реду́кція – послаблення артикуляції звука, що призводить до зменшення сили, довготи чи зміни тембру звучання.

Секунда́рний голосний – вторинний чи новий голосний *о* та *є*, що виформувався після вокалізації зредукованих голосних.

Сингармоні́зм – об'єднання в одному складі звуків однорідної або подібної артикуляції.

Синхроні́я – стан мови в певний період, на одному часовому зрізі як предмет лінгвістичного дослідження.

Складотво́рчий звук – той, що здатен утворити склад.

Скоро́пис – тип письма, у якому втрачено виразність у графіці букв, для якого характерні широта, розмашистість написання, зв'язність літер, значна кількість скорочень.

Спро́щення – зменшення кількості звуків у групах приголосних унаслідок випадання деяких із них.

Староукраї́нська мова – мова, що була поширена в XIV–XVIII ст. в Україні та Білорусі, і функціонувала в різних сферах.

Супі́н – дієслівна форма, реконструйована з індоєвропейської мови; фіксувалася в праслов'янській. Трапляється в староукраїнських пам'ятках.

Тенде́нція – напрям, у якому здійснюється розвиток якогонебудь мовного явища або мови в цілому.

Тоні́чний – наголос характерний для праслов'янської мови.

Уста́в – тип письма в стародавніх рукописах з виразними, великими, геометричної форми, майже квадратними літерами, не зв'язаними одна з одною, написаними перпендикулярно до рядка, без проміжків між словами.

Церковнослов'я́нська мова – в основі старослов'янська, що на східнослов'янському ґрунті зазнала впливу місцевих народних говорів і стала помітно відрізнятися від мови-основи.

ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ОСОБАХ

Іван Іванович Огієнко

Огієнко Іва́н Іва́нович – доктор наук, професор, видатний український політичний, церковний і громадський діяч, лінгвіст, культуролог, педагог, перекладач, основоположник палеотипії, дослідник історії української церкви.

Народився 2 (14) січня 1882 року в м. Брусилів (тепер смт. Коростишівського району Житомирської області, Україна) в бідній родині селян Івана та Єфросинії Огієнків. Іван був шостим у сім'ї, коли ж йому виповнилося два роки, батько

загинув. Протягом 1892 – 1896 рр. навчався в Брусилівській чотирирічній школі, а згодом продовжив навчання в Київській військово-фельдшерській школі, після закінчення якої працював у Київському військовому шпиталі. У 1903 р. успішно склав іспити в Острозькій гімназії, а в 1909 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету святого князя Володимира. Під час навчання в аспірантурі активно займався лексикографією, уклавши шість словників різних типів протягом чотирьох років (1910 – 1914 рр.), а саме: «Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов», «Словарь ударений в русском языке и правила русского ударения», «Словарь непра-

вильных, трудных и сомнительных слов, синонимиов и выражений в русской речи», «Словарь общепотребительных иностранных слов в русском языке», «Орфографический словарь», «Словарь военно-исторических терминов».

Певний час І. І. Огієнко працював у Київському комерційному інституті, а з 1915 р. – приват-доцент кафедри української мови і літератури Київського університету, з 1917 р. – професор, з 1918 р. – екстраординарний професор.

У 1918 році став засновником і першим ректором Кам'янець-Подільського українського державного університету, де працював протягом двох років. Тоді ж працював в уряді УНР на посадах міністра освіти (1918 р.) та міністра віросповідань (1919 – 1921 рр.). Після того як в Україні запанувала більшовицька влада, І. І. Огієнко жив у Польщі й працював протягом шести років (1926 – 1932 рр.) професором Варшавського університету, там же заснував і був головним редактором журналів "Рідна мова" та "Наша культура". У цей період (1931 р.) отримав ступінь доктора філософії в університеті Брно (Чехія) за працю «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 р.».

У 1940 році Іван Огієнко був пострижений у ченці під іменем Іларіона в Яблочинському Свято-Онуфрієвському монастирі й того ж року став єпископом Холмським і Підляським, а з березня 1944 р. – митрополитом, 1963 р. – блаженнішим. Улітку цього ж року змушений був емігрувати до Європи, а восени 1947 р. – до Канади, де жив у м. Вінніпег до кінця своїх днів. Там, у Канаді, розгорнув активну церковну, наукову й видавничу діяльність (був видавцем і головним редактором журналів «Слово істини» (1947 – 1951 рр.), «Наша культура» (1951 – 1953 рр.), «Віра й культура» (1953 – 1967 рр.)).

Проте найважливішою справою свого життя І. І. Огієнко вважав переклад Біблії, над яким працював майже двадцять років. Основне завдання цієї справи – переклад з оригінальних давньоєврейських і давньогрецьких текстів Святого Письма сучасною українською літературною мовою, при цьому перекладач прагнув щонайточніше передати зміст. У 1962 році побачив світ фундаментальний переклад українською мовою на 1529 (тисячі п'ятистах двадцяти дев'яти) сторінках – «Біблія, або книги св. Письма Старого і Нового Заповіту».

Коло наукових інтересів проф. І. І. Огієнка: кирилична палеотипія і палеографія, історія української мови, історія старослов'янської мови, лексикографія, стилістика й культура української мови, проблеми української орфографії, історія українського наголосу (акцентологія).

Основні лінгвістичні й культурологічні праці науковця: «Історія української культури» (1918, 2002), «Український стилістичний словник» (1924), «Історія українського друкарства» (1925), «Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність» (1926 р.), «Нариси з історії української мови. Система українського правопису» (1927), «Історія церковнослов'янської мови» (1927), «Пам'ятки старослов'янської мови X – XI віків» (1929), «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 р.» (1930), «Історія української літературної мови» (1950, 1995, 2001), «Граматичні основи української літературної мови» (1951), «Український літературний наголос» (1952), «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному» (1954), «Етимологічно-семантичний словник» (ТТ. 1 – 4, 1979 – 1995).

Помер І. І. Огієнко 29 березня 1972 р. на 91-му році життя й похований на православній секції Меморіального парку «Глен Іден».

Іван Огієнко

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ*

І. ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ця моя праця присвячена історії розвою української літературної мови, але про неї годі говорити, коли перше належно не висвітливо, що таке сама українська мова взагалі, як вона постала, й який її стосунок до інших слов'янських мов. Тільки знаючи це, ми зможемо належно й всебічно зрозуміти й сам тисячолітній процес розвою нашої літературної мови.

1. ПРАІНДООЕВРОПЕЙСЬКА ДОБА

Десь за п'ять тисячоліть до Христа усі теперішні так звані індоєвропейські народи говорили ще більш-менш однією спільною мовою, яку ми умовно зовемо праіндоєвропейською. Мова ця скоро почала розпадатися на окремі говірки, які довгий час різнилися між собою дуже мало, а пізніш дали початок окремим індоєвропейським мовам, сьогодні існуючим головню в Європі й

частині Азії. Серед багатьох говорів цієї індоєвропейської мови була й мова слов'янська, цебто вже на індоєвропейській прабатьківщині існував, як окрема етнічна «одиниця», і той народ, що дав початок народу слов'янському, а з ним разом існувала й мова, яка стала, так сказати, матір'ю для мов слов'янських.

Прабатьківщину чи правітчизну індоєвропейської мови перше шукали в Азії, за Біблією – поміж річками Тигром та Єфратом, але ця азійська теорія скоро була відкинена. Тепер наука встановила, що прабатьківщина індоєвропейських народів знаходилась в Європі й займала дуже великий простір, а слов'яни жили приблизно на тих землях, де живуть вони й тепер. Мови балтицькі – литовська, латиська та прусська – в давнину належали до однієї групи разом із мовою слов'ян, творячи одну балтицько-слов'янську мовну спільноту. Що це було дійсно так, показує нам порівняння мов слов'янських з балтицькими, а головним чином порівняння старослов'янської з мовою литовською, як найголовнішою представницею балтицької сім'ї. Десь за дві тисячі років до Христа індоєвропейська прамова остаточно поділилася на окремі сучасні мови, ще досить близькі одна до одної, а литовсько-слов'янська спільнота розпалася пізніше, десь у першому віці по Христі, а може й давніше, на дві мовні групи: балтицьку та слов'янську, і кожна з них пішла своєю дорогою дальшого життя.

2. ТЕОРІЇ ПОСТАННЯ МОВ

Як постали всі теперішні індоєвропейські мови, в тому числі й мови слов'янські, перший вияснив німецький учений Шляйхер. Він добре знав природничі науки, й року 1865-го застосував природний розвій і до постання людської мови. Він дав т. з. генеалогічну чи родословну теорію постання всіх мов. Бо мова – це організм живий, який родиться, живе й зникає; як постають люди покоління з поколінь, так постають і мови з мов. Ця родословна теорія сильно була зацепилася в науці й сильно поширилася, бо вона блискуча з педагогічного погляду, справді легко й ясно показуючи постання всіх наших мов. Але глибше вивчення й час показали, що ця теорія нічим реальним не доведена, а в своєму продовженні довела до постання чисто розумових теорій про прамови, ні на чому реальному не опертих, які тільки збаламутили мовознавчу науку. Остаточно Шляйхерова родослов-

на теорія, скажемо, в германістиці вже впала, але часом ще тримається в славістиці.

Сильнішою й більш науковою була теорія хвиль чи групова теорія німецького вченого Йогана Шмідта, виставлена ним в 1872–1875 роках. За цією теорією, всі мови розвиваються спільно, рівнорядно, й кожна мова непомітно переходить в другу мову, тому разячої межі між сусідніми мовами нема, вони завжди близькі. Кожна мова на обидва боки є ніби мостом до мови сусідньої. Як кинути каменя в воду, то від нього розходяться на всі сторони хвилі, які з часом і щодалі все меншають, – отак живе й мова, чому цю теорію й названо теорією хвиль. За цією теорією, сусідні мови завжди мають багато спільного між собою, як то бачимо по всіх мовах, наприклад, українці західні нахиляються своєю мовою до поляків, а східні – до росіян. І навпаки: східні поляки близькі мовно до західних українців, а росіяни до східних українців. Й. Шмідт розклав слов'янські народи в крузі так, справа наліво, зі сходу на захід: Русь, поляки, сорби (полабські слов'яни), чехи, словінці, серби, хорвати, болгари.

Шмідтова теорія в своїй істоті противна якому-будь поділу слов'янських (і інших) мов на групи, чим наука займалася до того часу.

3. ПОДІЛ МОВ НА ГРУПИ

Слов'янське мовознавство ще з 1822 року, за чеським славістом Йос. Добровським, ділило всі сучасні слов'янські мови перше на дві групи, пізніше стали ділити на три. На дві групи (біпартиція) ділили: чеський учений Добровський, Шафарик, Копітар, Шляйхер і ін. Але в науці сильніше зацепився поділ на три групи (трипартиція), а саме: 1) слов'яни східні: росіяни, українці, білоруси; 2) слов'яни західні: поляки, полабські слов'яни, лужичани, чехи, словаки і 3) слов'яни південні: болгари, серби, хорвати, словінці. Цей груповий поділ усіх слов'ян є поділ головно географічний, за границями державними, а не мовними, і вже тому він не витримує сильнішої наукової критики.

Наукова критика відкидає тепер, при світлі нових даних життя й постання мов, усякі групові поділи, бо ділити мови можна на основі даних тільки мовних. Поділ слов'янських мов на дві чи три групи безпідставний, бо тепер наука міцно встановила, що кожна мова – це окреме ціле, в собі самому самостійне.

Поділ мов на групи завжди буде штучний, а значення має хіба тільки практичне, але не наукове.

4. ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

Наука встановила, що всі слов'янські мови постали з т. зв. праслов'янської мови, яка виділилася з мови індоєвропейської. Де саме знаходилася прабатьківщина слов'янських народів, про це між ученими нема ще єдності. Деякі вчені, наприклад, російські історики Ключевський, Платонов і ін., твердять, що слов'янською прабатьківщиною були Карпати. Славний російський мовознавець Олексій Шахматов доводив, що ця правітчи́зна лежала на півночі, в басейні Західної Двіни й Німана. Чеський археолог Нідерле колискою слов'ян уважає головно Полісся, ті землі, де тепер живуть білоруси: десь від Вісли на схід до Дніпра. Польський учений Ян Розвадовський шукає колиску слов'ян десь на сході від Німана й Дніпра. Наш історик М. Грушевський доводить, що слов'яни по виділенні з індоєвропейської спільноти засіли територію від Карпат до Валдайської височини, по горішньому й середньому Подніпров'ї та між Віслою й Німаном, цебто головно на землях пізнішої України.

Український учений Степан Смаль-Стоцький бачить слов'янську прабатьківщину на великому просторі «від Вісли далі в глибину східноєвропейської низини менше-більше до Дніпра; слов'яни сягали на північ до фінів, а на південь, здається, аж до Дністра, а може й до Прута, але ніде до Дунаю, не сягали ще до Чорного моря, а так само ніде не переступили Карпат» («Україна», 1928 р., кн. 3, с. 6). Для окреслення слов'янської прабатьківщини багато й корисно працює тепер слов'янська філологія та слов'янська археологія.

Отож, на слов'янській прабатьківщині була т. зв. слов'янська прамова, чи спільнослов'янська мова, яку легко розуміли всі слов'янські племена. Ця праслов'янська доба була дуже довга, тривала довгі віки, десь 2000 літ, і в ній наука розрізняє три доби: 1) початок її, цебто доба виділення з індоєвропейської мовної спільноти; 2) доба розвитку її; 3) кінець її, доба перетворення в окремі слов'янські наріччя.

Територія слов'янської прабатьківщини була дуже розлегла, а слов'янські племена не сиділи спокійно на одному місці, але часто рухалися, шукаючи вигідніших просторів, й звільна посу-

валися на всі боки. Якоїсь однієї влади над ними ніколи не було, а це не вело їх до створення однієї спільної мови. Розміщення слов'ян на своїй прабатьківщині С. Смаль-Стоцький описує так: «В осередку прабатьківщини (так десь на теперішній Волині) жили племена – для ліпшого розуміння дамо їм теперішні назви – в меншій часті від заходу польські, в більшій часті від сходу, а може трохи ще й з півдня від польських – українські (бужани, волиняни, дуліби, лучани, деревляни, тиверці). З польськими племенами на північ межували поморяни (кашуби, словінці); вони сягали аж до балтів (особливо прусів). Полабські племена були західними сусідами помор'ян, а ще в більшій мірі західними сусідами польських племен. Лужицькі серби межували на північ із полабськими, на схід – із польськими племенами. З ними ж та польськими на північ, а з українськими на схід межували чеськословацькі племена. З українськими племенами, з якими з заходу, а може також почасти і з півночі стикалися, як уже сказано, польські, а на заході чеськословацькі племена, межували на північ білоруські племена (особливо дреговичі над Прип'яттю) та за ними кривичі, за якими далі на північ ішли великоруські племена (радимичі й в'ятичі), так що з заходу всі вони ще стикалися з польськими племенами. На самім північному сході в сусідстві з помор'янами на захід, а з балтами й далі з фінами на північний схід сиділи словіни» (Східні слов'яни // «Україна», 1928 р., кн. 3, с. 20, Київ). На окраїнах своєї території слов'яни межували з неслов'янськими народами, а саме: на півночі й північному заході з балтами (литовцями, латишами й прусами), на півночі й північному сході з різними фінськими племенами, а на заході – з племенами германськими. Про все це виразно свідчить мова та археологія.

Праслов'янська, ясніше – спільнослов'янська мова – це реальний факт, це мова, що колись дійсно існувала, як мова спільнослов'янського народу, але подробиці якої ми мало знаємо.

Праслов'янська мова – це та мова, що на світанку слов'янського життя виділилася від зв'язку індоєвропейської мовної спільноти, й жила аж до часу, коли в ній постали окремі слов'янські наріччя. Цю мову ми пізнаємо до певної міри порівнянням усіх сучасних слов'янських мов, і спільне між ними відносимо до мови праслов'янської (I. I. Mikkola. *Urslavische*

Grammatic. Heidelberg, 1913; Г. А. Ильинский. Праславянская грамматика. Ніжин, 1916; Д. П. Джуровичъ. Говоры общеславянскаго языка, Варшава, 1913).

Уже на своїй прабатьківщині праслов'янська мова стала виразно розпадатися на окремі говори, спочатку дуже близькі до себе. Говорів цих було багато, в головному стільки, скільки пізніш постало слов'янських мов. Якогось поєднання цих говорів на окремі групи не було, бо історія не показує групового поєднання племен. Розміщені були вони в головному приблизно так, як уже й за історичної доби розмістилися слов'янські мови, що розвинулися з них.

Праслов'янська доба тяглася дуже довго, яких 2000 літ. Як свідчить історія, слов'яни ще й у віках I–IV по Христі уявляли з себе одну цілість. Так було до готських часів, а з цього часу зачався сильний слов'янський рух, викликаний просуванням готів.

Готи, плем'я германське, сиділи в Прибалтиці, над гирлом річки Вісли, і на початку III віку по Христі з боєм перейшли через слов'янську прабатьківщину, прямуючи на південь, і досягли долішнього Дунаю та берегів Чорного моря. Вони підбили під себе слов'ян і запанували над ними на яких 100–150 літ. Готи позоставили в слов'янській культурі багато слідів, також і в мові, наприклад, від них позоставалися такі слова, як *ніст*, *ніп*, *хрестити*, й ін., відомі по всіх слов'янських мовах, бо слов'яни тоді були ще цілістю. За готами на південь посунулися й слов'яни. Але на готів зі сходу кинулося монгольське плем'я гунів, і виперло їх з-над Чорного моря й з-над Дунаю, й подалося далеко на захід, захоплюючи з собою й слов'янські племена. Гуни запанували над західними германськими племенами, наводячи страх на всю Європу, як «бич Божий». Але по смерті Аттіли 453 р. його держава помалу розпадається й зникає, а слов'яни тиснуть до Дунаю та Чорного моря. В половині VI віку, з року 558-го, насунулися зі сходу знову нові монголи, авари (обрї), й також заволоділи слов'янами й подалися далі на захід. Слов'янами вони володіли яких 150–200 літ, але раптом зникли, розбиті франками 797 року, тому й склалася в нас давня поговорка: *зник, як обрї*.

З аварської доби, з VI віку зачинається розпад досі суцільного слов'янського народу, який починає розходитися з своєї прабатьківщини на всі сторони, і з цього часу, з VI–VII ст. формально

закінчується праслов'янська доба. Слов'янам стало затісно на їхній землі й вони почали сунутися на всі сторони, де було для них місце, часом беручи його боєм. Увесь слов'янський рух провадиться в напрямку з півночі на південь, і зо сходу на захід. Може, десь під кінець V ст. передові слов'янські племена досягли Дунаю, але тут їх затримали готи; історики VI ст. Йордан та Прокопій свідчать, що за їхнього часу словіни й анти вже сиділи над долішнім Дунаєм і над Чорним морем. І вже в VI ст. деякі слов'янські племена, що пізніші дали народи болгарів, сербів, хорватів і словінців, перейшли Дунай і поволі подалися на Балкани.

Проф. С. Смаль-Стоцький так уявляє собі розхід слов'ян зі своєї прабатьківщини: «Під кінець V в. бачимо південних слов'ян аж над долішнім Дунаєм і над Чорним морем. Західні слов'яни посунулися вже в намічених теперішнім їх розміщенням напрямках аж за Одру й до Лаби. Північно-західні слов'яни досягнули вже Балтійського моря. Не помилимося, коли скажемо, що так само й північно-східні слов'яни протягом VI й VII вв. дійшли аж до Ільменського озера, чим перервався їх колишній зв'язок із північно-західними слов'янами (кашубами й словінцями). Ані одні, ані другі не могли посуватися прямо на північ, де сиділи все-таки близькі їм балти, отже, обходячи балтів, знайшлися перші на захід від них, а другі на схід від них. Так само радимичі й в'ятичі «от ляхов» пустилися в східнім напрямі над Сож і Оку, бо на них напирали кривичі й дреговичі, які не тільки зайняли їхні місця, але й собі «посувалися ще далі в північному напрямі за словінами і в східнім за радимичами й в'ятичами. Маємо повну підставу думати, що і сіверяни, і поляни знайшлися тоді вже за Дніпром. Інші ж українські племена йшли вслід за ними (деревляни), то знов поширювалися вслід за південними слов'янами не тільки на південь у напрямі ген до Дунаю й до Чорного моря (тиверці, угличі), але й до Карпат, і звільна навіть через Карпати на їх південний спад (тиверці, дуліби) тим більше, що південно-східні (українські)

слов'яни знайшли і на сході, і на полудні для свого дальшого поширення непереможні перепони, а все ширення слов'ян на всі сторони відбувалося на загал по лінії найменшого спротиву, хоч цим не хочемо сказати, що відбувалося воно без боротьби, –

південнослов'янське поширення на Балкани й українське на схід і південний схід сполучене було навіть із завзятими боротьбами».

Отже, з VI віку розпочалася в житті праслов'янської мови нова доба, доба перетворення намічених говорів на окремі слов'янські мови. Доба ця тривала кілька століть, і остаточно покінчилася десь у IX–X віці.

На історичну арену слов'яни виходять досить пізно, але вже в I віці по Христі про них пише грецький письменник Птоломей, звучи їх венедами. Далі слов'яни звалися різними назвами, а історики VI в. готський Йордан та візантійський Прокопій зуть їх антами та словінами.

Праслов'янська мова вже на початку своїм не була зовсім однакова, бо весь народ жив окремими родами. А пізніш ці роди почали гуртуватися в окремі більші племена, і тим самим і праслов'янська мова почала ділитися на окремі говірки, що потім, у процесі свого розвою, вирости в окремі слов'янські мови. Таким чином, праслов'янська мова, особливо під кінець свій, не була вже мовою суцільною, бо в ній виразно зарисувалися початки будучих мов.

5. ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Переходимо тепер до опису постання нашої української мови. Усе вищесказане дало нам правдивий малюнок дороги цього постання. Українська мова як така зарисувалася ще на слов'янській прабатьківщині, від якої відірвалася вже з виразними своїми рисами, як поставала й кожна інша слов'янська мова. Усі згідності й спільності в слов'янських мовах легко виявляються з їхнього давнього сусідства на слов'янській прабатьківщині, а різні форми одного й того мовного явища були вже в самій праслов'янській добі.

У слов'янській прабатьківщині українці сиділи приблизно на тих самих землях, на яких пізніш застала їх історія, цебто, українці автохтони на своїх землях, як це уловив М. Грушевський; так само й чеський археолог Нідерле твердить, що українці й білоруси найбільш автохтонні на своїх землях. «Середнє Подніпров'я було правдоподібно правітчиною нашого народу», — твердить М. Грушевський (т. I, с. 5, 45). Таким чином, Подніпров'я – це центр нашої найдавнішої території, де поставала на-

ша історія, де витворювалась наша мова. Але народ український займав розлогу землю, куди входили – вживаю пізніших назв – і Галичина, Закарпаття, південна Волинь, а також Подоння.

6. УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ Й УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

Українська земля, як доводять археологічні розкопки, була заселена з найдавнішого часу, ще з часів палеоліту, цебто старої кам'яної доби. Київ постав ще з початком людського життя на Дніпрових пагірках; на його терені знайдено найдавніші сліди людського життя в Східній Європі. Дніпро (Бористен) з глибокої давнини був головною торговельною дорогою. Він має широку систему допливів, сам простий, спокійний, а тому дуже надавався на

водний шлях, і Київ став його найкращим пристанком при різних зносінах.

Археологія й мовознавство тепер сильно розвинулися, й вони освітили початки українського народу й його мови ще в доісторичних часах. Археологія показала, що на наших землях, підбиваючи під себе тубільну людність, жило багато різних народів, наприклад, кіммерійці (1000 літ до Христа), скити (VII ст. до Христа), сармати (IV–III віки до Христа), роксолани чи алани, готи (II–III в. по Христі), гуни (IV–V віки), болгари, авари. Народи ці позоставили на наших землях, а також у нашій мові багато своїх слідів. Цим пояснюється, що дуже багато, понад 600 різних топографічних назв, наприклад, річок, пагірків, осель і т. ін. чужого походження, – готських, сарматських, аланських і ін.

Уже з IV віку по Христі безперечно вирисовується перед нами український народ (М. Грушевський. Історія України-Руси, I, 15), а вже з VI віку бачимо його зовсім ясно. Так званих антів, що жили по берегах Чорного моря, наука сприймає за предків українців, і про цих антів розповідають уже грецькі джерела VI віку. І вже в той далекий час росла мова цього давнього народу, з неї пізніш постала мова українська. Звичайно, ця мова розросталася тією дорогою, на яку вступила ще на своїй слов'янській праба-тьківщині.

Але під тиском кочівників, що заливали українську землю, українцям часом доводилося відступати, але пізніш вони знову верталися на свої споконвічні оселі, як було це, скажемо по го-тах. Був час, коли українські племена мусили відступити на Ду-

най, і пробули там не малий час, чого в нашій мові позостався цікавий слід: слово «*дунай*» у наших старих пам'ятках і піснях визначає взагалі велику воду; це бачимо, наприклад, у «Слові про Ігорів похід», нашій пам'ятці 1187 року. Пригадую тут, що наш Початковий Літопис взагалі виводить слов'ян з-над Дунаю: «По мнозїх времєнїх сіли суть словєни по Дунаєві, гдє єсть нинї Угорська Земля і Болгарська. От тих же словєн розїдошася по землї, і прозвашася іменї своїми».

Проф. С. Смаль-Стоцький вважає антив за південних слов'ян. За свідченнями VI в. Йордана й Прокопія, анти сиділи між Дністром і Дніпром аж до Чорного моря. За Шахматовим, анти – це східні слов'яни, предки руських. М. Грушевський твердить, що анти – це племена тільки Київської Русі. Для Нідерле анти – це волиняни, що перші утворили були свою державу. Як бачимо, однієї думки про антив ще нема.

Див.: М. Грушевський. Анти. Львів, 1898 р., ЗНТ, т. 21.

Див. мою працю про це «Слово! 1949 р., с. 164 і 185.

7. УКРАЇНСЬКІ ПЛЕМЕНА

Уже на своїй прабадьківщині слов'яни ділилися на роди, а роди почали гуртуватися в окремі племена. Коли на Схід потягла частина слов'ян, то вона рано зайняла свої землі й тут довго жила окремими племенами. Наш Початковий Літопис подає такі слов'янські племена, що лягли в основу народу українського:

- 1) поляни – над Дніпром, у теперішній Київщині;
- 2) деревляни – в лісах по Горині, Прип'яті й Дніпру;
- 3) сіверяни, сівера – по Десні й лівих допливах середнього Дніпра;
- 4) уличі – між Дністром та Бугом;
- 5) тиверці – на південний захід від уличів, над Дністром, аж до моря;
- 6) дуліби, волиняни – над горішнім західнім Бугом;
- 7) хорвати й лучани – в Галичині, їх року 981-го князь Володимир прилучив до своєї держави.

На жаль, Літопис подає не про всі племена, наприклад, мовчить про донців, що заселявали Подоння й пізніше злилися з українцями.

Археологія цілком підтвердила ці дані Початкового Літопису про розселення східної групи слов'ян.

Одірвавшись від спільнослов'янського життя, східнослов'янські племена довго жили родами, мало еднаючись між собою, бо й добрих шляхів для єднання не було тоді, та й саме родове життя від того стримувало. Наш Початковий Літопис сильно підкреслює окремішність наших племен, і твердить, що кожне з них жило своїми звичаями й обичаями. На формування окремих племен із родів сильно впливали такі фактори: географічне положення, економічний стан, стан політичний і сусідство з іншими племенами. Процес формування племен українського народу, а тим самим і української мови, затягнувся на довший час, головню ж на віки IX, X і XI, коли остаточно створилися українські племена, а з тим і говори української мови.

8. ТЕРИТОРІЯ РОЗСЕЛЕННЯ

Територія розселення українських племен, а тим і української мови, була дуже розлога. На півночі її йшла лісова полоса – густі ліси, що залізною заслоною відділювали українські племена від тих племен (словен, в'ятичів, фінів), що пізніше склали народ москвичів чи великоруський. Ліси й залісся були мало придатні до хліборобства, й українських племен до себе не манили. На заході нашої землі були Карпати, далекі від центру на Подніпров'ї. На півдні тягнувся широкий степовий пояс – середньоазійський степ, що заходив на нашу територію великим клином. Це центральне Подоння, долішнє Подніпров'я й Подністров'я. По цьому степу постійно товклися різні азійські кочові орди, головню монгольські, з якими ми весь час

муслили входити в певні стосунки, а це позоставило виразні сліди і в нашій культурі, і на нашій мові.

Справа в тому, що безмежні рівнини Азії йшли без перепон в Європу аж до Атлантійського океану, тому азійські кочовики легко сунулися далеко на захід. В Азії відбувалися різні фізичні та геологічні зміни, які гнали азіатів на захід.

Різні кочові монгольські орди, що товклися по нашій землі, довший час не давали змоги нашим племенам тісніш об'єднуватися в державну спільноту. Але коли на півдні та сході від нас постала сильна й культурна Хозарська держава, то вона в VI–IX віках стала для українських племен охоронним валом, за

яким вони змогли об'єднатися й створити міцну державу. Це була половина IX віку, коли з племен почав складатися український народ і коли з племінних говірок стала творитися українська мова.

Чужинців на українській території було мало, але з часом вони закріпилися на наших пограниччях; це були: поляки, москвини, білоруси, литовці, словаки на заході й півночі, і всі вони позоставили свої сліди на нашій мові, як і ми на їхній. Взагалі, на заході українська територія немало тратила на користь поляків, угрів, волохів та словаків, зате далеко посунулася на південь та схід, по Крим та Кавказ.

9. ПОСТАННЯ МОВ БІЛОРУСЬКОЇ Й РОСІЙСЬКОЇ

На слов'янському Сході постала не одна українська мова, але три мови: українська, російська й білоруська, і всі три вони, одірвавшись від мови праслов'янської, постали рівнорядно однаковим способом, і всі вони мови окремі, самостійні.

В основу білоруського народу лягли племена: полочани – по горішній Двіні, західна частина кривичів при Дніпрі, радимичі – по середньому Дніпру й Сожу, дреговичі – в Поліссі. Білоруські племена рано опинилися в українському державному об'єднанні, мали українську княжу династію в своїх пізніших князівствах: Полоцьким, Мінським і Смоленським. На Сході зацепилася навіть українська вимова в назві міста Мінськ замість білоруського чи російського Менск (Див. монографію: Проф. Іван Огієнко. Розмежування пам'яток українських від білоруських // «Записки Чину Св. Вас. Вел.». 1934 р., т. VI і окремо, с. 1–32). Треба мати на увазі, що слово «білоруський» дуже давнє слово, і в'яжеться з Руссю українською, а не московською. Довгі віки Білорусь зв'язана була з Україною єдністю державною, церковною та культурною. Ось тому по-німецьки кажемо Weissruthenie, а не Weissrussland.

Російські племена посіли північну землю на Сході. Це були племена: словени – біля озера Ільменя, на самій півночі, східні кривичі – над горішньою Волгою, в'ятичі – по горішній Оці (Ока).

Племена ці, прийшовши на східну північ, застали там багато різних степовиків, малих фінських племен монгольської раси: чудь, весь, мурома, меря, мордва, черемиси, вотяки, зиряни й ін.

І розпочалася тут уперта й довга боротьба слов'янських племен з племенами фінськими. Фіни були слабкі й спокійні, тому легко піддавалися рушенню, а вкінці підпали їм зовсім. Слов'янщення чи рушення фінів розпочалося дуже рано, може ще з VIII віку (див.: проф. С. Платонов. Учебник русской истории, 1945 р., с. 10) і тяглося дуже довго, цілих п'ять віків. Взагалі, всі новітні російські вчені доводять, що росіяни, як народ чи нація, постали з мішанини з підбитими фінами, й постали дуже пізно, десь у XII-XIII віці. Звичайно, ця велика фінська домішка сильно відбилася як на російській мові, так і на самому народному житті. Про це проф. С. Платонов пише (с. 60): «Смешение русских поселенцев с финскими туземцами не прошло бесследно для русских. Они восприняли некоторые физические и духовные черты того племени, с которым роднились на новых местах. Изменился их чисто славянский тип и характер, получилось как бы новое славянское племя. Это племя, в состав которого вошли славяне разных областей и племен и некоторая примесь финов, называется великорусским племенем». Ось тому й сама російська мова складається під впливом і своїх східних сусідів, різних фінських племен, чому в ній, особливо в топографічних назвах та в мові живій, так багато різних фінських слів, чого не було й нема в мові південній, українській (Проф. Пресняковъ. Образование великорусскаго государства. 1918; Любавский. Образование основной государственной территории великорусской народности. 1929. Див. монографію Веске).

Російська мова, як і мова українська та інші слов'янські мови, намітилася ще на слов'янській прабатьківщині, і то не тільки сама, але в двох своїх головних наріччях: північноруське й південоруське.

Від племен українських ці російські племена були відгороджені густими величезними лісами, тому обидві ці мови розвивалися незалежно одна від одної, розвивалися кожна своєю дорогою, без якоїсь спільної доби, для якої нема місця в нашій історії.

До цього треба ще раз підкреслити, що південний кочовий степ робив життя на українській землі дуже небезпечним, тому весь час була певна колонізація з півдня на північ, в залісся, в Суздальське князівство. Українці (як це бачимо тепер у Канаді)

попереносили на північ свої південні назви міст, наприклад: Переяслав, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич і т. ін. Попереносили також і поширили свої старші билини князівської доби й т. ін. Звичайно, вся ця українська еміграція на північ ви-народовилася, та й була вона, певно, не надто великою, хоч сліди її в російській мові полишилися надовго.

10. СПІЛЬНОЇ «РУСЬКОЇ» МОВИ НІКОЛИ НЕ БУЛО

Говорити про єдність давніх східних племен північних і південних не маємо жодних наукових підстав, – такої єдності ніколи не було, й ніколи не було якоїсь однієї спільної руської мови на Сході слов'янства. Так, Україна, що тоді звалася Русь, під своєю державою об'єднала в IX–X віках увесь слов'янський Схід, цебто народи український, російський та білоруський, але це було об'єднання виключно державне, політичне і в жодному разі не етнічне й не мовне. До нашого державного об'єднання належали й неслов'янські племена. Дійсно, з України, з Русі (це була головно Київщина) пішла наша князівська династія Рюриковичів на північ, так що московські князі аж до 1613 року були, як знаємо, тільки з цієї династії. Але спільність князівської династії (в дійсності варязької) аніяк не свідчить про спільність племінну чи мовну – український народ і українська мова пов'язана з народом російським і його мовою так само, як і з іншими слов'янськими народами й мовами. Державна єдність для розвитку мови – це чинник великої ваги, але не вирішальний, тим більше, що й сама ця єдність не була довгою, і в 1125 році, по смерті великого князя Володимира Мономаха назавжди порвалася. Українська династія занесла з півдня на північ і свою державну назву Русь, а спільність держави зробила цю назву спільною для півночі й півдня вже в давнину. Русь – це була тільки державна назва, до того можливо й не своя, політичний термін, спільний спочатку на Сході для півдня й півночі, але головно для півдня, а не термін якоїсь племінної чи мовної спільноти. Що не було якоїсь спільної мови «руської» чи «праруської», про це рішуче твердить проф. С. Смаль-Стоцький у своїй вище цитованій праці «Східні слов'яни», 1928 р., с. 21: «Не було (спільного) центра або колиски східних слов'ян на середньому Дніпрі. Словіни новгородські, радимичі, і в'ятичі, і кривичі та й дреговичі середнього Дніпра ані не бачили, в тій колисці ніколи не

лежали, і з неї в свої нові оселі ніколи не розходилися, тільки прямо із свого первісного осідку в прабатьківщині, так би сказати, найкоротшою дорогою направці, посуваючися навкруги балтів, ішли до нового осідку. Так само й бужани, і волиняни, і дуліби, і тиверці не вилігувалися в колисці над Дніпром. Якоїсь єдності й спільності східних слов'ян з одним якимсь центром не бачимо навіть ще далеко пізніш, а не то в цих давніх часах. Східні слов'яни, т. зн. їх частини (племена) стикалися в тих часах однаково і з північними, і західними, і південними слов'янами, т. зв. з поодинокими їх племенами, ніякі спільні інтереси супроти інших груп їх тоді до купи тісніше не в'язали, так що про якийсь окремішній спільний їх розвиток у суперечності до південних і західних слов'ян ані сліду ніде не бачимо».

У 988 р. великий кн. Володимир охрестив Київ, а потім почав хрещення й усієї своєї величезної держави. Тоді ж розпочалася в Києві й наша літературна мова, і кн. Володимир далі ширив по всій своїй державі не тільки православну Віру, але й літературну мову. І на півночі запанувала та сама літературна мова, що й на півдні, і вся ця літературна мовна спільність довго накидала в науці мильний погляд ніби й про однаковість народних мов. Церковнослов'янська мова була тоді літературною мовою для всього слов'янства, але з цього ніхто не стане твердити, що й народні мови були однакові. Літературне, скажемо, вбра на півдні вже в IX–XI віці вимовлялося віра, а на півночі вера.

11. ВІДМІННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ Й РАСИ

Пам'ятки української мови дійшли до нас тільки з XI віку, але й вони свідчать, що вже тоді наша українська мова мала свої основні риси, відмінні від рис мови російської (Див. мою працю «Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків», 1929 р., 494 с. – тут я докладно вияснив риси старої нашої мови.

Проф. Є. Тимченко випустив цінну працю «Історичний словник українського язика», Київ, 1930-1933, т. I (більше не було). Коли б цей словник брав матеріял починаючи з XI ст., відразу було б видно, що вже тоді українська мова була самостійна, від російської мови відмінна. Та советська російська влада дозволила друкувати цього словника тільки з матеріялом, з XIV віку починаючи (Див. про це мою рецензію в «Prace Filologiczne», 1931 р., т. XV,

ч. 2, с. 241–264). Але й без цього за останні часи сильно розвинулася наука про людину, антропологія, і вона незбито показала, що українці й росіяни – це два різні народи; див., наприклад, працю проф. Хв. Вовка: *Студії з української етнографії та антрополії*. Прага, 1927 р.

12. ПОЛІТИКА В ОБОРОНІ «ІСКОННОГО ЄДИНСТВА РУССКИХ НАРЕЧІЙ»

Те, що державна назва Русь перейшла з України також і на північ, а також те, що спочатку, в X–XII віках усі східні племена були в одній державі, та що з 1654 р. українці підпали під московську політичну владу, це поставило російських учених на ложну путь, ніби народи український і російський – це один і той народ, а мова їх спільна, чи власне українська мова – це наріччя мови російської. І ось це почали російські учені боронити в своїх наукових працях, але робили це з чисто політичних поглядів: коли признати українцям окремішність їхньої мови, то, виходить, і народ окремий, а це вже накидає думки і про окремішність державну. Таким чином російська

наука стала проповідувати «исконное единство русских нарѣчій», а це довело тільки до наукового баламутства. Такі «політичні українці» по Першій світовій війні появилися й по інших державах слов'янського світу. Серби захопили хорватів і їх наука стала всіма силами доводити, ніби хорватська мова – це тільки наріччя сербської, що є тільки одна сербохорватська мова. Так само чехи захопили Словакію і так само їхня наука стала доводити, ніби є одна чехословацька мова. Більше того, росіяни, серби й чехи тихо подали один одному руки й спільно доводили, що нема окремих мов ані української, ані хорватської, ні словацької. Польська наука, так само політично заінтересована в своїх українських підданцях, стала робити те саме, наприклад, проф. А. Брюкнер. Учений світової слави В. Ягіч

у своїх німецьких писаннях в Австрії зве українську мову окремою самостійною мовою, а в російських писаннях – тільки за наріччя.

Покійний наш проф. С. Смаль-Стоцький, що ревно боронив самостійність української мови, живучи в Чехах, не визнавав ані словацької, ані хорватської мови за мови самостійні.

На такий же політичний основі постала була 1856 року й відома теорія російського професора М. Погодіна, що ніби поляни – то були великоросіяни, яких татарський погром Київської землі погнав на північ, а в XIII–XIV віках опустілі українські землі зайняли галичани. За цю теорію зав’язався довгий спір, і вкінці багато вчених як українців, так і росіян, глибоко довели, що українці автохтони на своїх землях, і по татарському погромі позосталися так само вдома, а втекла тільки незначна частина (Див. його працю «Розвиток поглядів про сем’ю слов’янських мов». Прага, 1927 р., с. 7, 13, 15 та ін. Цікаво, що «Відозва до українців» 1846 р. Київського Кирило-Методіївського Братства зве словаків і хорватів окремими народами. Про теорію Погодіна й зв’язаний з нею спір докладно подаю з відповідною літературою в своїй праці «Українська культура». Прага, 1923 р., с. 254–261).

13. НЕОБҐРУНТОВАНІСТЬ ТЕОРІЙ УЧЕНИХ РОСІЙСЬКОЇ ШКОЛИ

За останні часи, в кінці XIX й на початку XX ст., сильно була поширилася наука т. зв. російської школи, академіка Ф. Фортунатова та його учнів – А. Шахматова, Поржезинського й ін. Ці вчені встановили науку про т. зв. прамови, праформи, празвуки й т. ін. В історії постанови мов вони вводили загальні чи прадоби, встановлені не на основі фактів, а виключно на голих домислах. Так наприклад, А. Шахматов доводив, ніби була загальна праруська доба в житті східнослов’янської мови, і тільки десь у XII ст. з неї постали мови українська, російська й білоруська. Ця теорія Шахматова про спільну праруську добу була може бистроумна, але малодоказова. Багато вчених прийняли її й ідуть за нею й тепер. Але генеалогічна теорія Шляйхера давно вже впала і помалу почала падати й теорія про праруську добу Шахматова, як постала на родословній теорії. Сильніші вчені західні не раз виступали проти теорій Шахматова, наприклад, А. Брюкнер, В. Ягіч і ін., а Міклошіч взагалі не визнавав прамов. Сумнівалися в правдивості далекойдучих гіпотез Шахматова й деякі вчені російські, наприклад, Істрин. Особливо гостро виступив проти теорії Шахматова наш проф. С. Смаль-Стоцький, пишучи, що вона «фантастична, штучна, скомплікована й до неможливості замотана, нереальна... Праруська мова — це тільки фантазія, яку крайня пора вже раз викорінити в нашій науці... Російська шко-

ла (Фортунов, Шахматов, Поржезинський) признає ще взагалі велике поле фантазії й любується в комбінаціях і теоретичних конструкціях, які, на наш погляд, переступають межі науки й сягають в область поезії» (Др. С. Смаль-Стоцький. Розвиток поглядів. 1927, с. 52, 72, 61; Олексій Шахматов. 1864 р. 1920 р.).

Як я вище показав, слов'янські племена з прабатьківщини порозходилися в різні місця, й ніякого праруського народу ніколи не було, а тим самим не було й праруської мови. Українська й російська мови започаткувалися ще на слов'янській прабатьківщині, а вийшовши звідти, розвивалися кожна окремо й самостійно.

14. УКРАЇНСЬКА МОВА, А НЕ НАРІЧЧЯ

Наукове мовознавство тепер довело власне такий погляд на життя й постання мов взагалі. Мови розвиваються рівнобіжно одна одній, а не генетично, не одна з одної. Уже Копітар у своїй праці 1836 року показав, що всі слов'янські мови – то сестри одна одній, незалежні одна від одної. Так само й Міклошич справедливо навчав, що всі мови самостійні. Так, сусідні мови завжди мають багато спільного, але все-таки кожна мова індивідуальна окрема одиниця.

З бігом часу ніби спільні мови розходяться, мовні різниці стають ясніші. Взагалі, на розвій кожної мови сильно впливає час, історія, її сусіди. Багато російських учених твердили, ніби українська мова – то тільки наріччя мови російської, а польських – наріччя польської. Це чисто суб'єктивні політичні твердження, на науці не оперті. Народ чи нація постає з племен, племена з родів; так само постає й мова зі своїх племінних говірок. Зрештою, термін *язык-мова*, *наріччя*, *говірка* – це все умовні терміни, для окреслення яких нема сталого змісту, нема й ясної межі між ними. Російська мова, скажемо, є окрема самостійна мова, але супроти своєї праслов'янської мови, з якої вона розвинулась, вона тільки наріччя. Життя й культура з бігом часу ведуть племена до об'єднання, так само й говори об'єднуються в мови. Свого часу російський проф. Будилович у Варшаві, намагаючись довести, що поляки не мають окремої мови, твердив, що *языком* зветьмо ту мову, що налічує щонайменше 20 мільйонів народу, коли ж народу менше, то це не *язык*, а тільки наріччя, мова, жаргон.

До цього допроваджує політичне осліплення й суб'єктивне бажання обернути мови конче в говірки іншої мови!

За новішого часу глибоко вивчаються окремі мовні явища й творяться т. зв. ізоглоси, ізофони й т. ін., а вони ніколи не пробігають рівнобіжно в одній мові, а перетинаються й перехресшуються по різних мовах. На основі власне цього можна давати зовсім інші поділи слов'янських мов, і це певно незабаром буде зроблене. І взагалі сусідні мови сильно збігаються між собою, і їх відокремити так же трудно, як трудно відокремити окремі кольори в райдузі: колір існує, але неможливо окреслити, де він починається, а де кінчається.

Антропологія ясно й докладно довела, що расово українці, росіяни й поляки – це різні окремі народи. Так само різні в них мови, кожна сама в собі самостійна, а для дослідю цього треба брати мову в цілому: в фонетиці, в формах, в складні, словнику, наголосі й т. ін. – тоді тільки впливе перед нами кожна мова, як цілість у самій собі, як мова самостійна. Початок багатьох мовних явищ треба шукати не з впливу панівної мови, а ще на прабатьківщині. Як я вже підкреслював, наші пам'ятки сягають XI століття і в них уже знаходимо багато основних рис української мови. Але треба тут підкреслити, що в мовознавстві ще й сьогодні подивується неправильне, тільки російське, читання староукраїнських пам'яток, а це веде нас до повної наукової плутанини. Навпаки, коли старі наші пам'ятки читати так, як вони справді читалися на наших землях, тоді перед нами впливає правда наша фонетика (Див. мою працю «Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці». Варшава, «Елпіс», 1926 р., т. I, с. 9–32).

Російські вчені тільки з політичних міркувань натягують українську мову до мови російської. А між тим глибше вивчення нашої мови показує, що вона багатьма своїми ознаками наближується скоріш до мови сербської, а не російської. І це відомий факт, що українець, який не знає російської мови, легше порозуміється з сербом, ані ж з росіянином. Та й расово українець ближчий до серба.

І цілком можливо, що на прабатьківщині в українців було трохи інше сусідство, аніж воно тепер. У всякому разі, в дунайську нашу добу ми сусідували з сербами, а не росіянами. А вже

коли українські племена закріпилися остаточно на своїх місцях, то в них ніколи жодної тяги на північ не було, – там було гірше життя, та й ліси непроходимі. Про це правдиво пише російський учений Ростовцев: Київська Русь «по своїх попередниках одержала в спадщину всі риси, притаманні для держав, що постали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, а не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами» (М. Ростовцевъ. Елли́нство й иранство на юге Росси́и. СПб., 1918. Див. іще: Проф. Готьє. Очерк по истории материальной культуры Восточной Европы. Ленинград, 1925; Б. Д. Греков. Культура Киевской Руси). При такому стані нема й мови про якусь там спільну праруську мову: мови українська й російська розвивалися окремо й самостійно, одна від одної незалежно.

Ось таким шляхом постала українська мова, і серед слов'янських мов завоювала собі окреме становище, як мова самостійна. Науковий світ європейський скоріш визнав українську мову за мову самостійну, наприклад: чех Палацький 1830 р., Копітар, Шляйхер, Ф. Міклошіч, Шмідт, Гірт, Бодуен-де-Куртене й багато інших. Російські вчені вперто звали українську мову наріччям російської, але багато з них також здавна пішли за правдою й визнавали нашу мову мовою самостійною, наприклад: П. Лавровський, Даль, Срезневський, Ф. Корш і ін. А року 1905-го й уся Російська Академія наук своєю «Запискою» визнала українську мову за мову самостійну (А. Животко. Чужинці про красу й багатство української мови // «Холмський Православний Народній Календар на 1944 р.» Холм, с. 80–82; Ілько Борщак. Європа про українську мову XVII–XVIII ст. // Рідна мова, 1933 р., ч. 2 і 8. (Див.: Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПб., 1905 р., видання Академії наук).

Вороги української мови часом твердили, ніби вона – це «вдумка австро-польської інтриги» (М. Юзефович). Подібну думку ця «Записка» Академії наук зве «плодом неуктва або злобної вдумки».

Література

- Подаю тут тільки головніше з літератури історії нашої мови.
- Проф. Іван Огієнко. Історія української мови, т. I. Вступ до історії української мови. Кам'янець-Подільський, 1919 р., 88 с.;
- П. Житецький. Очеркъ звуковой історіи малорусскаго нарѣчія. Київ, 1876 р., IV +376 ст.;
- В. Шимановскій. Очерки по історіи русских нарѣчій. Черты южнорусскаго нарѣчія в XVI-XVII вв. Варшава, 1893 р.;
- И. И. Огієнко. Курсъ украинскаго языка, вид. 2, Київ, 1919 р., 325 с.; вид. 1-ше 1918 р.;
- Проф. С. М. Кульбакинъ. Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологии, Харків, 1919 р., 104 с.;
- І. Свенціцкій. Нариси з історії української мови. Львів, 1920 р., 100 с.;
- Проф. П. О. Бузук. Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня. Одеса, 1924 р., 60 с.;
- Проф. Др. Ол. Колесса. Погляд на історію української мови. Прага, 1924 р., 43 с.;
- А. А. Шахматовъ. Краткій очеркъ історіи малорусскаго (украинскаго) языка // «Украинскій народ въ его прошломъ и настоящемъ». СПб., т. II, 1916 р.;
- Акад. Ол. Шахматов, Акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови. Київ, 1924 р., IV +208 с.;
- А. А. Шахматовъ. Очеркъ древнѣйшаго періода історіи русскаго языка. Петр., 1915 р.;
- «Энциклопедія славянской филології», вып. II;
- Його ж. Къ вопросу объ образованіи русских нарѣчій. Варшава, "Р. Ф. В.", 1894;
- Його ж. Къ вопросу объ образованіи русских нарѣчій и русских народностей // «Журнал Мин. Нар. Просв.» 1899 р., кн. 4, с. 324–384;
- Його ж. Курсъ історіи русскаго языка, ч.ч. I-II-III. СПб., 1909–1911, літогр. видання, нове видання 1911–1912 р.;
- Його ж. Введеніє въ курсъ історіи русскаго языка. Спб., 1916 р.;
- Проф. Петро Бузук. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. Київ, 1927 р., 96 с.;

К. Німчинов. Український язык у минулому й тепер. 1925 р., 2 вид., 1926 р.; Проф. Є. Тимченко. Курс історії українського языка. Вступ і фонетика. Київ, 1927 р., 170 с.; вид. 2-ге 1930 р.;

С. Смаль-Стоцький. Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні прикмети // Дзвони, Л., 1933 р.;

А. А. Шахматовъ. Введеніе въ курсъ исторіи рускаго языка. Историческій процессъ образованія русскихъ нарѣчій. Петр., 1916 р.;

Проф. М. К. Грунський, Доц. П. К. Ковальов. Нариси з історії української мови. Львів, 1941р., 355 с.;

Проф. Іван Огієнко. Українська літературна мова XVI-го ст. Вступ, фонетика, морфологія, складня. Варшава, 1930 р., т. I-II, 520 + 192 ст.

*Текст подано мовою оригіналу (див.: Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 315 с.).

Леонід Арсенійович Булаховський

Булаховський Леонід Арсенійович – академік АН УРСР, член-кореспондент АН СРСР, доктор філологічних наук, професор, видатний український лінгвіст-славіст.

Народився в Харкові 2 (14) квітня 1888 року в родині майстра-механіка. Після закінчення гімназії Л. А. Булаховський вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет, який закінчив із відзнакою у 1910 році й там залишився для продовження навчання в аспірантурі.

Протягом свого життя працював у Пермському (1917 – 1921 рр.), Харківському (1921 – 1942 рр.), Московському (1943 р.) і Київському (1944 – 1960 рр.) університетах, а з 1944 р. по 1961 р. був директором Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. У 1957 – 1961 рр. Л. А. Булаховський очолював комітет славістів.

Більше ніж півстоліття учений віддав науковим дослідженням, викладанню лінгвістичних дисциплін та створенню підручників і посібників. У його науковому доробку понад чотириста праць із загального мовознавства, славістики, україністики та русистики. Його цікавили питання функціонування мови, закономірності становлення й розвитку літературних мов, слов'янської акцентології, фонетики і граматики, стилістики та мови художньої літератури.

Академік Л. А. Булаховський створив потужну лінгвістичну школу, представниками якої є такі відомі вчені, як акад. Ю. В. Шевельов, акад. І. К. Білодід, акад. О. С. Мельничук,

член-кор. НАН України, О. Б. Ткаченко, член-кор. НАН України А. П. Непокупний, доктори філологічних наук А. Й. Багмут, Л. Л. Гумецька, М. О. Карпенко, В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова та багато ін.

За наукові досягнення в науковій, педагогічній та науково-організаційній діяльності учений був нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, а 1941 р. було присвоєно звання заслуженого діяча науки УРСР.

Коло наукових інтересів акад. Л. А. Булаховського: історія східнослов'янських мов, порівняльно-історична акцентологія слов'янських мов, славістика (лексикологія і грамати́ка), загальне мовознавство, стилістика і лінгвопоетика, синтаксис, методика викладання української мови.

Основні мовознавчі студії науковця:

I. Славістика (акцентологія): «Акцентологічний коментарій до польської мови» (1950), «Акцентологічний коментарій до чеської мови» (1953, 1956), «Болгарский язык как источник реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы» (1958), «Акцентологическая проблематика вопроса о славяно-балтийском языковом единстве» (1959).

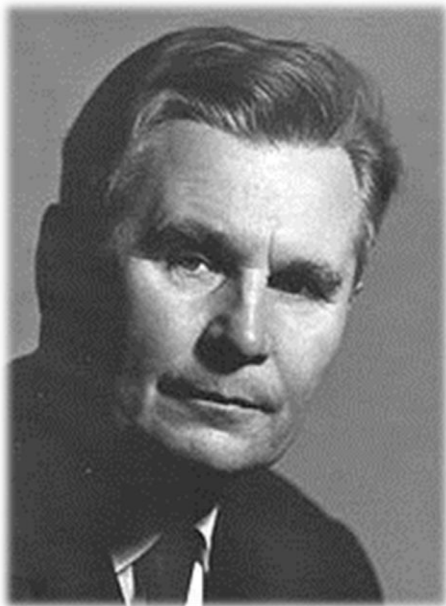
II. Україністика: «Український літературний наголос (характеристика норми)» (1943, 1947), «Питання походження української мови» (1956), «Історичний коментарій до української літературної мови» (1948).

III. Русистика: «Курс русского литературного языка» (1935, 5-е вид. – 1952), «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (1936, 5-е вид. – 1958), «Русский литературный язык первой половины XIX в.» (ТТ. 1 – 2, 1941, 1954).

IV. Загальне мовознавство: «Виникнення і розвиток літературних мов» (1941 – 1947), «Вступ до мовознавства» (1953) та ін.

Помер Л. А. Булаховський 4 квітня 1961 року в Києві, де й похований на Байковому цвинтарі. На честь ученого в м. Києві названо вулицю його ім'ям.

Михайло Андрійович Жовтобрюх

Жовтобрюх Михайло Андрійович – доктор філологічних наук, професор, видатний український мовознавець.

Народився 4 (17) листопада 1905 року в с. Ручки Полтавської області. Навчався в Дніпропетровському інституті народної освіти на професійному факультеті, який закінчив у 1929 – 1930 рр. Після закінчення навчання працював у Запорізькому педагогічному інституті викладачем, старшим викладачем, а з 1937 р. – доцентом Київського педа-

гогічного інституту до 1948 р.

Після переїзду до Росії очолив кафедру російської мови в Тюменському педагогічному інституті (1948 – 1951 рр.), а потім працював завідувачем кафедри російської мови в Узбекистані в Бухарському педагогічному інституті (1951 – 1953 рр.).

Повернувшись в Україну, завідував кафедрою мовознавства в Черкаському педагогічному інституті.

Упродовж 1959 – 1982 рр. був завідувачем відділу теорії української літературної мови Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР і водночас – професором Київського педагогічного інституту (1960 – 1985 рр.).

Коло наукових інтересів проф. М. А. Жовтобрюха: сучасна українська літературна мова, історія української мови, історія українського мовознавства, культура усного й писемного мовлення, соціолінгвістика, порівняльна грамати́ка слов'янських мов.

Науковий доробок науковця:

Монографії: «Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)» (1963 р.); «Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX ст.)» (1970 р.); «Українська грамати́ка» (1986 р., російською мовою; у співавторстві); «Східнослов'янські мови» (1987 р., російською мовою; у співавторстві); «Нарис історії українського радянського мовознавства (1918 – 1941 рр.)» (1991 р.).

Колективні праці (співавтор і відповідальний редактор): «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (1969 р.); «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973 р.). Працював над створенням фундаментальної монографії «Історія української мови. Фонетика» (1979 р., у співавторстві з В. М. Русанівським, В. Г. Скляренком), що стала однією з найкращих спроб діахронічного вивчення фонетичного ладу української мови. Ця праця разом з іншими трьома книгами серії («Морфологія», 1978 р.; «Лексика і фразеологія» та «Синтаксис», обидві – 1983 р.) відзначена премією імені І. Франка НАН України.

Підручники для університетів і педагогічних інститутів: «Історична грамати́ка української мови» (1957 р.); «Курс сучасної української літературної мови» (4-е видання, 1972 р.); «Порівняльна грамати́ка української і російської мови» (1978 р.); «Історична грамати́ка української мови» (1980 р.).

Помер Михайло Андрійович Жовтобрюх на 91-му році життя 16 грудня 1995 року в Києві.

Віта́лій Мака́рович Руса́нівський

Русанівський Віталій Мака́рович – академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, видатний український мовознавець.

Народився 25 червня 1931 року в Харкові в родині філологів. Його батьки були літературознавцями, батько – деканом філологічного факультету Київського державного університету, якого влітку 1941 року було несправедливо звинувачено в буржуазному націоналізмі, заарештовано й страчено в Лук'янівській в'язниці, а 1956 ро-

ку було реабілітовано.

Закінчивши школу в 1949 р. із золотою медаллю, В. М. Русанівський вступив до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка на філологічний факультет, який успішно закінчив у 1954 р., залишившись навчатися далі в аспірантурі при кафедрі української мови під керівництвом доц. П. Д. Тимошенка. Спеціалізацією ученого стала історична грамати́ка української мови. У цій галузі Віталій Макарович захистив кандидатську (1960 р.), а потім і докторську (1970 р.) дисертації.

З 1957 р. В. М. Русанівський працює в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, який очолює з 1981 р. до 1996 р., а з 1996 р. до 2007 р. – радник Дирекції Інституту.

Протягом свого життя акад. В. М. Русанівський підготував 12 (дванадцять) докторів і 30 (тридцять) кандидатів наук зі спеціальностей: 10.02.01 – українська мова, 10.02.02 – російська мова, 10.02.03 – слов'янські мови, 10.02.15 – загальне мовознавство.

Коло наукових інтересів акад. В. М. Русанівського: історична граматики української мови, історія української літературної мови, сучасна українська літературна мова, проблеми міжмовних контактів, стилістика та мова художньої літератури.

Основні праці науковця:

Монографії: «Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI-XVII ст.» (1959 р.); «Структура українського дієслова» (1971 р.); «Дієслово – рух, дія, образ» (1977 р.); «Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI – початку XVIII ст.» (1978 р.); «Походження і розвиток східнослов'янських мов» (1980 р.); «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов» (1985 р.); «Структура лексичної і граматичної семантики» (1988 р.); «У слові – вічність» (2002 р.).

Колективні праці (співавтор): «Українська мова», «Життя слова» (обидві – 1978 р.), «Украинская грамматика» (1986 р.); «Українсько-чеські паралелі в текстах і ситуаціях. Розмовник» (2002 р.). Науковий керівник авторських колективів і один з авторів праць «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969 р.); «Філософські питання мовознавства» (1972 р.); «Науково-технічний прогрес і мова» (1978 р.); «Історія української мови» (т. 1-4, 1978 – 1983 рр.); «Граматики чеської мови» (1992 р.). Як член редколегії «Словника української мови» в 11-ти томах (1970 – 1980 рр.; Державна премія СРСР, 1983 р.) розробляв проблематику лексикографування термінології різних наук, зокрема суспільно-політичної. Значне місце в працях науковця посідають питання методології лінгвістичних досліджень.

Підручники: «Історія української літературної мови» (2001 р., 2002 р.). Був співголовою редколегії та одним з авторів енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004 рр.).

Помер В. М. Русанівський 27 січня 2007 року в Києві й похований на Байковому цвинтарі.

В.М. Русанівських

ДАВНЬОКИЇВСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА*

Основа давньокиївської літературної мови. Вклад головних поглядів на її походження

Літературна мова існує відтоді, відколи існують твори, написані нею. При цьому можна, не порушуючи цієї істини, зробити її на одне-два століття старшою, пам'ятаючи про те, що найперші пам'ятки могли й не зберегтися. Навряд чи можна сумніватися в тому, що мова Давньої Русі була тісно пов'язана зі старослов'янською мовою: про це говорять договори руських із греками (X ст.), свідчення про які зберіг наш Київський літопис. У своїй основі вони мають східнослов'янську мову, але щедро пересипані старослов'янськими. Після прийняття Руссю християнства (988 р.) старослов'янська мова утверджується тут як головна священна літературна мова. На Західну Україну, зокрема в Закарпаття, вона прийшла ще раніше, під час діяльності Костянтина і Мефодія, тобто в другій половині IX ст.¹

¹ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го століття. І. Хрехівський «Апостол» 1560 року. – Варшава, 1930. – С. 110.

Поряд із канонічною старослов'янською мовою існувала юридично-ділова мова, що мала в своїй основі один із східнослов'янських (очевидно, старокиївський) діалектів, але не цуралася й старослов'янських слів та форм.

У науковій літературі йшли (та й досі ідуть) суперечки: то яка ж мова була головною в Київській Русі — старослов'янська чи руська? Спір цей ведуть головним чином російські вчені, які — незважаючи на різні вихідні позиції — доводять те саме положення: сучасна російська мова є прямим продовженням літературної мови давньокиївського періоду. Українські з походження вчені, наприклад, М.О. Максимович, цілком справедливо констатували генетичну відмінність старослов'янської і давньоруської мов. Разом з тим /11/ перший ректор Київського університету відстоював думку про те, що давньоруська літературна мова в основі своїй старослов'янська, але тривалий час зазнавала східнослов'янського впливу. Один із найвидатніших славістів середини XIX ст. І. І. Срезневський зводив усі жанри давньо-

руської писемності до єдиної літературної мови, східнослов'янської в своїй основі. О.О. Шахматов у низці праць обстоював думку про те, що російська літературна мова (про українську навіть не йшлося) за своїм походженням не російська, бо виникла вона на базі церковно-книжної мови, в основі своєї староболгарської; на російському (у даному разі краще б говорити на руському) ґрунті в процесі історичного розвитку ця мова зазнала русифікації, тобто стала літературною мовою росіян під впливом їхньої розмовної мови. Цю думку спробував категорично заперечити С.П. Обнорський: він висунув положення про самобутність давньоруської літературної мови. Витоки її вчений знаходив у стародавньому Новгороді, а наявність старослов'янзмів пояснював пізнішим (від XIV ст.) впливом південної, болгаро-візантійської культури¹. Дослідники пізнішого часу, зокрема Ф.П. Філін, все ж не підтримали високопатріотичного в своїй основі починання С.П. Обнорського. Адже важко заперечити залежність ділової писемності Стародавньої Русі від старослов'янської мови².

¹ Обнорский С.П. «Русская Правда» как памятник русского литературного языка // Изв. АН СССР. Сер. 7. Отд. общественных наук. 1934. – № 10. – С. 776.

² Филин Ф.П. Об истоках русского литературного языка // Вопр. языкознания. – 1974. – № 3. – С. 5.

Тут варто додати, що вірогідність східнослов'янського походження, тобто відповідність фіксованих у них слів і форм природній мові значно нижча, ніж текстів старослов'янських. Як зауважував І.С. Свенціцький, найстарші копії руських пам'яток дійшли до нас в пізніших копіях: в Успенському Збірнику з кінця XII ст. («Руська Правда» 1019 р.) у списку 1282 р.; повчання Володимира Мономаха з 1096–1113 р. (у списку 1375 р.); Паломник («Житіє і ходіння...» ігумена Данила), у списках від XVI до половини XIX ст. Очевидно, що за цими списками не можна так впевнено говорити про звукові ознаки мови — доби, авторів і місця написання цих творів, як це можна робити за пам'ятками, що переписані в цей час із старослов'янських рукописів, тобто за Остромировим євангелієм 1056 р., /12/ Збірником Святослава

1073 р., Збірником Святослава 1076 р., Архангельським євангелієм 1092 р. та ін.¹

Як все ж таки визначити співвідношення між оригінальною старослов'янською літературою, старослов'янськими текстами, переписаними на Русі, оригінальною літературою, написаною старослов'янською мовою, старослов'янською з домішками староруської і староруської з домішками старослов'янської? Мабуть, варто відмовитися від конкуруючих у наш час теорій, згідно з якими ситуація із старослов'янською і руською мовами визначається або як диглосія, або як білінгвізм. Диглосія – нерівноправне становище двох мов, одна з яких (давньоруська) доповнює функції іншої (старослов'янської). Білінгвізм – рівноправне становище обох мов, кожна з яких має свою сферу вживання. Обидва положення були б правомірними, коли б носії літературної мови – старослов'янської і давньоруської – були різні. Так ні ж, це ті самі люди: князі, їхнє військове і духовне оточення. Для них старослов'янська й руська мови – різновиди тієї самої літературної мови. Давньокиївська літературна мова однаковою мірою використовувалась усіма східними слов'янами і складалася із трьох функціональних стилів: високого (конфесійна і ораторська література), середнього (мова літописів і художньої літератури) і зниженого («Руська Правда», грамоти). Високий стиль репрезентувала старослов'янська мова, яка, набувши деяких східнослов'янських рис (фонетичних, граматичних і лексичних), наблизилася до місцевого київського діалекту. І. Огієнко цілком справедливо вважав, що «написи в'їра, спаси, мене і т. п. були для слов'ян вже з найдавнішого часу лише графічними формулами, а вимова їх була різною»².

¹ *Свенціцький І.С.* Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку // Учен. зап. Львовського гос. ун-та. 1948. Т. 7. Вопр. славянського языкознания. Кн. 1. — С. 123.

² *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го століття. — С. 75.

Беручи до уваги головне функціональне призначення високого стилю, природно називати цей різновид літературної мови східних слов'ян церковнослов'янською мовою. Середній стиль

поєднував у собі церковнослов'янські елементи – основа стилю – і в значній кількості місцеві фонетичні, граматичні і особливо лексичні особливості. Залежно від об'єкта опису мова цього різновиду змінювалась від майже стандартної /13/ церковнослов'янської до майже чистої народної. Знижений стиль може бути названий так тільки умовно. З походження, як про це вже згадувалось, він становить собою літературну мову східних слов'ян, що, очевидно, розвивалася ще до прийняття Руссю християнства. У ній домінують місцеві східнослов'янські риси, хоч наявні й церковнослов'янізми, які виступають тут не як природні елементи структури, а як своєрідний інкрустаційний матеріал.

У якій же послідовності викладати історію стилів давньокиївської літературної мови? Очевидно, в хронологічному. Спершу треба схарактеризувати перекладні, неоригінальні твори, писані по-старослов'янському, далі розглянути особливості оригінальної літератури як високого, так і «низького» стилів.

Перекладна література

Переклад Святого письма південнослов'янською мовою здійснили в IX ст. Кирило і Мефодій. Найдавніша пам'ятка духовного письма, переписана на Русі зі староболгарського оригіналу, – «Остромирове євангеліє» 1056 р. Переписувач не прагнув змінити в чомусь мову оригіналу, але все ж рідна мова інколи підштовхувала вишколену руку на помилки.

На останньому 294-му аркуші євангелія писар дрібними літерами написав, що він «написахъ су[г]лиє се.рабоу бѣию нареченоу соущу въ крщении Иосиф. а мирскы Остромирь близкою сущу ИзДславоу кѣнДзоу». Отже, Ізяслав, який князував у Києві, послав Остромира до Новгороду, де писарі за майже сім місяців написали це євангеліє-апракос ¹.

¹ *Огієнко І.* Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. – С. 7.

Правда, писарі дотримувалися кожен своїх правописних звичок: перший писав глухий перед плавним (східнослов'янська особливість), а другий – глухий після плавного (старослов'янська традиція), перший уживав форми імперфекта на -

іаа- (біааше), тоді як другий писав їх із старослов'янським -Ѣа- (бѢаше). В ОЄ зрідка вживаються повноголосні форми (новѢгородѢ, володимира), інколи сплутуються Ѣ з и (вѢдѢ замість видѢ), на місці жд 34 рази уживається східнослов'янське ж (прихожѢ; прѢже, рождѢоусѢ, роженни, такожє та ін.); /14/ р у пам'ятці переважно тверде (боура, лазара, кесара, алтара, назараниѢ), а ц м'яке (коньць, отьць); форми третьої особи однини й множини теперішнього часу приймають переважно флексію -ть, а інколи в однині й зовсім її втрачають (напише); у першій і другій особах множини форми наказового способу майже послідовно уживаються з флексіями -Ѣмъ, -Ѣте (идѢмъ, възведѢте, идѢте, рѣгыцѢте) і т. ін.

Ці ж особливості спостерігаються і в інших текстах конфесійного призначення, зокрема в Архангельському євангелії (назва умовна, пам'ятка поза всяким сумнівом українська)¹, Турівському євангелії, Реймському євангелії, в Купріянівських євангельських листах, у Толстовському псалтирі, в Казанні Григорія Богослова (Назіанзіна), Пандектах Антіоха та інших пам'ятках. У Толстовському псалтирі привертає до себе увагу лексика. Тут багато українських слів типу *ряснота*, *лѢкъ*, *направити*, *крижъ*, *попель*, *плоть* та ін.²

Говорити про будь-які стилістичні особливості перекладних текстів не доводиться, бо вони відбивають стилістику оригіналів. І все ж варто відзначити, що такі ключові слова євангельських текстів, як *богъ*, *сѣдце*, *доуша*, *заповѢдь*, *словеса*, *небо*, *сѣвѢтильникъ*, *стѣ*, *бжи*, *истина* і подібні увійшли і в словник, і в образну систему оригінальних київських текстів. Згодом неусвідомлене відхилення від оригіналу замінюється прагненням мовно удосконалити текст, зробити його зрозумілі тим читачеві. Прикладом редакційної роботи київського книжника над канонічним текстом може бути мова так званого Оршанського євангелія³.

¹ Див.: *Schachmatow AL Beiträge zur russischen Grammatik // Archiv für slavische Philologie.* – 1884. – Т. 7. – С. 74.

² *Огієнко І.* Пам'ятки старослов'янської мови Х–ХІ віків. – С. 165.

³ Пам'ятка ХІІІ ст., яку за мовними особливостями дослідники відносять до другої давньоруської (власне київської) ре-

дакції євангелій (Воскресенский Г. Характеристические черты четырех редакций славянского перевода евангелия от Марка: По сто двенадцати рукописям евангелия XI–XVI вв. – М., 1896. – С. 47). Див. також: *Соболевский А.И.* Источники для знакомства с древнекиевским говором // Журн. Мин-ва нар. просвещения. – 1885, февр. – С. 356; *Пылаев П.* Описание пергаментного евангелия, хранящегося в музее, состоящем при Киевской духовной академии // Тр. Киев. духовной академии. 1876, дек., прил. – С. 1–45; *Запаско Я.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., 1960. – С. 38–41.

Порівняння Оршанського євангелія-апракоса з його попередником – Остромировим/15/ євангелієм дає змогу побачити, як окремі нові риси в структурі східнослов'янських діалектів, відбитих у тексті ОрЄ, так і тенденції у відтворенні особливостей старослов'янського тексту, якими керувався переписувач XIII ст. Привертає до себе увагу факт, що ті спільноруські риси, які потрапляли в текст ОЄ спорадично, у редакції XIII ст. виступають як норма. Тут можна помітити досить послідовну заміну у сильній позиції **ъ>о** та **ъ>е** (пор. *ръпѣтаахЖ*, ОЄ, 114 – *ропѣтахоу*, ОрЄ, 76; *скръжьтъ*, ОЄ, 108 зв. – *скръжьеть*, ОрЄ, 69), опущення вже зредукованих **ъ** та **ь** у колишніх слабких позиціях (пор. *вѣси*, ОЄ, 108 зв. – *вси*, ОрЄ, 69; *мѣнѣЖ*, ОЄ, 113 – *мню*, ОрЄ, 57 зв.) при досить частому збереженні їх у колишніх сильних позиціях; уживання літер **оу** (**ю**) замість **Ж** (**ІЖ**) та **а** (**ѣа**) замість **А** (**ІА**); старослов'янські сполучення плавного з глухим *ръ*, *ль*, *рь*, *ль* замінюються давньоруськими сполученнями глухих з плавними (*зьрноу*, ОЄ, 108 – *зьрноу*, ОрЄ, 68 зв.; *оумльчашѣ*, ОЄ, 109 зв. – *оумльчаша*, ОрЄ, 71; *высокомръзость*, ОЄ, 112 – *высокомързость*, ОрЄ, 73 зв.); замість старослов'янського сполучення *жд*, як і в інших пам'ятках цього часу, послідовно вживається східнослов'янське **ж** (*проходядаше*, ОЄ, 108 – *проходяше*, ОрЄ, 68 зв., *даждь*, ОЄ, ПО – *дажь*, ОрЄ, 71), замість старослов'янського початкового **ю** (**ју**) досить послідовно вживається східнослов'янське **у** (*сѣвера и юга*, ОЄ, 108 зв. – 109 – *сѣвера и оуга*, ОрЄ, 69, *из юности*, ОЄ, 111 – *изъ оуности*, ОрЄ, 71), замість нестягнених форм повних прикметників, діеприкметників, займе-

ників, а також дієслівних форм імперфекта регулярно вживаються стягнені форми (которааго, ОЄ, 110 – котораго, ОрЄ, 71, званымъ, ОЄ, 110 – званымъ, ОрЄ, 71, нициимъ, ОЄ, 111 – ницимъ, ОрЄ, 71 зв., въпрашааше, ОЄ, 112 – въпрашааше, ОрЄ, 73). До власне українізмів можна зарахувати спорадичну заміну **Ъ>и** та **и>Ъ**, а також досить послідовне пом'якшення ц у формах іменника (въ тьмницю, ОрЄ, 2, поушеницю, 2 зв., пшеницю, 13 зв., коушцю, 14). Отже, на прикладі порівняння двох євангелій – XI і XIII ст. – видно, як старослов'янська мова поступово набуває фонетичних і морфологічних східнослов'янських рис, стаючи функціонально церковнослов'янською мовою. І все ж давні болгарські рукописи, зокрема такі, як Ассеманієве євангеліє, Зографське євангеліє, Маріїське євангеліє, Савина книга, Синайський євхологій, /16/ Супрасльське євангеліє та інші пам'ятки лишаються для руського книжника зразками для наслідування.

Якщо продовжити порівняння двох євангелій, які розділяє два століття, то найцікавіші явища спостерігаються в лексиці. Тут будуть відзначені лише деякі з них ¹.

Редактор-переписувач замінює в тексті євангелія деякі неперекладені грецькі слова їх слов'янськими відповідниками. Так, переписувач ОрЄ передає грецьке *мамона* (μαμωνας, залишене в ОЄ без перекладу (111 зв.), давньоруським словосполученням *неправдѣное бѣтѣство* (73 зв.). Грецьке *δύο λεπτα* (в ОЄ *дѣвѣ лептѣ*, 116) писар ОрЄ замінює вживанішим у ті часи *дѣѣ ѡдѣтѣ* (80). Слово *ѡдѣта* наявне також в Юр'євському євангелії 1119 р., в Ісході, гл. XXX, 13 за списком XIVст. (Ср. III, 1434–1435); воно вживається ще в значеннях «гроші», «дошка», «прикраса». Згодом з посиланням на Ісход, гл. XXX, 13 слово *ѡдѣта* вміщує в своєму «Лексиконі» П. Беринда. Однією з найцікавіших замін цього типу в ОрЄ є передача грецьких слів *сукамина* (113) (συκαμινα) «дерево шовковиці», та *сукомориѣ* (113 зв.) (συχομωριѣα) «смоковниця», давньоруськими відповідниками *ѡгодина* (ОрЄ, 75 зв.) та *ѡгодичина* (ОрЄ, 76). Варто відзначити, що в Юр'євському євангелії 1119 р. обидва слова – *сукамина* і *сукомориѣ* – передаються однаково – *ѡгодичина*. Однак у «Житії і ходінні» Данила ² знаходимо: і овощнаа дрѣвеса многоплодовита: смокви и ѡгодина, и масличіє

и рожци (ЖХ, 20). В. Даль у гнізді *ягода* подає *ягодичие* з ремаркою «црк. плод ягодичины, дерева фи́га, смоква, сика́мора» (Д., IV, 673).

¹ Докладніше про це див.: *Русанівський В.М.* Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. — К., 1985. — С. 29–37.

² Докладніше про цей твір див. на с. 27–29.

Церковнослов'янська мова на Русі перебувала в стані постійного розвитку, будучи активно використовуваним живим засобом літературного спілкування. В галузі лексики в ній можна було спостерігати ті ж процеси, що і в старослов'янській мові IX–X ст., зокрема утворення синонімічних рядів, а звідси лексичне варіювання. У більшості випадків лексичні і словотвірні варіанти входили до складу усталеного лексичного запасу старослов'янської мови. Наприклад, в аналогічних контекстах ОЄ та ОрЄ знаходимо такі варіантні пари: *стѣдѣньць* – *кладѦзь*, *прѣлюбы* – *любодеѣѦниѣ*, *лъжьсѣвѣдѣтъѣль* – /17/ *лъжи́послухъ*, *скръбъ* – *печаль*, *цръствиѣ* – *цръство*, *небрѣжениѣ* – *обида*, *идти* – *грѦсти*, *сѣжпърь* – *соу́пърникъ*, *мъздоимъць* – *мытарь*, *пастырь* – *пастоухъ*, *животь* – *жизнь* та ін. Лексичне варіювання цього типу скоріше за все пов'язане з наявністю різних джерел у руках давньоруського переписувача. Так, *стѣдѣньць* (ОЄ, 110) характерне для таких джерел, як Марійське євангеліє, Ассеманієве євангеліє, Савина книга, Синайський євхологій, тоді як відповідне йому *кладѦзь* (ОЄ, 71) звичайне для Зографського євангелія і трапляється в Синайському євхології ¹.

¹ *Цейтлин Р.М.* Лексика старославянського языка: Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. — М., 1977. — С. 247–248.

Крім того, переписувач євангелія прислухався й до того, як уживаються ті чи інші синоніми в інших жанрах тодішньої літератури. Так, з давніх суперників *животь* і *жизнь* у давньоруських пам'ятках перемагає друге. Отже, йому і віддає перевагу переписувач ОрЄ: *въ животь* вѣчныи (ОЄ, 122) – *въ жизнь* вѣчную

(ОрЄ, 85 зв.). В ОрЄ текстуальним відповідником до *прискрѣбьнь* (ОЄ, 111) виступає *печалень* (71 зв.). Заміна явно мотивована тим, що в давньоруських пам'ятках, як списаних із старослов'янських джерел, так і з оригінальних, розширилося гніздо слів із коренем **печал-**: *печаливый* (Пандекти Антіоха XI ст.), *печалити* і *печаловати* (там же), *печаловатисѧ* (Зб. Св. 1076 р., Іпат. літопис, Новг. І літопис, Лавр. літопис), *печаль* (Синайський патерик XI ст.) та ін. (Ср. II, 921–924). Очевидно, більшою поширеністю в давньоруських пам'ятках слова *грабитель* пояснюється витіснення ним слова *хыщыиць*; слово *брань* замінюється звичнішим словом *рать*, *ѧзыкѣ* – словом *страна* та ін. У церковнослов'янській мові існував синонімічний ряд *миноути* – *мимоити* – *прѣити*, в якому об'єдналися дієслова за значенням «минути, відходити в минуле, у вічність». Разом з тим дієслова *миноути* і *прѣити* мали ще й просторове значення: *ѧко* не моцї нікому же *мимоити* *пѣжѣмъ тѣмъ* (113 зв.). У південноруських пам'ятках у цьому значенні виступає й дієслово *миноути*. Зокрема, його фіксують Галицьке євангеліє 1144 р., Синайських патерик XI ст., Повчання Володимира Мономаха, Житіє і ходіння Данила XII ст., Полікарпове євангеліє 1307 р. та ін. Цю традицію продовжили згодом українські грамоти XIV–XV ст. (ССУМ, I, 594). /18/ В ОрЄ *миноути* також ужито в просторовому значенні: *възлѣзѣ на ѧгодичину видѣти іса ѧко тоудѣ хотѣше минути* (ССУМ, I, 76).

Отже, давні переписувачі богослужбових книг творчо підходили до мови, вільно замінювали одні слова іншими, прагнучи якомога точніше довести думку до читача ¹.

¹ Див. ще: Жуковская Л.П. О некоторых проблемах истории русского литературного языка древнекиевского периода // Вопр. языкознания. – 1972. – № 5. – С. 70.

Церковнослов'янська мова південноруської редакції була живим організмом, який обмінювався творчою енергією як з канонічною літературою південнослов'янського походження, так і з давньоруськими творами духовного і світського характеру.

До найдавніших перекладних творів, у яких духовні сюжети переплітаються із світськими, належать збірники Святослава

1073 і 1076 рр. Повна назва Збірника Святослава 1073 р. «Съборъ отъ много оцѣ. тѣлкованиѣа о неразумныхъ словесѣхъ. въ еуаггелии. и в апѣлѣи и в инѣхъ книгахъ. въкратыцѣ сложены на памѣть и на готовѣ отъвѣтъ». Це переклад з грецького оригіналу IX ст., здійснений у X ст. для болгарського царя Симеона. Збірник 1073 р. — копія з болгарського перекладу. З художнього боку він оформлений посправжньому багато: малюнок із зображенням Святослава з дружиною і дітьми, Христос з благословляючою рукою, церква з рядами святих і т. ін. Збірник — своєрідна старослов'янська духовна енциклопедія. Крім того, це важлива лінгвістична пам'ятка, оскільки мовні ознаки Київської Русі тут проглядаються ще виразніше, ніж у перекладах богослужбової літератури. Очевидно, літери **Ж** і **А** уживалися вже тільки за традицією, не позначаючи носових звуків. Про це говорить їх часте сплутування з **оу** та **іа**: соудѣ, часто, чада, причастьникъ і под. Глухі в сполученні з плавними стоять перед ними: държати, жертвы, първоѣ, простърлосѣ, съвърхоу, съвършаѣа, скърби, испълнить, въ мълчании, съл'нце і под. Досить численними є повноголосні форми: вереди, короставимъ, полон', полоньникъ, поросѣте, серебро та ін. Часом замість **Ѣ** уживається **и**: исцили, нимаѣа, ниций, разуминиѣа, видомыи, въ вѣри, на коупри та ін. І навпаки, іноді замість **и** маємо **Ѣ**: ѣвлєнѣѣ. Дуже часто плутаються літери **ы** та **и**: ахименыды, выны, градъ неправди, плѣтолюбѣа, приѣлы, землѣмѣрыи, отриваѣѢшти і под. Якщо початок слова складається з групи приголосних, воно набуває приставного **и**: ильстивыхъ, ильжаишта, /19/ икъ твоимъ людѣмъ, исъвѣжете. Після шиплячих та м'яких приголосних етимологічне **е** може переходити в **о**: чоловѣка, василиови. Фонема /р/, як і в конфесійній літературі, тверда: ѡалтира, сътворѢ; дуже часто трапляється м'яке **ц**: игрецъ, коньць, мѣсѣць, оцѣ, самовидѣць, самодържѣць, старѣць, творѣць, лихоимѣцю, сѣрдѣцю, пиѣаниѣѢ та ін. Сполучення **ѣј** дає часто **ж**: осужени, прѣже, прѣпровожаѣмъ, роженоѣ, тожѣство і под. Помітною південно-східнослов'янською ознакою є флексія **-ови/-єви** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (господареви, израилєви, мѡусєови, Петрови) і флексія **-ове/-єве** в називному відмінку множини цих же іменників (бѣсовє, вождеве, врачєве, врѣдове, домовє). У закінченні третьої особи однини теперіш-

нього і простого майбутнього часу дієслова часто втрачають флексію **-ть**: боуде, б^ыває, выпраша^е, гни^е, с^а гнуша^е, довѣлѣ^е, дѣрза^е, краде, може, назнаменуо^у, с^а нарица^е, начѣне, с^а покуша^е, прѣстане, разо^у. Форми першої і другої особи множини наказового способу утворюються за допомогою флексій **-ѣмъ**, **-ѣте**: б^ѣждѣмъ, навѣкнѣмъ, изидѣте, глаголѣте, приимѣте, рыцѣте та ін. Дуже продуктивним є суфікс **-ова-** в дієсловах: искоуповати, исповѣдовати, распытовати та ін. Багато тут слів, які є ознакою типово українського лексикону: праздѣникъ вѣрбѣный, готовизна, лоуками ходѣ, напослѣдѣкъ, нашѣскы, обрыдаѣ^ть, босааго он^ѣжита, акы вѣ повони (пор. суч. повінь), подоба, прикладѣ, принада, принадивѣ, якоже кап^ла изгон^ать члѣка вѣ днь слотѣнь отъ хлѣвины сво^еѣа і под. Про засвоєння тодішньою українською мовою грецьких та латинських власних імен промовляють такі написання, як *Илліа*, *Никола*, *Петро*, *Пауло* ¹.

Збірник 1076 р. оформлений значно скромніше, ніж попередня пам'ятка. За змістом це хрестоматія для релігійно-навчального читання, яка починається статтею про користь від читання книжок ².

¹ Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови. – С. 112–122.

² Там же. – С. 124-132.

У ній ще більше східнослов'янських, зокрема українських мовних рис.

У давньокієвський період були також поширені твори на історичну тематику. Особливою популярністю користувалися «Хроніка Георгія Амартола» («Грішника») та «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія. Обидва твори були перекладені церковнослов'янською мовою з грецької ще в XII ст. і відомі в багатьох списках. /20/

У «Хроніці» І. Амартола широко представлена лексика, що наближається до термінологічної. Це скальковані з грецької мови слова беззаконіє – *ανομία*, звѣздословіє – *αστρονομία*, звѣдословець – *αστρολόγος*, звѣдозаконникъ – *αστρονομός* та ін. Широко представлена тут абстрактна слов'янська лексика, що утворювалася за допомогою суфіксів **-ніє**, **-еніє**, **-аніє**, **-**

ство: молчаніє, оумѣніє, богатство і под. Ця ж тенденція виявляє себе і в мові Йосифа Флавія, напр.: бѣганіє, гнаніє, злодѣйство, стонаніє, плененіє, устрѣмленіє та ін.

Оригінальна література

Оригінальну літературу, створену в Україні-Русі, жанрово можна поділити на ораторську, агіографічну, паломницьку, історіографічну, художню і ділову. Якщо дотримуватися хронології, то ділову, чи юридично-ділову мову слід би було розглядати першою, адже договори Русі з греками належать ще до X ст., а коріння Руської Правди також, безперечно, входять у товщу дохристиянських часів. Але тоді б утратилася послідовність розгляду різних жанрів за ступенем їх мовної чистоти й унормованості, отже, належності до високого, середнього й «низького» стилів.

До високого стилю належить насамперед *ораторська література*. Відомо, що вона була представлена зверненням до воїнів перед битвою, промовами на князівських з'їздах, на вічах, у зверненнях до союзників і до ворогів. Найвиразніше ораторське мистецтво репрезентує «Слово о законѣ и благодати» київського митрополита русина Іларіона (бл. 1050 р.)¹. Як зауважував І.С. Свенціцький, «...верхівка княжого двора і церковної ієрархії милувалися високим стилем і образністю старослов'янської красномовності, що її багатство на Русі вперше розкрив Іларіон саме на дуже важливій темі історично-річевої актуальності»².

¹ Повна назва твору: «О законѣ моусѣомѣ данѣѣмѣ. и ѿ блѣгодѣти и истинѣ ісѣу христомѣ бывшіи. и како законѣ ѿтиде. блѣдѣть же и истина. всю землю исполни и вѣра въ всѣ ѧзыки простресѣ. и до нашего ѧзыка роускаго. и похвала кагануоу нашемоу влодимероу. ѿ[т] него же крѣпени быхомѣ».

² Свенціцький І.С. Названа праця. — С. 129.

Автор «Слова» пишається Руссю, трудами і талантами свого народу. Він прославляє князів Володимира, Ігоря, 21/ Святослава, які «мЖжѣствомѣ же и храбрѣствомѣ прослЖша в странахѣ многах. и побѣдами и крѣпостію поминаютсѣ А нынѣ и словЖть. не въ хЖдѣ бо и невѣдомѣ земли владычѣ-

ствоваша. нѣ въ р_Жськѣ. іаже вѣдома и слышима естъ. всѣми четырьми конци земли» (Ілар., 91–92). Писав Іларіон рафіноюю старослов'янською мовою, вдаючись до яскравих метафор, алегорій, до оригінальних епітетів, до повторів; інколи він навіть ритмізував текст, як наприклад, у зверненні до князя Володимира:

Въстани ѿ честнаа главо, о[т] гроба твоего,
Въстани о[т]р_Аси сонъ,
Нѣси бо умърль, и спиши до ѿбышааго всѣмъ въстаніа,
Въстани, нѣси оумерль,
Нѣс бо ти лѣпо оумрѣти (98).

Часто вдається Іларіон до протиставлень типу: Иудѣи бо при свѣшти закон нѣи с дѣлаах_Ж свое ѿправданіе, хрстіани же при блгодѣтнѣим слнци свое спсеніе жиждють (82). Цілий ряд таких антонімічних пар використовується в протиставленнях: *живые – мертвые, малый – великий, раб – свободный, уныи – старьи, богатыи – убогий*. Цілі періоди будуються на протиставленнях, як наприклад, при перерахуванні людських і божеських якостей Ісуса Христа: іако члкъ бо оутроб_Ж матерню раст_Аше. и іако бѣ изиде дѣвства не врѣждь. іако члкъ матерне млѣко пріать. и іако бѣ пристави аглы съ паст_Жхы пѣти. слава въ вышнійхъ б_Ж. іако члкъ повитьс_А въ пелены. и Іако бѣ вълхвы звѣздою ведлаше. Іако члкъ възлеже въ Іаслехъ. и іако бѣ ѿ[т] волхвъ дары и поклоненіе пріать і т. д. (85).

Ораторське мистецтво Іларіона розцвічується афористичними побудовами, біблійними висловами: прийде бо спісь и не пріать бысть о[т] иїл_А и по еуагльском_Ж слов_Ж въ сво_А пріиде и свои его не пріаш_А (87); лѣпо бо бѣ блгодати и истинѣ на новы люди вѣсіати. не вливають бо по словеси гнню вина новааго. оучені_А блдтна въ мѣхы ветхы (88); еже познати его. по пророчѣств_Ж. тогда ѿ[т]верз_Жтс_А ѿчеса слѣпыхъ и оушеса гл_Жхыхъ услышать (89). Мова «Слова» прикрашена порівняннями: И хва блтдтъ всю землю ѿб_Атъ і ако вода морськаа покрыю (83); тогда скочить іако елень хромый (89); и изыдетъ іако свѣтъ спсеніе мое (91) та ін.

Проповідник удається до інверсії: часто означення виступають після означуваних іменників, напр.: украси каменієм драгымъ, /22/ источникъ евангельскыи, благословить бо бога истиннаго, ведущаа в жизнь вѣчную, посети насъ челоуѣколюбіе божіе і под.

Синтаксис проповіді Іларіона складний, прості речення змінюються складними з сурядністю і підрядністю, напр.: Нєсть ми хотѣніа въ сынехъ иілевѣхъ. и жертвы ѿ(т) рѣкъ ихъ не пріймѣ. понеже ѿ(т) вѣстокъ же и западъ имѣ мое славимо єсть въ странах. и на всѣмъ мѣстѣ теміанъ имени моему приноситсѣ (88).

Незважаючи на урочистість стилю і досить суворе дотримання норм старослов'янської мови, Іларіон все ж інколи наближається до живої мови, напр.: *послухъ, сноху* твою Ирину, *скорчени* бѣхомъ, в пристанища небеснаго *завѣтри*я пристати і под. Є відхилення від норм старослов'янської мови також у фонетиці і в морфології. Так, замість старослов'янського *жд* тут трапляється східнослов'янське *ж* (безнадежници, рожьсѣ, жажущіи, оутвержающа, распложено)¹, сполука **tj* послідовно передається або через *щ* (частіше), або через *шт* (рідше) (коущу – коуштоу), *ѣ* уживається в основному етимологічно правильно², інколи трапляється повноголосся (Володимира, пелены). Привертає до себе увагу м'яке *ц'* в кінці слів (творецъ, вѣнецъ).

У третій особі однини й множини теперішньо-майбутнього часу дієслова закінчуються на *-ть*³. Аорист уживається в «Слові» дуже часто, навпаки, перфект трапляється порівняно рідко⁴.

«Слово» – не єдиний твір Іларіона. Його перу належить також «Молитва», «Исповѣдание вѣры» і невеликий уривок з повчання священникам. Крім того, є ще одинадцять творів, які, можливо, написані Іларіоном⁵.

¹ Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. – К., 1984. – С. 5.

² Там же. – С. 48.

³ Там же. – С. 58.

⁴ Там же.

⁵ Там же. – С. 5.

Єпископ м. Турова Кирило (1130–1182) – автор восьми повчань: «Слово на пасху», «Слово на антипасху», «Слово на Фоми́ну неді́лю», «В неді́лю про сліпо́го» та ін. Він використовує народні уявлення про зміну пір року, про весну як відродження всього живого, про працю на ріллі, життя стад на пасовищах, напр.: Днесь весна красується, оживляюще земное естество, и горнии вѣтры, тихо повѣвающе, плоды гобзують, и земля, семяна питаючи, зеленую траву рождает: весна /23/ убо есть красная вѣра Хва... Бурнии же вѣтри – грѣхотворении помысли, иже покаяниемъ претворишася на добродѣтель, душеполезные плоды гобзують. Як бачимо, школа Іларіона не оминула Кирила Туровського. Як і в «Слові про закон і благодать», образи будуються тут на протиставленні протилежних понять: з одного боку, плідна, благодатна весна, з другого – злі, буйні вітри. І весна, і вітри – символи духовних понять. Поєднанням конкретних і абстрактних іменників проповідник створює яскраві метафори: ратай слова, лед невѣрия і под. Як і в Святому письмі, використовуються складні слова, що надає мові урочистого звучання: благоухания, плододавца, грѣхотворение, кумирслужение, идолслужение, смиреномудрие, доброглаголие, новоражаемии, трудолюбивая та ін.

Очевидно, до ораторсько-проповідницької літератури слід віднести й «Слово» (Моління) Даниїла Заточника, написане князеві Ярославу Всеволодовичу ¹.

¹ Це тільки одна з версій адресата «Моління». Див. коментар Д.С. Лихачова до цієї повісті в кн.: Повести Древней Руси XI–XII века. – Л., 1983. – С. 565.

Даниїл просить князя звільнити його від тих випробувань, які він терпить. Мова моління старослов'янська, пересипана біблійними ремінісценціями, напр.: Аз бо есмь, аки она смоковница проклятая: не имѣю плода покайнию; имѣю бо срдце, аки лице без очию; и бысть ум мои, аки нощный врань на нырищи забдѣх; и расыпаса животъ мои, аки ханаанскыи царь буестию; и покрыи мя нищета, аки Чермное море фараона; Возри на птица нбсныя яко тии не орють, не сѣють і под. Ще частіше ав-

тор вдається до порівнянь із живою природою: Аз бо есмь, кнѣже, гсѣне *аки трава блещена* ростяще на застѣнии, на ню же ни солнце сияеть, ни дождь иде; тако и азъ всѣмъ обидимъ есмь, зане огражень есмь *страхомъ грозы* твоеа яко плодомъ твердымъ (Заточн., 414). Автор іноді настільки захоплюється порівняннями, що нанизує їх як намисто: Кнѣже мои гсѣне! Избави мя от нищеты сея яко серну от тенета, аки птенца от клящи, яко утя от когти носимаго ястреба, яко овца отъ усть лвовъ (415).

Даніїл вдається до творення афоризмів типу: Злото съкрушается огнемъ, а члѣкъ напастьми (415); Желѣзо уваришь, а злы жены не научишь (419); Яко же бо олово гинеть часто разливаемо, тако и человекъ, приемля многия бѣды (415). Окремі sentenції перегукуються /24/ з народними прислів'ями: Безумных бо ни сѣбють, ни орють, ни в житницу собирають, но сами ся родят (417).

Описуючи різні ситуації, в які може потрапляти людина, автор порівнює духовні страждання з фізичними: Аще кто в печали члѣка призрит, какъ студеною водою напоить во знойный днѣ (416); Егда лежиши на мягких постелях под собольими одѣялы, а мене помяни под единым платом лежаща и зимою умирающа, и каплями дождевыми аки стрелами срдце пронизающе (416). Під пером Даніїла оживає прадавній образ вовка і ягняти, який дожив і до наших днів: Но не възри на мя гсѣне, аки волкъ на ягня (414).

Хоч мова моління старослов'янська, але вже в цей високий стиль проникають окремі народні слова. Це, наприклад, те ж *ягня* у наведеному раніше вислові, *орати* (птиця нѣсныя... ни орють), *тенета*, *трясцою* болѣти. Як і в інших південноруських пам'ятках, тут у формах третьої особи однини й множини дієслів теперішньомайбутнього часу уживається флексія **-ть** (глаголетъ, спасеть, препитаеть, гинеть), поряд із старослов'янським сполучником **аки** уживається український **яко**, фонема /ц/ часто пом'якшується (житницю, вѣнецъ), іменники чоловічого роду у давальному відмінку однини можуть приймати флексію **-ови/-еви** (мужеви), зворотна частка **ся** частіше, ніж в інших пам'ятках, уживається в препозиції (ся родятъ, чему ся хотите учити, ни бога ся боить, ни людей ся стидить). Можливо,

це випадковість, але в окремих виразах слова римуються: Да не восплачу ся рыдая, аки Адам рая.

До агіографічної літератури належать житія Бориса і Гліба та Феодосія Печерського (†1074). Ці твори теж іще можна зараховувати до високого стилю, та це вже скоріше церковнослов'янська, а не чиста старослов'янська мова. Тут ще вживаються нестягнені прикметники (святааго, първааго, чърньчскууму, великааго, отъчьськихъ, послѣдьнимъ, добрыими, преподобнууму), форми аориста (окусихъся, родиста, принесоста, показа), але вже помітні дуже виразні сліди проникнення повноголосних форм (простерети, сребро и золото, воротил, межу дѣвѣма колодами, вью волость русьскую, Володимер, волочаху, деревяну, огородником). Старослов'янське **жд** нерідко заступається східнослов'янським **ж**: *нужа* (зам. *нужда*), *преже* (зам. *прежде*), *побежен* (зам. *побежден*), *вижь* (зам. *виждь*) і под. У досить численних випадках між /з/ і наступним /р/ з'являється **/25/** вставне /д/: *взраста*, *неиздреченьною*, *раздрушить* і навіть *издростова* (изъ Ростова). Характерною морфологічною рисою «Сказання про Бориса і Гліба» є флексія **-тъ**, що виступає в третій особі однини й множини дієслів теперішньо-майбутнього часу: *избиеть*, *горить*, *пролееть*, *прииметь*, *обрящеть*, *съхранить*, *съмуцаеть*, *увядаеть*, *понудять*, *погубять*, *събирають*. Слово *Господь* у давальному відмінку однини приймає, поряд з флексією **-у**, також флексію **-єви**: *Господеви*. Цікавою є мова цього твору і з художнього погляду. Тут багато оцінних епітетів типу *оканьный*. *Святополк*, *пресквѣрньнаѣ* оуста, *противу безбожным печенегом*, *трѣклятый* *Святополк*. Епітети несуть у собі не лише негативну оцінку, а й позитивну: *премудрыи* *соломонъ*, *чѣстьноеѣ* і *многомстивоѣ* *тѣло* та ін. Часто епітети-прикметники нагадують сталі фольклорного типу: *сѣча* *зла*, *смадь* *зѣлыи*, *быстрыи* *кони*, *домове* *красынии*, *оунылыи* *възоръ*, *слезы* *горькыѣ*, *плачь* *горькыи*, *печаль* *срдѣчьнаѣ* і под.

Як і в Святому письмі, в «Сказанні» багато книжних слів віддієслівного походження на **-ие**, **-ние**: *беззаконне*, *безълобие*, *въздыхание*, *възмездие*, *взискание* та ін. Те ж стосується і складних слів, які є окрасою високого стилю: и не вѣдѣаху мнози тоу лежащу стою страстотърпыцю телесоу (УЗ, 55); и без милости прободено бысть чѣстьноеѣ и многомилостивоѣ тѣло сѣго и

бл̑женааго х̑ва *страсто̑тьрп̑ца* Бориса (48); пор. ще *скоро̑послоуш-ливааго, братоненавид̑ьни̑ци* та ін.

Як і в ораторсько-проповідницьких творах, метафоризація слововжитку може набирати форми уподібнення зображуваного явищам природи або характерові людської діяльності; ось так, наприклад, звучить мо́ління Глі́ба: *Помилоуи́те оуности мое̑ѣ, помилоуи́те гы̑е мои. вы ми боуд̑ѣте господи̑е мои, аз̑ь вам̑ь раб̑ь. не пожн̑ѣте класа. не оуже с̑ьзр̑ѣв̑ьша. н̑ь млеко без̑ьлюби̑а нос̑а̑ща. не пор̑ѣжете лозы не до коньца в̑ьзра̑стьша. а пло̑дь имоу̑ща* (52).

«Житіє» Феодосія Печерського написав Нестор — чернець Києво-Печерського монастиря, який упорядкував «Повість временних літ». Сам він про це пише так: Се бо *іє*лико же выше ѿ блажен̑ѣм̑ь и велиц̑ѣм̑ь о̑ѣи на̑шем̑ь *ѿ*еодосію. оспыто-ва̑а слы̑шах̑ь ѿт др̑ѣв̑ниих̑ь мене о̑ѣ. быв̑ъшиих̑ь в̑ь то вр̑ѣм̑а. та же в̑ьписах̑ь аз̑ь гр̑ѣш̑ныи не̑стор̑ь. м̑нии в̑ьс̑ѣх̑ь в̑ь мана-стыри бла̑женаго и о̑ѣа в̑ьс̑ѣх̑ь *ѿ*еодосіа (УЗ, 134). У цьому творі, як і в попередньому, зроблено певний крок від старослов'янської мови до східнослов'янської. /26/ Старослов'янське *жд* часто заступається тут фонемою *ж*: *на̑де̑жа, со̑де̑жа, ви̑жю, пре̑же; і̑нколи замість початкового і̑є виступає о* (одва); *ѣ* уживається перед плавними *р, л*: *х̑ѣл̑м̑ь, г̑ѣл̑к̑ь, ст̑ѣл̑тъ і̑ под̑; повно-голосні й неповноголосні форми чергуються: не ѿ̑твр̑ьзи в̑рат̑ь — не ѿ̑твр̑ьзе в̑орот̑ь, в̑ь воло̑димир̑ьскою об̑оло̑сть, к̑ь в̑оро-том̑ь; у формах теперішньо-майбутнього часу й імперфекта (третя особа однини й множини) послідовно вживається флексія -*тъ*: д̑ѣ̑ла̑ють, имо̑уть, им̑ѣ̑а̑ш̑еть, по̑уст̑ить, ид̑уть, бы̑сть, боуд̑еть, при̑де̑тъ. З неодмінною послідовністю в «Житії» вживаються абстрактні слова з суфіксом -*ниє*: *про̑гнан̑и̑є, по̑кор̑ени̑є, пови̑нов̑ени̑є, с̑ми̑рен̑и̑є, пов̑ел̑ѣ̑ни̑є, по̑кор̑ени̑є, по̑щ̑ени̑є, за̑пр̑е̑ще-ни̑є, т̑ѣ̑щ̑ани̑є*; частина з цих абстрактних слів — двокорене-ві: *сла̑восло̑ви̑є, бра̑тонена̑ви̑д̑ѣ̑ни̑є, і̑еди̑но̑ду̑ше̑и̑є*.*

У «Житії» активно вживається «космічна» лексика, напр.: *от̑ь в̑ѣ̑сто̑ка д̑нь̑ни̑ца в̑ъ̑ид̑еть с̑би̑ра̑ю̑щи ок̑ръ̑сть се̑бе и̑ны̑ мно̑гы зв̑ѣ̑зды, ожи̑да̑ю̑щи сл̑н̑ца пра̑в̑ь̑д̑ь̑на̑а̑го* (74). Чимало тут слів і форм, які згодом збереглися в українській мові. Це *в̑ръ̑б̑на̑а̑ нед̑ѣ̑ла̑, оп̑оч̑ено̑у̑ти, на̑ воз̑ѣ, в̑ѣ̑ко̑уп̑ѣ* боуд̑ев̑ѣ в̑ь св̑ѣ̑т̑ѣ о̑ном̑ь, по̑бра̑ти в̑ ко̑ш̑ь о̑у̑кро̑ух̑ы̑ ты, о̑у̑кро̑п̑ь («окріп»), *ве-*

льми с^Араду́ю та ін. Окремі вирази — старослов'янські кальки з української мови, напр.: *не имаѣ чимѣ коупити* (не маю за що купити), *покивавѣ главою* на село і под.

У тексті чимало епітетів, які прийшли з конфесійних текстів і мають характер постійних: духовное брашно, медоточивый оуста, блаженны кн^Азь, свѣтлыѣ дѣша, соупостатьнаѣ рать, праздникъ свѣтль і под. Уживаються звороти з євангельських текстів, напр.: оудобѣ естъ вельбоудоу сквозѣ иглиѣ оуши проити нежели бѣтоу въ црѣствие нѣсное вънити (83); и мол^А-с^А къ боу да бы ѡтблоудивъшеес^А овеча ѡт стада его възвратиль въсп^Ать (108); сѣмотри же птицѣ нѣсныхъ. како не сѣють не жьнють. ниже сѣбирають въ житъниц^А своѣа. нѣ оѣ нѣсными питаеть ѣа (117).

В обох агіографічних творах багато питальних і окличних речень, анафоричних побудов типу Оуви мнѣ свѣте очию моѣю си^Ание и заре лица моѣго. [...] оувы мнѣ оѣе и гѣе мои (44); О блажена^А оубо гроба приимыши телеси ваю чѣстьнѣи акы сѣкровище многоцѣнно (57). В питальних реченнях нагромаджуються додатки, що ритмізує мову і надає їй патетичного звучання: Кѣде ли сѣкърю мѣножество грѣха моего. чѣто бо приобрѣтоша преже брати^А оѣа моего или /27/ оѣ мои. кѣде бо ихъ жити^А и слава мира сего. и багр^Аница и бр^Ачины. сребро и золото. вина и медове. брашъна чѣстьна^А и быстрии кони. и домове красънии и велиции. и имѣни^А многа (45). Цій же меті підпорядковані повтори типу: вама бо дана блѣгодать да молитва за ны. вама бо даль естъ бѣ о насъ молащасѣ и ходата^А къ богоу за ны (57). Автори користуються метафорами, що виступають своєрідними синонімами до нейтральних слів. Так, замість *оумрѣти* маємо: *ѣако сѣконьчаша сѣа дѣиѣ* володимироу (43); замість *велми плакати* — *слѣзами разливаше сѣа* вѣсь (45) і под.

Учені не мають єдиної думки щодо територіальної належності Успенського збірника, в якому вміщено житія руських святих. Як зазначають видавці збірника, «ряд учених, спершу істориків, а потім і лінгвістів, вважають, що Успенський збірник був створений на території південної Русі (в Києві) і тому мова його писарів відбиває давньокиївський говір. В інших працях робиться припущення, що місцем написання пам'ятки могла бути Рос-

тово-Суздальська земля (Ростов або Володимир) і, таким чином, «у ній відбивається давньоруський північно-східний говір»¹.

¹ Успенский сборник XII–XIII вв. Издание подготовили О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон / Под ред. С.И. Коткова. – М., 1971. – С. 25, 26.

Порівняння мовних рис (фонетичних, граматичних, лексичних і навіть стилістичних) оригінальних пам'яток агіографічної літератури з відповідними мовними особливостями пам'яток інших жанрів оригінальної і перекладної літератури, південно-руське походження яких не підлягає сумніву, схиляє до думки, що про київських святих писали все ж таки кияни. Це, як довелося дізнатися раніше, доводить і Нестор як автор життя Феодосія Печерського.

Паломницьку літературу представляє «Житіє і ходіння...» ігумена Данила. Автор намагається писати старослов'янською мовою, яку, очевидно, як духовна особа, знає досконало, але, виїшовши за межі перекладних текстів, часто не знаходить ні слів, ні форм для описання об'єктів, а тому вдається до засобів відомої йому розмовної мови. У зв'язку з цим віднести «Житіє і ходіння...» до високого стилю, мабуть, уже не можна. Це стиль середній, який однаковою мірою поєднує в собі старослов'янські і східнослов'янські особливості. Фонетика цього твору тяжіє до давньоруських рис. Голосні /28/ неповного творення в сильних позиціях послідовно передаються через о та е, в слабких позиціях вони, як правило, не засвідчуються, юси не вживаються (хоч треба взяти до уваги, що досліджуваний текст — копія XV ст.), замість **жд** і **щ** часто вживаються східнослов'янські відповідники ж і ч: хужчи, без вожа, ражається, печерка (і в печерку), дажь, доверечи, побѣжаи, досячи та ін; замість початкового **є** виступає **о** (одва), замість **ю** – **у** (угь). У творі багато спільно-східнослов'янських слів, таких як *дружина* «військо», «озбросний загін», *дулястий* «порожній усередині», «полий», *стогъ* «стіг», *червоточина* «червоточина», *скутъ* «шмат тканини», «пола одягу», *верещати* «голосно кричати», «верещати», *водокрещный* – складник сполучення *водокрещный праздникъ*, тобто «водохрещца». Тут же засвідчуються окремі слова, запозичені з грецької і

латинської мов. Це, зокрема, *калиги* – лат. *caliga* «вид взуття», *кокнитъ* – гр. *κοκκῖνα* «світло-червоний одяг», *пардусъ* – гр. *παρδος* «барс», «пантера», *коропіє* – лат. *surpinus, caprio* «коропи».

«Житіє і ходіння...» насичене й місцевими українськими словами. Це, скажімо, *вытиinati* (огнь *вытинаемъ* – ЖХ, 5), *доверечи* «докинути», *доуца* «дошка», *испорохнѣти* «спорохніти» та ін. Сучасні українські слова *прибережжя* (СУМ, VII, 552), *прибудівок* (563), *пригірок*, *пригарок*, *пригір* (596) і подібні дають ключ до розуміння вжитого Данилом *пригоріє*: и ту естъ мѣсто на пригоріи (ЖХ, 12). Віками зберігається в спільнослов'янському слові **sědeti* значення «населяти», «мешкати». Із східнослов'янських мов його засвідчує тільки українська. Староросійській мові воно було відоме, про що свідчить його фіксація в грамоті Олега Рязанського після 1356 р., у псковській судній грамоті та ін. (Ср., III, 890), але сучасні словники російської мови його не подають. Данило вживає це слово в такому контексті, який повністю підтверджує значення «жити», «мешкати»: Силно множество людей сѣдѣло перво на горѣ тои (34). Деякі давньоруські слова мають такі словотвірні елементи, що згодом збереглися тільки в українській мові. Це, скажімо, *налати*, *радуци*, *прикрутъ*, *ссѣсти*. Не всі ці лексеми збереглися в сучасній українській мові, а недостатня вивченість лексичного складу її діалектів не дає змоги ні підтвердити, ні відкинути факт їхньої наявності на периферії сучасної лексичної системи.

Звичайно, значна частина слів, уживаних у східнослов'янських діалектах, вийшла з лексичного складу сучасних східнослов'янських мов. /29/ Проте збережені й досі в українській мові певні словотвірні моделі можуть свідчити про те, що їх походження й уживання локалізувалися в Україні-Русі. Привертає до себе увагу вжите тільки Данилом слово *прикрутъ*: Йорданъ же рѣка течеть быстро, бреги же имать обонъ полъ *прикрутъ*, а отсуду положи (22). Префікс *при-* у поєднанні з якісними прикметниками передає в українській мові значення трохи зменшеної ознаки: *приглухий*, *пристарий*. Цей словотвірний тип українська мова зберігає як реліктовий. Можна припускати, що в південних східнослов'янських діалектах він охоплював ширше коло прикметників, а серед них і прикметник *крутъ*. У давньору-

ський літературній мові в значенні «забуття» (лат. oblivio) вживався утворений від дієслова *забыти* абстрактний іменник *забыть*: А еже отъ доуша погуби *забыть* и невѣдѣние, то естъвьное съвърши разоумѣние лѣпоты – 36. 1073 (Ср., I, 899). Данило вживає присудкового типу сполучення *не въ забыть*, тобто на давгу пам'ять», «на незабудь»: дабы не въ забыть было то, еже ми показа богъ видати (2). У словосполученні *покровъ ручный* (въ той пещерѣ далъ бѣше Богъ Саула царя въ руцѣ Давидови, и не уби его, оному спящу, но урѣза skutь окрайнища его и и взя меч его и *покровъ ручный* – 45) можна бачити попередника українського *рушник*. До місцевих слів належать, очевидно, й такі як *всямокачень* «однаковий вздовж і вишир», *днеродень* «блискучий», «світлий», «який світиться денним світлом», *на дозорѣ* граду «на виду міста», *лукаряво* «звивистост» (варіант прислівника *лукаво*: Течеть же Йордан быстро и чисто водою, и *лукаряво* – 48; Всѣмъ же естъ подобень Йорданъ къ рѣцѣ Сновѣстѣи, и виширѣи въ глубле, и лукаво течеть – 22), *силяжи* «кизил», *поноровъ* «земляний червяк», *сколія*, *сколька* «двостулковий молюск, черепашка якого зсередини вкрита перламутром».

До *історіографічної* літератури належать насамперед літописи: «Повість временних літ», Київський і Галицько-Волинський літописи. І хоч вони дійшли до нас лише в пізніх списках (XIV–XV ст.), та все ж зберегли давньокиївський аромат. «Повість временних літ» – твір багатьох авторів-літописців, що змінювали один одного. Останнім з них був Нестор, який подбав про художню й ідейну завершеність літопису і дав йому назву, що в повному обсязі звучить так: «Се повести времянных літ, откуда естъ пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первее княжити, и откуда Руская земля стала естъ». /30/ Мова літописів належить до середнього стилю. Її особливість полягає в тому, що суто старослов'янська (або вже церковнослов'янська) мова чергується із майже чистими східнослов'янськими текстами. Пор. Си бы[с] предѣтекущиѧ хр[с]тѣньскои земли. аки дѣньница пред слнцем. и аки зарѧ предѣ свѣтомъ. си бо сидѧше аки лу[ч] в ноци. тако си в невѣрныхъ члѣвѣхъ. свѣтѧшесѧ аки бисерь в калѣ. калнѣ бо бѣша грѣхом. не ѡмовени стымъ кр[с]щением. си бо ѡмысѧ стою купѣлю, свѣлечесѧ грѣховныѧ одеж[д]а

ветхаго чѣвка Адама (ІЛ, 56); И послаша КианѢ къ Сѣославу глущє. ты кнѢже чюжеи земли ищєшь и блюдєшь. а своєѡ сѢ лишивѢ. малѢ бо на[с] не възѢша ПеченѢзи. и мѣръ тв[о]ю и дѣти твоихѢ. сице не придеши ни оборониши на[с]. да пакы възмутѢ. аще ти не жалѢ отѣчизны своєѡ. и мѣръ стары суца и дѣти свои[х] (55).

Перший уривок і стилістично, і лексичне, і в фонетичному та граматичному відношеннях продовжує старослов'янську традицію, оскільки в ньому прославляється княгиня Ольга, яка першою серед князів прийняла християнство. У численних порівняннях, у біблійних ремінісценціях відчувається школа ораторського й агіографічного жанрів. У другому уривку йдеться про загрозу, яка нависла над Києвом з боку печенігів. Кияни звертаються до Святослава з проханням повернутися до Києва з чужих земель і захистити свою матір, своїх дітей і рідну землю. І хоч тут уживаються аорист і дієприкметники на **-ший**, старослов'янський сполучник **аще**, хоч форми дієслова теперішнього часу другої особи однини виступають і з закінченням **-шь** і з закінченням **-ши**, загальна тональність уривка чисто оповідна, а стиль побутовий.

Отже, залежно від об'єкта опису мова літопису іноді піднімається до високого стилю, але все ж переважно перебуває в межах середнього. Інколи ж опускається і до низького, тобто стає майже зовсім простонародною, коли літописець не гребує народними переказами. Читаючи наведений далі текст, зверніть увагу на синтаксис: замість ускладнених старослов'янських побудов тут переважає нанизування простих речень, з'єднаних сполучником **и**: и налезѡша волѢ силенѢ. и повелѢ раздражити вола. и побѣже волѢ мимо нь. и похвати вола рукою за бокѢ. и вынѢ кожую с мѢсы елико єму рука ѡ и рече єму Володимѣрь. може[сѢ] сѢ с нимѢ бороти. и на завѣтрѢ придоша ПеченѢзи и начаша звати вѢльможе. се нашѢ досѣлѢ (108). /31/

Цікаво, що оповідь про Бориса і Гліба й відповідний уривок у «Повісті временних літ» майже збігаються: це дві редакції того самого тексту. Пор.: Блѣнныи же борисѢ ѡкоже сѢбѢ воротилѢ и сталѢ бѢ на лѣтѢ шатѣры. и рѣша къ нємоу дружина поиди сѢди кѣевѢ на столѢ отѣни. се бо вси вои вѢ роукоу твоєю соутѢ. ѡ[т]нѢ же имѢ отѣвѣщаавашє. не боуди ми възнѢти роуки

на брата своѣго и еше же и на старѣиша мене, его же быхъ имѣлъ аки оца (УЗ, 46); И ста на Алтѣ пришедъ. рѣша ему дружина отнѣ. се дружина оу тебе отнѣ и вои. поиди сѣди в Києвѣ на столѣ отнѣ онъ же ре[ч] не буди то мнѣ възнѣти руки на брата на старѣишаго. оже оцъ ми оумре то сѣи ми будетъ въ оца мѣсто (ІЛ, 118). У розповіді про Бориса і Гліба стосовно діювих осіб уживаються ті самі епітети: Святополкъ окаянный, Борисъ блжнный.

Близькі за змістом також розповіді про передсмертні години Феодосія Печерського у відповідному житті і в «Повісті временних літ». Пор.: и братии же всѣи събравъшисѣ глѣ имъ. братие моѣ и они. се яко оуже вѣмъ врѣмѣ житию моему кончааетъ сѣ. яко же яви ми гъ въ постыноѣ времѣ соущо ми въ печерѣ, изиди о[т] своѣта сего. вы же помыслите в себѣ кого хочете. да азъ поставлю и вамъ въ себе мѣсто игоумена. то же слышавше братиѣ. въ великоу печаль и плачь выпадоша. и по сихъ излѣзше внь и сами въ себѣ съвѣтъ сътвориша. и яко же съ свѣта въсѣхъ. стефана игоумена въ себѣ нарекоша быти. деместика соуща црковнааго (УЗ, 128); онъ же ре[ч] имъ братѣ моѣ. и оци мои и чада моѣ. се азъ о[т]хожю о[т] васъ. яко же яви ми Г[с]ѣ. в постыное времѣ. в пещерѣ си сущо изыити о[т] свѣта сего. вы же кого хочете. игоуменомъ поставити себѣ. да и азъ блг[с]ніє подалъ быхъ ему. они же рекоша ему ты еси оцъ намъ всѣмъ да его же изволиши самъ [...] и начаша братѣа просити Стефа доместьвѣника. суца тогда оученика Феодосѣва. глуще яко сѣсь естъ въздрасъ (есть) подъ рукою твоею (ІЛ, 176–177).

Є певні перегуки «Повісті» і зі «Словом о полку Ігоревім». Вони належать хронологічно ще до часів княгині Ольги. Деревлянам, які прийшли сватати її за свого князя Мала після убивства Ігоря, вона відповідає: оуже мнѣ своего мужа не крѣсити (44); пор. у «Слові о полку Ігоревім»: А Игорева храбраго плъку не крѣсити (СПІ, 31); згадується тут і Редедя, зарізаний перед полками касозькими (134). /32/ Переповідаються події, що супроводжували Ігорів похід, під 1185 роком. Тут же згадується річка Каяла, невідома з інших джерел. І сюжетні лінії схожі. В «Повісті», як і в «Слові», Ігорь видѣ брата своего Всеволода крѣпко борюшасѣ. и проси дщи своѣи смрти. яко да бы не видить падениѣ брата своего (ІЛ, 624); пор.: Ігорь плъкы заворочаетъ:

жаль бо ему мила брата Всеволода (СПІ, 20). Правда, половець Овлур із «Слова» в «Повісті» зветься Лавором. Але тікають вони в Русь разом із князем Ігорем. У «Повісті» Ігор має інший маршрут, ніж у «Слові»: він не одразу потрапляє в Київ, а спершу їде до свого Новгороду, потім до Чернігова, а вже звідти «ґху до Києвоу к великомуу кнзю Стославу. и радъ бы[с] емоу Стославъ. такъ же и Рюрикъ сватъ его» (ІІ, 651).

Фонетичні особливості «Повісті временних літ» досить своєрідні. Східнослов'янське начало виступає тут дуже виразно. По-перше, повноголосні форми переважають неповноголосні, хоч паралельні форми трапляються досить часто (сторона – страна, владѣють – володіють, городъ – градъ, горожанъ; але холопъ, хоромъ, болото, хоч скомрахы – давньоруське слово на старослов'янський лад); старослов'янське жд у літопису практично відсутнє (хождение, радающаа, гражане, вижъ, дажь, надеже, одеже, жажа, чужеи), зате замість ч у більшості випадків уживається щ (нощъ, хощю, не хощеть, сѣщи, свѣща); на місці старослов'янського початкового є досить послідовно вживається о (графічно ѿ) (ѿдва, ѿдинъ, ѿсень, ѿлена, ѿзеро); суто українськими фонетичними рисами є поплутання в з у (Всеволодъ – Оусеволодъ, на въгры – оугры, вдарить – ударить) і м'яке ц' (сновець, вѣнѣць, жерець, конѣць). Викликає подив поплутання ч і ц (старечъ, ѿтрочи, єдиновластечъ, палчем і под.), що, можливо, пов'язане з пізнішими переписами літопису. Привертає до себе увагу досить часте поплутання Ѣ з и: ѿбищають, оукрѣпивсѧ, непобидимою стрилци, ослипилъ, разделисѧ, свищи («свічки»), о грисѣхъ, с письньми та ін.

Морфологічні особливості «Повісті» ті ж, що і в творах інших жанрів: в теперішньо-майбутньому часі, а також в імперфекті в третій особі однини й множини виступає закінчення -ть (втечетъ, хулить, оумретъ, одбѣжить, стоить, возмутъ, створѧть, мучать, сказаютъ, сѣдѧть, оучать, женоутъ, имахутъ, бѣшетъ і под.), трапляються поодинокі випадки відпадиння -ть в дієсловах першої/33/ дієвідміни (а кнѧгини наш[а] хоче за вашъ кнѧзъ – ІІІ, 56), дієслівна частка сѧ (сѧ) часто иступає у препозиції (се оуже сѧ есте покорили мнѣ – 47; оуже намъ нѣк[а]мо сѧ дѣти – 58); аще сѧ сбудеть – 95; аще ли сѧ покаємъ – 158; рѣкы сѧ смерзываютъ – 406), особові форми дієслова

хотѣти уживаються то в традиційному старослов'янському, то в українському варіантах (*хотѣть*, не *хощета*, *хочемъ*, *хочете*); іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини часто приймають закінчення **-ови/-овѣ**, **-еви/-евѣ**; це стосується як осіб, так і неосіб (мужеви, Моисѣви, Бѣи, кесареви, Георгиеви, Романовѣ, Володареви, Гюргеви, Кукнишеви, Рюрикови; коневі, голубеві, вороб'єви, по Ручаєви, монастиреви, к волови, домови); ці ж іменники в називному відмінку множини можуть приймати закінчення **-ове/-овѣ**, **-еве/-евѣ** (поповѣ, разбоекѣ, громовѣ, борове, ледове, дарове, сторожевѣ).

У синтаксисі привертає до себе увагу так званий «давальний самостійний», тобто такий зворот, яким передається послідовність у часі, напр.: Моисѣви же възмогъшу и бы[с] великъ в дому фараони (81); И пришедъшу Моисѣви. и не послуша его фараонъ (82).

У лексиці, звичайно, не можна було обійтися без місцевих слів. Це назви грошових одиниць (*шелѣгъ*, гривна), суспільних станів (*смердъ*), осіб, зокрема з оглядом на родинні стосунки (*паробъци*, *оуй*, *сновець*, *стрый*), робочих процесів і проведення часу (*ѡрати*, *лѣтовати*), податків (*мѣсѣчина*), споруд (*гребля*), тварин (*вѣверица*), побутових предметів (*вѣхоть*, *пазуха*, *веретено*, *сокира*, *ѡпрѣсноки*, *треска*, *цѣжь*, *лукно*); часових понять (*недѣля*) та ін. Напр.: да что ти пропоремъ. *трескою* чрево твоє, тольстоѣ (130); мывсѣ Бѣ в мовъници и выпотивсѣ ѡтерьсѣ *вѣхтемъ* (166); мало бѣсѣдоваше в субботу или в *недѣлю* (175) та ін. Грецькі християнські імена, що стали поступово заступати собою слов'янські, набували тієї форми, в якій вони й тепер відомі в українській мові: *Дмитръ*, *Василь*, *Василько*, (*Олекса*, *Михалко*, *олена*, *Євга* (дьяволь прѣлсти Євгою Адама — 91) та ін. Є місцеві сліди і в назвах місяців, напр.: поидоша с нимъ вѣскорѣ на колѣхъ. а по грудну пути. бѣ бо тогда м[ѣ]цъ *грудень*. рекше *ноѣбрь* (236). Деякі конструкції нагадують собою скальковані з української мови, напр.: оуже намъ нѣ льзѣ камо сѣ дѣти (161) — уже нам немає куди подітися.

І все ж старослов'янська традиція в «Повісті» досить сильна. Це і форми аориста й імперфекта (правда, без подвоєння голосних: /34/ *хожаше*, *привожаху*, *приношаху*, *живѣяху*, *имѣху*, *раслабѣша*, *принесоша*), і складні слова, уживані для позначен-

ня абстрактних понять (высокоумиѥ, прелюбодѣанья, братооубиство, братолюбыѥ, братоненавидѣаня клеветы, страннолюбивъ, срдцевидецъ та ін.).

Літописи вміру користуються приказками і прислів'ями типу «Аще сдѣвѣадить волкъ въ овцѣ, то ѡ[т]носить по единой все ста[д] (43); и есть притча до сего днѣ. бѣда аки в Роднѣ (65); і да не похвалитсѣ силны силою своєю (192); Бѣ бо егда. хочеть показнити члѣвкъ ѡ[т]иметь у него оумъ (551).

Порівняння і метафори в літописах не такі часті, як у «Слові о полку Ігоревім». Але природа їх така ж народна, як і в художньому творі, напр.: Сѣи бѣше ему акы тѣрнѣ в ср[д]ци (69); Бонѣкъ же раздилисѣ на. ї. полкы и сбиша Оугры в мѣчѣ іако соколь галицѣ збиваеть (246); іарославъ же пришедь сѣде в Киевѣ. оутерь пота з дружиною своєю (133); Мьстислав же много пота оутерь с дружиною своєю (577); проте є метафори книжні, які перегукуються з ораторською літературою: ѡцѣ бо сего Володимиръ землю разора и оумѣгчи. рекше крщ[с]ниемъ просвѣтивъ. сии же іарославъ снѣ Володимеръ. насѣя книжными словесы. ср[д]ца вѣрных. людий. а мы пожинаем (140). Чимало є виразів, узятих із Святого письма: да въскр[с]нетъ Бѣ и разидутсѣ врази є[г] (88); іако ѡвѣца на заковенѣ веденѣ бы[с] (88); ра[д]исѣ ѡбладован[н]аіа Г[с]ѣ с тобою (89); се есть снѣ мои възлюбленны со немѣ же блгоизволи[х] (90) і под.

У літописній літературі розповідь ведеться, природно, з посиленням на третю особу, але інколи наводяться й діалоги типу: Незнаемою страною, языкомъ испаленым, називаю ходящи и боси, ноги имуще сбодены тернемъ. со слезами отвещеваху друг к другу: глаголюще: аз бѣх сего города, а други: аз сея вси». Як і в ораторській та і агіографічній літературі, тут час від часу вживаються риторичні запитання, що сприяє піднесенню урочистості мовлення.

До агіографічної літератури можна умовно зарахувати й «Повчання» Володимира Мономаха. Чому умовно? Тому що за змістом це скоріше ораторсько-проповідницький стиль, але за мовою – середній, з численними східнослов'янськими. Та й не випадково Нестор умістив його в «Повість временних літ», а чернець Лаврентій під 1096 р. подав у його ж імені літопису 1377 р. В. Мономах прекрасно володів церковнослов'янською мовою,

але, пишучи повчання своїм дітям, не міг уникнути місцевих слів типу *дивоватися, ирий, убогий* /35/ в знач. «бідний», *лагодити, сторожа, паропци, ворожитѣ, лѣпиши, гребля, ѿтѣати, лѣнощи* та ін., напр.: И сему чюду дивуемьсѧ... како птица нѣе[с]нѣа из иръя идуть, и первее [въ] наши руцѣ, и не ставѧ[т]сѧ на одиной земли. но и сильныа и худыа иду[тъ] по всѣмъ землѧмъ (ЛЛ, 244); Всего же паче *убогыхъ* не забывайте (245); нѣту бо ти нужна никосѧже (245); Ни питью, ни ѣденью не *лагодите* ни спанью... и *сторожѣ* сами нарѧживайте (246); вборзѣ не розглѧдавши лѣнощами, внезапно бо члѣвкъ погыбаеѣ (246); и мнѣ будетѣ *бе-сорома*, и вам будетѣ добро (246).

Східнослов'янські фонетичні риси тут переважають: замість початкового *є* регулярно вживається *о* (ни *одіну* же ночь, *осень, одинь, олень, одиночство*), замість *жд* і *щ* послідовно виступають *ж* і *ч* (нужа, чужимъ, тружать, не мочи, лечи), є випадки пом'якшення *ц* (вдовицю), абсолютно переважає повноголосся (Володимерю, полонъ, голодь). Не бракує тут південноруських морфологічних форм, наприклад, закінчення -ови в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (Глѣбови), закінчення -тъ у формах третьої особи однини й множини теперішньо-майбутнього часу дієслів (оукладаеѣ, хоцетѣ, роздѣлѧтъ), форм другої особи множини наказового способу на -ѣте (идѣте, минѣте, блюдѣте); трапилася навіть форма третьої особи однини теперішнього часу без флексії -тъ (дыаволь бо не *хоче* добра роду челоуѣцкому – 252).

Початок «Повчання» складається з настанов, які задля урочистості вбираються в церковнослов'янську мову. Для цієї частини твору характерні цитати з псалтиря та інших церковних книг, напр.: *я* вземъ Псалтырю в печали разнухъ *я*. и то ми сѧ вынѧ вскую печалуеши дше. вскую смущаеши мѧ? (241). Тут же вживаються церковнослов'янські звороти, характерні для конфесійних текстів, типу «владѣя и животом и смертью, заповѣдь Божья, слезы испустите, нас грѣшных помилуй, страх имѣйте Божий, Божие повелѣние наоучисѧ по євангльскому словеси ѿчима оуправленье. *языку* оудержанье. оуму смѣренье. тѣлу порабощенье. гнѣву погубленье» (ЛЛ, 243) і под. Але як і в літописній літературі, тут є вже народні прислів'я: Лѣность бо всему мти еже оумѣетѣ, то забудетѣ, а егоже не оумѣетѣ а тому

с_А не учить (246); да не застанеть ва[с] с̃нцє на постели (246) і под.

Як стиліст Володимир Мономах віддає перевагу простим побудовам речення, що досягається поперемінним уживанням дієприкметників /36/ (називний множини на -е) та дієприслівників, напр.: аще и на кони їзд_Ачи не будеть ни с кым оруды_А..., зовѣте бес престани в таинѣ... нежели мыслити безлѣпицю їзда_А (245). Досить часто виступають у творі порівняльні звороти, напр.: И б_Аше тебѣ оузрѣвше кровь его. и тѣло оув_Анувшю яко цвѣту нову процвѣтшю (153); и с_Аде[т] акы горлица. на сусѣ дrevѣ желѣючи (254).

З *художньої* літератури періоду України-Русі зберігся тільки один твір – «Слово о полку Ігоревім». Але твір геніальний. Його особливість, на відміну від західноєвропейських героїчних епосів, полягає в тому, що він не стандартний, а суто авторський, хоч ім'я його творця й не збереглося. Образна основа «Слова» чисто народна, можна навіть сказати, сільськогосподарська. Тільки в тім краї, де вирощують хліб, можливі такі метафори і порівняння: чр̃на земл_А подь копыты костьми была посѣ_Ана, а кровію полѣ_Ана: тугою въздоша по Руской земли (СПІ, 19); На Немизѣ снопы стелють головами, молот_Атъ чеши харалужными, на тоцѣ животь кладуть, вѣють душу от тѣла (35).

Автор «Слова» майстерно використовує постійні епітети, характерні для східнослов'янського фольклору: дѣвки красные, бр̃ззья комони, злать стремень, храбрыи плѣкъ, синий Донѣ, сабли калены_А, кровавы_А раны, сѣрый влѣкъ, шизыи орел, зелена_А трава, синєє море, широкое поле, ворон чр̃ныи, горы каменны_А, сл̃нце свѣтлое, красное та ін. Епітети використовуються і для характеристики персонажів твору. Це можуть бути означення з позитивним змістом (храбрыи Мстиславѣ, красныи Романѣ Св_Атославличѣ) і з негативним (поганыи Коб_Акъ). Описуючи могутність руського війська і його князів, автор нерідко вдається до гіпербол: Великий кн_Аже Всеволоде! Не мыслію ти прелетѣти издалеча отн_А злата стола поблюсти? Ты бо можеши Волгу веслы раскропити, а Донѣ шеломы выль_Ати! (29); Галичкы Осмомыслѣ І_Арославе! Высоко сѣдиши на своемѣ златокованнѣмъ столѣ, подперѣ горы угорскыи своими желѣзными плѣкъ,

заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, меча бремены чрезъ облакы (30).

Ще одна особливість авторської мови полягає в тому, що епітети-означення, часто перебуваючи стосовно іменника в постпозиції, посилюють емоційну насиченість епічної оповіді. Порівняймо ще приклади: Наведе своА храбрыА плтькы на землю Половецькую за /37/ землю Руськую (9); Быти грому великому! Ити дождю стрѣлами с Дону великого! (15)

В основі метафор лежить антропофікація предметів і явищ навколишнього середовища: стАзи глаголють, телѣгы кричат, Донец рече. І навпаки, персонажі «Слова» перевтілюються в представників тваринного світу: А Игорь кнАзь поскочи горностаємъ к тростию и бѣлымъ гоголемъ на воду (39); Всеславъ кнАзь людемъ судАше, кнАземъ гради рАдАше, а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше (35); Коли Игорь соколомъ полетѣ, тогда Влуръ влъкомъ потече (40) та ін. У творі багато звертань, іноді повторюваних, напр.: О Бояне, соловію старого времени! (10); Один братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый — ты, Игорю (11); О вѣтръ, вѣтрило! Чему господине, насильно вѣеши? Чему мычеши хиновскыА стрѣлки на своєю нетрудною крипцю на моєА лады вои? (37); О Днепре Словутицю! Ты пробилъ еси каменныА горы сквозѣ землю Половецькую. Ты лелѣАль еси на себѣ СвАтослави посады до плъку КобАкова. Възлелѣи, господине, мою ладу ко мнѣ, абыхъ не слала къ нему слезъ на море рано (38).

Почуття тривоги, що наростає перед боєм, особливо вночі, коли не видно й не чутно ворога, передається нанизуванням коротких речень, напр.: Длтьго ночь мръкнеть. Заря — свѣтъ запала. Мыгла полА покрыла. Щекот славій успе, говор галичъ убуди. Русичи великаА полА чърленими щиты прегородиша, ищучи себѣ чти, а князю славы (19); Земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть, пороси полА прикрываютъ; стАзи глаголють: половци идуть отъ Дона, и отъ морА, и отъ всѣхъ странъ рускыА плтькы оступиша (16). Нанизування предикативних побудов використовується для надання оповіді пісенно-епічного характеру: Тогда врани не граахуть, галици помлъкоша, сорокы не троскоташа, полозиѣ ползоша только. дАтлове тектом путь къ рѣцѣ кажутъ, соловіи веселыми пѣсньми свѣтъ повѣдають (42).

Мова «Слова» ритмізована. Цей ритм не можна окреслити жодним із тепер побутуючих розмірів, але він існує:

А мои ти курАни – свѣдоми кѣмсти:
подѣ трубами повити,
подѣ шеломы възлелѣяны,
конець копіА въскрѣмлены,
пути имѣ вѣдоми,
аруги им знаєми, /38/
луци у них напрАжени,
тули отворени,
сабли изъострени (11);

С зараніа до вечера,
сѣ вечера до свѣта
летятъ стрѣлы калениА,
гримлють сабли о шеломы,
трещать копіа харалужныА
въ полѣ незнаемѣ
среди земли Половецкыи (19).

З морфологічних рис привертає до себе увагу характерне для південноруської мови закінчення **-ть** у формах дієслів теперішньомайбутнього часу та імперфекта третьої особи однини й множини: пущашеть, текуть, йдуть, погибашеть, говорАхуть, хотАть, одѣвахуть. Проте вживання флексії **-ть** у цих же формах також не рідкість: ведеть, летАть, заворочаетъ та ін. Звертає до себе увагу препозитивне вживання частки сА (на ниче сА години обратиша – 28); у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду можуть приймати закінчення **-ови**: Романови, Игорєви, королєви.

У поемі є такі слова і форми, які пізніше локалізувалися в українській мові. Це *кожух*, *потручати*, *яруга*, *не доста*, *жалоци*, *година* (у значенні «часи»), *брехати*, *туга* і под., напр.: орьтьмами и апончицами и *кожухы* начаша мосты мостити по болотомѣ (14); Ту ся копієм прилатати, ту сА саблям *потручАти* о шеломы *половецкыА* (15); аруги им знаємы (11); Ту кроваваго вина не до-

ста (20); Ничить трава жалоуцами (20); Тугою въздоша по Рускои земли (19); лисици брешуть на чръленыА щиты (13).

Використовуються і церковнослов'янізми, особливо тоді, коли в руській мові немає слова для позначення певного поняття або ж для посилення урочистості звучання. Так, поряд з прикметником *хоробрыи* уживається його церковнослов'янський відповідник *храбрыи*: *храбрыя* плъкы, *храбрии* русичи, *храбриА* сердца, *храбраА* дружина. Однак повноголосні форми все ж переважають: *воронъ*, *головы*, *дорога*, *болота*, *ворота*, *сорокы* і под. Автор послідовно дотримується старослов'янської традиції уживання глухих голосних після плавних приголосних: *бръзыи*, *влькъ*, *плъкы* і под. Цікавою фонетичною рисою пам'ятки є, як і «Повісті временних літ», сплутування фонем /ц/ і /ч/, не характерне для Південної Русі: *русици*, /39/ *вѣчи* (вѣци), *галичкы*, *чепи*. Можливо, це також особливість мови пізнього переписувача. Трапляються в тексті і тюркізми, зокрема назви титулів, чинів високих осіб із тюркських племен, що перебували на службі у чернігівського князя: *могуты*, *татраны*, *шельбиры*, *топчацы*, *ревузи*, *ольбери*.

Цікавим є факт лексичного перегуку «Слова» з чеською мовою. Ідеться принаймні про одне слово, яке, крім цього твору, не зустрічається в інших текстах. Це *хоть* («жінка», «дружина»): *забывъ чти и живота, и града Чрънигова отнА злата стола, и своА милыА хоти, красныА Глѣбовны* (17); а самъ подѣ чрълеными щиты на кровавѣ травѣ притрепанѣ литовскыми мечи, и с *хотию* на кровать и рекъ (33); *Рекъ БоАнь а ходы на СвАтославлА пѣтворца старого времени царославлА, Ольгова коганА хоти* (43). Поки що будь-які припущення з приводу цієї особливості «Слова» робити рано.

Юридично-ділова література представлена насамперед *«Руською Правдою»*, а також кількома дарчими грамотами. Їм передували, очевидно, договори руських князів із греками. Усі ці документи писані в основі своїй східнослов'янською мовою, проте наявні у ній і церковнослов'янізми. Так, уже в договорах руських князів із греками (907, 912, 945, 971 рр.) їх не бракує. Правда, автентичність текстів, передаваних через два століття людиною іншого вишколу, викликає певні сумніви. Оригінали, звичайно ж, не збереглися. Разом з тим руська людина,

щоб писати слов'янською мовою, могла здобути відповідну освіту скоріше за все у південних слов'ян. Якщо вірити літописцеві, то договір Олега з греками існував завдяки Іванови[м] (тобто християнином. – В.Р.) написаним на двою харатю црѣ́ вашего и своєю роукою. пред/лежащи[м] ч[с]тнимъ крѣтомъ. и стою єдиносущною Трѣєю. єдино[г] истина[г] Бѣга наше[г]. извѣсти и дасть наши[м] посло[м] (ЛЛ, 38).

Договір Ігоря з греками не засвідчив імені того, хто писав (складав) його текст. Зате є згадка про те, що серед руського посольства було вже чимало християн: мы же елико насъ хр[с]тилисѣ есмы. клѣхомъсѣ црѣвю сѣго Ильѣ въ сборнѣи црѣкви. и предлежащемъ ч[с]тнимъ кр[с]томъ и харатєю сею. хранити все. еже естъ написано на немъ (52). Договір Святослава (971 р.) найлаконічніший. Він також не містить відомостей про те, хто його готував, а крім того, у ньому немає згадки про християнське віросповідання: да имѣмъ клѣтву ѿ[т] ба.въ его же вѣруемъ в Перуна и въ Волоса скотыѣ Бѣ (73). /40/

У договорах переважають повноголосні форми (городъ, волости, колоти, золото, боронити, возборонити[с], поздорову, [во]волочи, полонѣникъ, сторона, ѿ[т]полонени, золотникъ), хоч неповноголосні теж наявні (страна, глава, златыи, хранити, [г]радъ, брашно); старослов'янському початковому **є** відповідає **о** (графічно **ѿ**) (ѿсѣнь, ѿдинѣни); старослов'янському **жд** майже завжди відповідає руське **ж** (преже, тѣжа, чюжи, прежереченни, по нужи, на оутвержение, межею та ін.), **жд** трапляється дуже рідко (многажды, враждолюбѣць); **шт** (**шт**) уживається більш послідовно (хотѣши, помощь). Цікавою є форма *вустѣ* (и да не имѣють власти Русь, зимовати въ вустѣи Днѣпра Бѣльбережи – 51).

Абстрактні іменники на **-ние** переважно старослов'янського походження (извещение, изволения, исповедание, цавление і багато ін.).

У морфологічній структурі привертає до себе увагу майже повна відсутність простих форм минулого часу – аориста й імперфекта. У всіх трьох договорах такі форми трапляються дуже рідко: гостіє [аще] погубиша челѣдинѣ. и жалуютъ да ищут[т] ѿбретаемое (36); ношаху сли печати злати (48); клѣхъсѣ ко црмъ Гречьскимъ (73); написахомъ на харатѣи сеи и своими печатѣи

запеча́тахомь (73). Можливо, рідкі́сність цих форм у догово́рах не є свідче́нням структу́ри мови, а функціо́нальним призначе́нням тексті́в. Адже вони повинні насампе́ред засві́дчити взає́мні зобов'язанн́я руси́нів і гре́ків, а тому відби́вають перева́жно мовно-причи́нові і часо́ві відноше́ння типу: аще [ж] ключи́ть[с] та́ко[ж] про́каза ло[д]и Роу[с]кои. да про́води́мь и в Руску́ю землю́ (35). Форми на́казового спосо́бу, які виступа́ють у дру́гій части́ні таких рече́нь, утво́рюються поєднанн́ям форм тепе́рішньо-майбу́тнього часу́ з частко́ю да: да кле́не[т]сѧ, да оумре́ть, да вда́сть, да не взи́щеть, да возме́[т], да при́муть, да ви́тають і под. Ці ж форми, про що йти́меться да́лі, ная́вні і в «Руські́й Правді́».

Ді́лова мо́ва, зви́чайно, позба́влена «плети́ння сло́вес», поети́чних фігу́р і под. І все ж еле́менти поети́ки інколи потра́пляють і в ці́ тексти, на́пр.: створи́ти любо́вь... на всѧ́ лѣ́тъа (ІІ, 36); донде́же слі́нцє си́аєть и всь ми́ръ стои́ть (41).

Ужи́вана в догово́рах юри́дична терміноло́гія пере́гукуєтьс́я з ті́єю, що ха́рактерна для «Русько́ї Правди́». Це сло́ва на позна́чення соці́ального стано́вища о́сіб (вели́кий кнѧ́зь, вели́кие боѧ́ры, бо́лѧре, /42/ челѧ́динь), майно́вого стану́ (имови́[т], неимови́[т]), ви́дів право́поруше́нь та їх наслідкі́в (оубо́и, та́ть, та́тьба, тво́рити криво́, тво́рити пакос́ти, оу́скочити «вте́кти», да и́щють), взає́мних зобов'язань сто́рін між со́бою і пе́ред зако́ном (ро́тѣ хо́дит сво́єю вѣ́рою – 34), тѧ́жа, клѧ́тьва, зако́нь), ви́дів майна́ (рухло́, ли́ще) і под.

Зви́чайно, в «Руські́й Правді́» адміні́стративно-право́ва лексика значно́ численні́ша. По́ряд з боѧ́ринь, убі́єніє, та́ть, ро́та, ви́ра (вѣ́ра), тя́жа, ли́ще тут ужи́вається ще верви́ння «общи́на з кру́говою пору́кою», вервь «воло́сть, общи́на, ми́р», видо́къ «оче́видець, сві́док», голо́вникъ «уби́вця», голо́вничьство «пе́ня за вби́вство», гостиное «о́дне з вну́трішніх мит», гостьба́ «торгі́вля», гри́дь, гри́динь «чле́н моло́дшої кня́зівської дру́жини», до́бытокъ «ма́йно», духо́вная гра́мота «запо́віт», дѣ́ль «поді́ль», задни́ца «спа́дщина», за́купъ «осо́ба, яка пра́цює на кре́дитора», за́па «підозра́», изво́дь «дока́з», изго́и «лю́дина, що лиши́лася по́за свої́м стано́вим сере́довищем», исп́рава «випро́бування», истець «сто́рона на су́ді», лю́динь «про́ста лю́дина» і под. Приро́дно, що в ці́й пам'я́тці лексика значно́ багаті́ша, ніж у догово́рах, оскі́льки окре́мі її списки́ досяга́ють 135 ста́тей¹.

¹ Див.: Русская Правда. Текст, изданный по трем спискам с предисловием и кратким объяснительным словарем, составленным кандидатом прав А.Б. Гинцбургом. – СПб., 1888. – С. 6.

Тут простежуються явні українізми: *теля*, *тынъ*, *наиметь* «наймит», *бчелы*, *гостинець* «шлях», *накоци*, *батогъ*, *око*, *пуца*, *осподарь*, *волога* і под. У «Руській Правді» вжито тільки три неповноголосні форми (вражда, срѣда, чрево) і це при 40 повноголосних. У словах *аче*, *бъчела*, *госпожа*, *межа*, *нужа* виступають відповідно східнослов'янські фонemi /ч/ і /ж/, а не старослов'янські сполучення *шт*, *жд*. Синтаксис у всіх трьох групах документів – договорах з греками, «Руській Правді» і грамотах – фактично єдиний.

У «Руській Правді», як і в інших південноруських пам'ятках, досить часто плутаються *ц* і *ч*. Можливо, це пояснюється тим, що жоден із виявлених варіантів не переписаний на своїй природній батьківщині: *лице* «лице», *до конча* «до конца», *истьчю* «истьцю», *человѣцьку*, *купечь*, *цюжего*, *доцери* і под. Інколи *ѣ* замінюється на *и* (даст ли всімъ да вси раздѣлять – РП, 39), після шиплячих у поодиноких випадках замість *е* виступає *о* (пшона), можна натрапити на перехід *л у в* (не знаєть оу кого коупивъ – 18). /42/

Як і у усіх інших південноруських пам'ятках, іменники чоловічого роду в давальному відмінкові однини часто приймають закінчення *-ови/-еви* (сынови, моужеви), зворотна частка *ся* може передувати дієслівній формі (тѣм ся подѣлять, како ся будетъ рядилъ), у формах третьої особи однини і множини дієслів теперішньо-майбутнього часу кінцеве *т* пом'якшується (начьнеть, ринеть, поиметь, познаеть, хоцеть, ведеть, дойдеть, переореть, заплащать, выдадать, стяжуть, корчмьствують).

Прості форми минулого часу дієслова практично не вживаються. Є тільки кілька випадків сумнівного типу: И Господь рече (29); Оже кто купи хотя полугривны (39). Є випадки відпадиння флексії *-тъ* в формах дієслів теперішньо-майбутнього часу (Оже краде скоть въ хлѣвѣ или клѣтъ, то оже будетъ одинъ, то плати ему 3 гривны и 30 кунъ (33); не оублюде ли, то платити ему 4 гривны куны за холопъ – 40). Дуже поширена форма майбутнього

часу, що складається з форми на **-ль** і допоміжного дієслова *бути* в майбутньому часі: боудуть видѣли людіе (19); колико ихъ боудеть крало (19); кто боудеть яль (25).

У тексті переважають конструкції з умовно-часовою взаємозалежністю, напр.: Оже ли себе не можетъ мьстити, то взяти емоу за обиду 3 гривнѣ (11); А иже оубьють огнищанина оу клѣти, или оу коня, или оу говяда, или оу коровьи татѣбы, то оубити въ пса мѣсто (12); Искавше ли послоуха, и не налѣзоуть, а истьца начьнеть головою клепати, то ти имѣ правѣдоу желѣзо (16); Аже господинѣ закупа бѣть про дѣло, то безъ вины естъ (35).

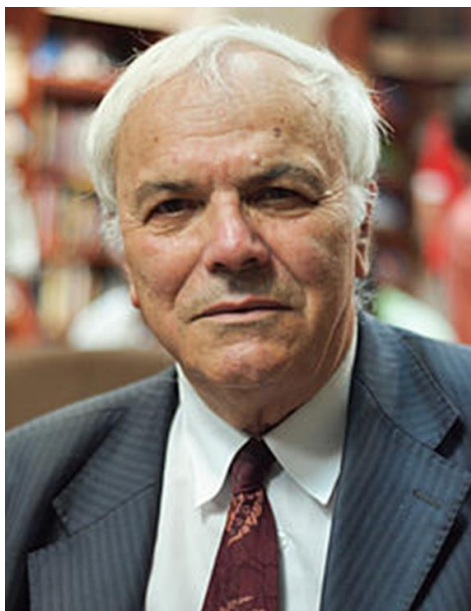
Окремо слід згадати про напис на Тмутороканському камені 1068 р. Він короткий: въ лѣто ѿ.ф.ѿс і [д]ні. ѿ глѣбѣ кнѣзь мѣрилъ мо[ре] по леду ѿ[т] тмутороканѣ до кърчева ѿ. и ѿ. сѣже[нии]. Пам'ятка цікава тим, по-перше, що вона автентична, по-друге, в ній відбито ті мовні процеси, що були характерні для XI ст.: падіння глухих (кнѣзь) або їх вокалізація (по леду), уживання глухих перед плавними (Кърчева), опущення допоміжного дієслова у третій особі однини перфекта (мѣрилъ).

Певну інформацію про особливості літературної мови XI-XIII ст. дають написи на монетах¹. Проте вони не становлять окремого літературного жанру і є цінними тільки з погляду історичної фонетики, граматики і лексикології.

¹ Огієнко І. Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. – С. 186–187.

*Текст подано мовою оригіналу (див.: Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : Арт Ек, 2001. 392 с.)

Василь Васильович Німчук

Німчу́к Васи́ль Васи́льович – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, видатний український мовознавець, фахівець у галузі історії української мови.

Народився 6 липня 1933 року в с. Довге Іршавського району Закарпатської області.

У 1955 році закінчив Ужгородський університет. З 1958 р. працював в Інституті мовознавства НАН України, а з 1991 – в Інституті української мови НАН України, який

очоловав з 1998 р. до 2008 р.

Коло наукових інтересів члена-кореспондента НАН України В. В. Німчука: палеославістика; давньоруська і старослов'янська мови; історія, діалектологія та ономастика української мови; історія української літературної мови; історія українського мовознавства; українське джерелознавство та археографія; проблеми української мови як конфесійної.

Основні праці науковця з історії мови: «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (1980 р.), «Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.» (1985 р.), «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» (1992 р.).

Колективні праці: «Словник гідронімів України» (1979 р.); «Історія української мови. Морфологія» (1978 р.); «Історія української мови. Синтаксис» (1983 р.); «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983 р.); «Жанри і стилі в історії української мови» (1989 р.) та ін. Відповідальний редактор монографій: «Іс-

торія української мови. Морфологія» (1978 р.), «Історія української мови. Фонетика» (1979 р.).

В. В. Німчук дослідив і підготував до видання низку пам'яток української мови, зокрема «Лексис...» (1964 р.) і «Грамматику словенську» (1980 р.) Лаврентія Зизанія; «Лексикон словенороский» Памва Беринди (1961 р.); «Синоніму славенороскую» (1964 р.); «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського (обидві – 1973 р.); підготував до видання текст «Слова о полку Ігоревім» з примітками до нього (1977 р.); «Грамматику слов'янську...» Мелетія Смотрицького (1979 р.); факсимільне видання «Київських глаголичних листків» (1983 р.) та ін.

Василь Васильович був членом редколегії і одним із авторів енциклопедії «Українська мова» (2000 р.), у якій подано словникову статтю щодо трактування поняття «давньоруська мова», засновником та головним редактором наукового журналу «Українська мова» (2001 р.).

В. В. Німчук – лауреат Державної премії АН УРСР ім. І. Я. Франка (1985 р.), Всеукраїнської премії імені І. Огієнка в галузі науки (2003 р.), нагороджений ювілейною медаллю П. Й. Шафарика Кошицького університету (Словаччина) (1995 р.), з 2012 р. був почесним доктором Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Помер Василь Васильович 26 листопада 2017 року. Похований у рідному селі Довгому на Іршавщині.

В.В. Німчук

ЛІТЕРАТУРНІ МОВИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ*

Як зазначалося, багато лінгвістів не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови, але всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни XI–XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом.

Давньоруська писемно-літературна мова. Ми поділяємо погляди тих дослідників, які визнають наявність у давній Східній Славії двох писемно-літературних мов: 1) давньоруської, що сформувалася в Київській Русі на ґрунті живого мовлення при

взаємодії із старослов'янською, і 2) принесеної з півдня Слов'янщини старослов'янської мови, яка під впливом місцевого мовлення набула виразних східнослов'янських рис, тобто старослов'янської мови давньоруської редакції.

Питання виникнення й формування давньоруської писемно-літературної мови та визначення її основи є об'єктом роздумів і конкретних досліджень вже понад 150 років. Проблема ставилася й розв'язувалася в руслі провідних історико-культурних ідей кожного конкретного часу, на рівні розвитку східнослов'янської лінгвістики, розглядалася в плані як ретроспективному, так і проспективному. Однак досі немає однотайної думки щодо мовної ситуації в Київській Русі в різні періоди її розвитку, монолінгвізму, білінгвізму чи диглосії в державі, ендоетнічності чи алоетнічності літературно-писемної мови східних слов'ян у X–XIII ст. Проблема походження літературної мови якнайтісніше пов'язана з проблемою часу виникнення писемності у східних слов'ян, адже однією з головних ознак літературної мови є її функціонування у фіксованому вигляді. Важливим атрибутом літературної мови є також її наддіалектний характер. Виразні елементи наддіалектного характеру мають твори усної народної творчості, насамперед епосу, пісенного фольклору. У давнину, дуже ймовірно, такий характер мали усні дипломатичні та юридичні формули, усні повідомлення, що передавалися через послів [1].

Протягом XIX і на початку XX ст. в науці аксіоматично вважалася думка про те, що писемність у Східну Славію проникла тільки з християнством, а єдиною літературною мовою в Київській Русі була старослов'янська, перенесена разом із конфесійною літературною з Болгарського царства після офіційної християнізації держави (як відомо, кияни хрестилися в 988 р.). Дослідження східнослов'янських учених 40–80-х років XX ст. досить ґрунтовно заперечували аргументацію адептів цієї думки. Однак вона знову знаходить своїх прихильників, у тому числі й серед українських дослідників, які схильні трактувати давньоруську літературну мову як стильовий різновид старослов'янської [2], з чим погодитися не можна. Такий погляд спричинений тим, що генетична близькість старослов'янської та давньоруської мов, субституція багатьох старослов'янських елементів східно-

лов'янськими і навпаки часом завуальовує справжнє обличчя цих мов. Про основні фонетичні особливості, що відрізняли старослов'янську мову від мовлення східних слов'ян, ми вже писали раніше. У формуванні норми (узусу) давньоруської писемної мови старослов'янській (церковнослов'янській) мові належить важлива роль. По-перше, давньоруське письмо – це запозичене старослов'янське, правопис давньоруської мови склався під безпосереднім впливом старослов'янської норми. По-друге, для відносно молодій літературній мові старослов'янська з

розвиненим словником, синтаксисом та фразеологією була зразком й органічним джерелом збагачення – адже йшлося про генетично споріднені мови. Крім цього, давньоруська писемна мова ще не мала в своєму складі явних архаїзмів – одного з засобів надання урочистого звучання висловлюваному (писаному). Старослов'янська ж до приходу на Русь мала двохсотлітню традицію, і деякі, колись спільнослов'янські лексичні і фразеологічні елементи її, можливо, сприймалися в Київській Русі як старовинні, тому використовувалися зі стилістичною метою.

Відносно унормована спільнослов'янська суспільно-державна й юридична термінологія, яка вживається досить послідовно в усіх текстах, створених у старожитній державі, та вводиться більш чи менш послідовно навіть у старослов'янські конфесійні (у тому числі євангельські) тексти, свідчить про існування на землях східних слов'ян писемно-літературної традиції ще до офіційної християнізації.

До утворення Київської Русі могли існувати якісь писемні традиції в племінних центрах, але з об'єднанням східнослов'янських племен починає формуватися спільна для всіх її мешканців давньоруська писемно-літературна мова. Вирішальною умовою виникнення й формування давньоруської писемно-літературної мови було об'єднання всіх східнослов'янських племен у єдиній державі. Широкою матеріальною базою давньоруської літературної мови стало живе мовлення східних слов'ян X – XI ст., яке характеризувалося спільністю багатьох елементів фонетики, граматики, лексики й фразеології.

Давньоруська писемно-літературна мова почала формуватися в добу, коли відмінності між східнослов'янськими діалектами в звуковій системі ще не були разючими – наприкінці X – почат-

ку XI ст. Провідна роль Києва у формуванні ранньофеодальної держави і географічно центральне положення столиці сприяли виділенню старокиївського (полянського) говору на роль основи літературної мови. Про південноруську, полянську основу мови Києва писав ще О. О. Шахматов. Учений висунув здогад про те, що у зв'язку із зосередженням у столиці Київської Русі носіїв різних діалектів у ній виробилася своєрідна спільна мова – койне, в якій відобразилися особливості й інших говорів. Це був говір панівних класів, відмінний від говору навколишнього сільського населення. На думку О. О. Шахматова, мовою освіченого прошарку киян – духівництва і книжників – ще з X ст. була давньо-болгарська старослов'янська мова. Обидва різновиди мови Києва, за О. О. Шахматовим, переходили в інші центри Давньої Русі [3].

Думка про функціонування двох різних мов у живому спілкуванні Києва так і залишилася гіпотезою й не була підтримана істориками мови пізнішого часу, бо вона бездоказова.

Крім панівних класів, у Києві жило трудове населення, яке становило абсолютну більшість мешканців. Не тільки в Києві, а й в інших центрах Русі можна припустити наявність соціальних діалектів, але зняряддям живого спілкування в цілому були місцеві територіальні діалекти [4], а також писемно-літературна мова.

Багато вчених прийняли ідею О. О. Шахматова про змішаний характер розмовної мови Києва, про старокиївське койне (київське койне часто визначають основою давньоруської писемно-літературної мови [5]. Але гіпотетичне (бо ніхто ще не навів елементарних доказів) твердження про те, що київське койне було сплавом різних діалектних рис, може стосуватися лише окремих елементів лексики та фразеології, а не фонетики й граматики. Специфічна, не спільнослов'янська, лексика та фразеологія пам'яток, створених у Києві, – типово південна, русько-українська (частково – південно-західна). У літописах та інших творах засвідчені такі русько-українські слова: *болоньє* «оболонь, заплавна долина»; *вѣверица* «білка, вивірка»; *ирьє* «(в)ирій»; *пуца*, *криница*, *рѣнь* «рїнь, дрібне каміння»; *лимень*,

серень «наст»; *рольа* «рілля»; *обильє* «зерно, врожай»; *лѣпъкъ* «ліпок, назва рослини»; *вѣлна* «вовна»; *вѣхъть* «віхоть»; *гребля* (гребля)

«гребля, вал»; луда «рід верхнього одягу» (укр. діал. лудіння); прабо-
шньни «рід взуття»; трѣска «тріска»; цѣрь «трут» (укр. діал. цір,
цїрь); лагодити «робити приємність, потурати»; огьрнути, гьрбъ
«пагорб»; мутва «каламутний вир»; зарчя «зарєво, заграва»; гьлькь
«глек»; лыскарь «кирка, заступ» (укр. діал. рискаль); (и)зѣкръ «світ-
лоокий, блакитноокий, зіркатий» (пор. діал. зікратий); попусніти
«збліднути (на обличчі), попісніти»; пересьрдьє «досада, роздратуван-
ня» (пор. спересердя); безголоў'я «безголіў'я, біда»; отьбѣгнути «загу-
бити, відбігнути (заст.)»; пряжити «прягти, пражити»; поустити
на воропъ «зробити наскок, атаку»; коваль та багато ін. [6].

У київських пам'ятках фіксуються й деякі слова, що частіше
виступають у текстах із півночі Русі: *берьковськъ* «міра ваги (10 пу-
дів)», *ларь* «скринька, ларець (заст.)». Згадані іменники – північно-
германського походження. Можливо, їх у Києві запозичено пря-
мо від варягів або вони через новгородське посередництво пот-
рапили в старокиївський говір, а з нього ці та інші терміни, за-
позичені з північних германських мов, поширились по всій Русі:
гридь «охоронець князя, дружинник», *тивунъ*, *тиоунъ* «господарський
управитель, нижчий суддя».

У свою чергу, південні слова чи південна семантика загаль-
них лексем засвідчується на північно-східних давньоруських
територіях, наприклад: *гьлькь* «глек»; *попыхнути* «попісніти (на
обличчі)»; *хабитися* «утриматися, стриматися, облишатися, перес-
тати»; *двоичи* «двічі» тощо.

Немає достовірних фактів із пам'яток, які б свідчили про
єдиний орфоепічний узус у писемно-літературних мовах Київ-
ської Русі, і все ж особливості літургійної орфоєпії російської
синодальної церкви до XVIII ст. (деякі характерні її риси зберег-
лися до XX ст.), зокрема літургійна вимова російських старооб-
рядців, де вживається фрикативний звук типу *h*, спостерігається
тверда вимова приголосних перед *e* <- *e* (м'яка перед *e* <-*h*) [7],
очевидно, мають свої корені в орфоєпії часів Київської Русі. От-
же, вони свідчать про єдину норму вимови (читання) богослу-
жебних текстів, певного впливу якої, мабуть, не уникло живе й
літературне мовлення принаймні книжників і панівних верств.
Характерно, що пам'ятки з півночі нинішньої Росії, які датують-
ся початком XIV ст., засвідчують без початкового *г* слова *оспода*,
осподарыня, *осподарь*, *осподинь*, *оспожа* та інші [8], що є певною вка-

зівкою на поширеність у вимові фрикативного *z* у попередній період. Безсторонній дослідник Бодуен де Куртене твердив, що вимова *z* як фрикативного звука поширилась із стольного Києва [9].

Орієнтація на літературну мову перешкоджала проникненню в писемність вузьколокальних діалектних рис. Вироблений у X – початку XII ст. літературний узус зберігався й після того, як у живому мовленні різних територій Русі періоду феодальної роздрібненості з'явилися нові локальні диференційні явища. Особливо стійкою була норма в самому Києві, де вона сформувалася й де діяли висококваліфіковані книжники, тому в пам'ятках, що виникли тут, специфічні, говіркові, риси – явище рідкісне [10]. Проте єдність давньоруської літературної мови не розуміємо як моноліт, бо узус – це не кодекс, він дозволяє варіативність на всіх рівнях. Особливості фонетики, морфології, синтаксису, словника, фразеології живого мовлення давалися взнаки у писемній мові на різних територіях Русі. В міру нагромадження нових специфічних рис діалектів регіонів Київської Русі йшов процес вироблення регіональних варіантів давньоруської писемно-літературної мови. Найяскравішими, видається, були південний, який умовно називаємо русько-українським, та північний – руськословенський (новгородський). Наприклад, написання з так званим новим *h*, що з'явився на місці *e* в новозакритому складі, майже поспіль характеризують тексти, створені на території сучасної України в другій половині XII–XIII ст., як і флексія *-ови (-еви)* іменників чоловічого роду в назвах осіб, конструкції з прийменником *до* на означення заходження всередину простору (приміщення, міста), про що вже йшлося вище.

Найдавнішими безсумнівно датованими і недвозначно тлумаченими давньоруськими писемними пам'ятками, відомими сьогодні, є написи (легенди) на золотих і срібних монетах великого князя київського Володимира Святославича, карбованих наприкінці X (після 988 р.) й самому початку XI ст. (не пізніше 1015 р.), та на срібних монетах його синів Ярослава (карбовані в Новгороді до 1019 р.) і Святополка (карбовані в Києві між 1015–1019 рр.). Ці коротенькі тексти мають виняткове значення як документи про писемнолітературну мову Київської Русі у X – на початку XI ст.

На деяких золотниках читається (у написах є й помилки) *ьламиръ на столь* (лицевий бік) – *...сь христось* (зворотний), *Владимир а се є злто* (лиц.), а на срібниках – *Владимир на столѣ* (лиц.), *а се го сребро*, або *се его сребро* (звор.). Святополкові срібні монети мають написи *стоплькъ* (!) на стол, або на *столѣ* (лиц.) – *а се его сребро*, або *сребро* (звор.), Ярославіві –

Ярославле сребро або *сьребро* (звор.) [11]. Для історії літературної мови ці мінімальні тексти важливі тим, що тут відбивається взаємодія живої давньоруської мови (*столь*, а не ст.-сл. *прѣстоль*; *сребро*, *серебро* і лише в поодиноких випадках ст.-сл. форма *сьребро*) і старослов'янської (неповноголосна форма *владимиръ*, написання *стоплькъ*, а не *стопълькъ*) вже в перші роки після офіційного введення християнства. І ця взаємодія виявляється протягом наступного часу.

У текстах, бачимо, чимало помилок. Представники (нефахівці) всіх народів, звичайно, читають свої старожитні тексти на сучасний лад. У цитованих давніх руських (українських) пам'ятках радимо вимовляти, зокрема, букву *ь* як сучасну *и*; літеру *и* – як *и* між приголосними та в кінці слова, як *і* – після голосних та *й*; букву *ѣ* – як *і* всередині та в кінці слова, як *ї*

на початку слова та після голосної; тверді приголосні перед *е* та *и* (крім випадків, коли вони виступають після м'яких прикметникових основ).

Для вивчення літературно-мовної ситуації в Київській Русі першорядне значення мають пам'ятки, що збереглися в оригіналах X–XIII ст., а не в пізніших списках (особливо після XV ст.). З погляду формування давньоруських орфографічних, граматичних і лексичних норм (узусу) варто звернути увагу на наші найдавніші датовані тексти XI ст., які дійшли в першоствореному вигляді (автографи), зокрема: післямови до Остромирового євангелія 1057 р., Ізборників 1073 р. і 1076 р., приписки на полях Новгородських служебних міней 1095–1097 рр., напис на Тмутароканському камені 1068 р. та графіті з прямими чи з великою імовірністю встановленими датами. У текстах до останньої чверті XI ст. відчувається певний старослов'янський графіко-орфографічний вплив. Наприклад, у післямові диякона Григорія, який переписував Євангеліє для посадника Остромира, відчувається сильний вплив старослов'янської мови в орфографії,

дещо в морфології – загалом правильне вживання букв на позначення носових голосних – *сущоу, поручи*; написання *ь* після *р* всередині слова, неповноголосна форма – *прѣдрѣжящоу обѣ влас-ти*; займенникова форма *тебѣ* замість *тобѣ*, але тут же автор усупереч старослов'янському узусу пише *оу, ю* замість великого юса – *пороучение, молю* і літерою *я* (юс малий) позначає звук *а* – *прѣдрѣжящоу* замість *дрѣжящоу*, використовує повноголосні форми *Володимира, новѣгородѣ*. У лексиці післямови специфічних південнослов'янзмів немає, зате трапляється місцеве значення лексеми праслов'янського походження *столь* «трон, престол». Оригінальна частина післямови (1–7 рядки; решта її вважається переписаною присвятою болгарському цареві Симеону) дяка Івана в Ізборнику 1073 р. – типова давньоруська, наприклад: «А коньць вѣсѣмъ книгам, оже ти собѣ не лѣбо, то

того и другоу не твори»; адже в ній засвідчуються східнослов'янські риси: *оже* замість *еже*; *собѣ* замість *себѣ*; юс великий вжито неправильно замість *ю*. У післямові дяка Івана до Ізборника 1076 р. також змішуються *я* (юс малий) та *я* (книгы сия, книжкы сия), великий юс не вживається (*роукою*). Тут фіксується здрібніла форма *книжѣка* замість *кѣнижица*. Однак автор вживає старослов'янські форми в родовому і знахідному відмінках імен жіночого роду з основами на *j*: *сия* зам. *сиѣ*, *роуьскы земля* замість *землѣ*. В обох післямовах Івана пишеться не *кѣнязь, кѣнигы*, а характерні для давньоруських пам'яток форми *князь, книги* – без *ѣ* [12].

Розглянуті тексти, створені представниками духовенства, вміщені в книгах конфесійного чи переважно конфесійного змісту. Світський напис на Тмутороканському камені 1068 р. представляє типову давньоруську орфографію; «... глѣбѣ князь мѣрилъ м(о)[ре] по леду w[t] тѣмтукороканя до кѣрчева... сяже[нь...]» [13] (слово князь написано без *ѣ*, урбонім *кѣрчевѣ* – з *ѣ* перед плавним; немає допоміжного дієслова в складі форми перфекта). Та чи не найбільш раннім південно-руським світським текстом, який вдається впевнено датувати, вважаємо напис на південній стіні зовні муру Спасо-Преображенського собору в Чернігові: «мѣся априля оу ві днь обѣдалъ ильа п... ..го юрья оу себе дом[а] ... мѣ [14] л[ѣта] [?] ..лѣ оу пир... зі мѣа м...дѣ оу

им[я]...». Графіті викарбуване так високо, що написати його, стоячи на землі, неможливо. Очевидно, воно зроблене в 1034 р. Під 1036 р. у «Повісті минулих літ» про церкву говориться: «Мьстиславъ... оумре. и положиша и [в церкви] оу ста(е) Спса, юже [бѣ] самъ заложилъ бѣ бо въздано єю при немъ, възвыше яко на кони стояще [рукою] досящи». Давньоруська мова та її орфографія представлені й у графіті Софії Київської, наприклад: «мсця дека-мбры вѣ 'д' сѣ[т]ворися миръ на желяни свѣтопѣлкѣ володимирѣ и оль-гѣ» (кінець XI ст.).

Отже, в збережених оригінальних текстах XI ст. давньоруська писемно-літературна мова виступає із власним відносно впорядкованим правописом. У добре відомому найстарішому оригіналі повної грамоти – грамоті великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода (близько 1130 р.) давньоруська писемно-літературна мова виступає у повністю впорядкованій орфографії.

Давньоруська літературна мова мала широку сферу функціонування. Вона була мовою державною, адже нею велось діловодство в великокнязівській канцелярії та в канцеляріях удільних князів, нею писалися різного роду документи-грамоти: постановчі, дарчі, продажеві, купчі, духовні (заповітові), розподільчі та ін., велось міжкнязівське офіційне та приватне листування, робилися офіційні написи на речах. Безсумнівно, нею велось судочинство. Давньоруською мовою написане зведення законів Київської Русі – вже згадувана «Руська Правда» (з'явилася в XI ст., доповнена на початку XIII ст.). Варто зазначити, що, дослідивши найдавніший список (1282 р.) «Руської Правди», Ю. Ф. Карський зауважив, що «наша пам'ятка справляє враження твору, написаного чистою народною руською мовою». Дослідник справедливо зазначив, що пізніші переписувачі (XV та інші століття) тексту пам'ятки заміняли давньоруські слова іншими, а найчастіше – поширеними церковнослов'янізмами [16]. С. П. Обнорський, ґрунтовно вивчивши коротку редакцію «Руської Правди», показав, що її первісний текст відбиває систему давньоруської літературної мови [17]. Уривок із «Руської Правди» показує нам літературну мову в давньому законодавстві: «Оже придсть крѣвавъ mouже на дворѣ. или синь то видока кмоу не искати. нѣ платити ѣмоу продажу. г. [3] г(ѣ)н. или не бoudеть на немъ

знаменита, то привести кмоу видокъ. Слово противоу слова, а кто боудеть начаь томоу платити. [60] коунъ, аче же и крѣвавъ придетъ. или боудеть самъ почаль. а выстоупаь послоуси. то то кмоу за пла-тежь оже и били, аже оударить мечемъ. а не оутнетъ на смръть. то г. [3] грвны. а самомоу гвна за
раноу. оже лѣчебное. потънетъ ли на смръть. то вира, или пѣхнетъ моужь моужа. любо к собѣ любо о(т) себе, любо по лицу оударить. или жердью оударить, а видока два выведоуть. то г [3] грвны продаже...» [18].

Однак не тільки юридичні тексти та приватне листування писалися давньоруською літературною мовою. Нею велось центральне та регіональні літописання. Найвидатнішими зразками літописного стилю давньоруської мови з півдня держави є «Повість минулих літ» – київське зведення початку XII ст. (перша редакція близько 1113 р., пов'язана з іменем Нестора, не збереглася; друга редакція належить ігуменові Видубицького монастиря в Києві й дійшла в складі Лаврентіївського літопису 1377 р.), Київський літопис XII ст., Галицько-Волинський літопис XIII ст. (обидва збереглися в списку близько 1425 р. Іпатіївського літопису). Між іншим, після ґрунтовного вивчення кількох груп лексики «Повісті минулих літ» А. С. Львов дійшов висновку, що 2/3 лексичного складу пам'ятки – це давні східнослов'янські слова [19]. А. І. Генсьорський встановив, що мова волинської частини Галицько-Волинського літопису майже вільна від лексичних церковнослов'янізмів [20]. Типово давньоруський склад лексики й

у Київському літописі. Прикладом літописної мови XI ст. може бути уривок із «Повісті минулих літ», де оповідається про хрещення киян: Володимєрь ... приде Києву. яко приде повелѣь кумиры испровреци. совы осѣчи. а другия огневи предати. Перуна же повелѣь привязати конєви къ хв[о]сту. и влеци с горы по Боричеву на Ручай, ві. Мужа пристаѣи тєти жєзльємъ... влекому же єму по Ручаю къ (Д)нѣпру, плакахуся єго невѣрнии людєє єще бо не бяху прияли стаго кричнѣя. и привлекиє вринуша и въ Днѣпръ. И пристаѣи Володимєрь рекъ. аще кде пристаєтєь вы. то о(т) берега, дондеже пороги проидєть. то тогда охавитєся єго. они же повелѣьна я створиша. яко пустиша. и пройде сквозѣь пороги. изверже и вѣтръ на рѣ[нѣ], и о(т)толѣь прослу Перуняна Рѣнь ... наутри я же изидє Володимєрь с поны ... на

Дѣнѣпрѣ. и снитесь беицисла людии. влѣзоша в воду и стаяху овы до шие. а друзии до персии, младии же [по перси] о(т) берега, друзии же млади держаще. свершении же бродяху. попове же стояще млтвы тво-ряху... [21].

Уривок із Київського літопису дає уявлення про мовлення киян у XII ст. і літературну мову того часу: «В то же веремя Изяславъ посла Киевоу къ брату своему Володимироу. того бо бяшетъ оставилъ Изяславъ в Києвѣ и къ

митрополиту Климови. и къ Лазореви тысячкомоу. и ре(ч) имъ. созовите Кияяны. на дворъ къ стѣи Софѣи, ать мои посолъ молвить рѣчь мою к ни(м) и скажетъ льсть Черниговски(х) кнзи Кияно(м) же всимъ съшедши(м)ся о(т) мала и до велика, к стѣи Софѣи на дворъ. вѣставшем же имъ на вѣчи и ре(ч) имъ Изяславъ посолъ цѣловалъ вы. кнзъ свои язъ бяхъ вамъ. явилъ се доумалъ есмъ со бра(т)мъ своимъ Ростиславо(м) и съ Володимиромъ съ изяславомъ двдвичема. пойти на стръя своего на Гюргя. и васъ есмъ [с] собою вабилъ. и вы мнѣ есте рекли не можемъ на Володимире племя роуку възняти на Гюргя но оже на Олговичи хотя и с дѣтми иде(м) с тобою, се вы являю. се Володи(ме)рѣ Двдвичъ. и Изяславъ. и Всеволодичъ Стославъ. емоу же азъ много добра створихъ цѣловали ко мнѣ кр(с)тъ ны(н)[ѣ] же цѣловали потаи мене. хр(с)тъ къ Стославу Олговичю. а къ Гюргеви ся послали а надо мноу лестъ оучини(ли) хотѣли мя бо ти любо оубити про Игоря но Бъ мя застоупилъ ... ны(н)[ѣ] же бра(т)е Кияне чего есте хотѣли чимъ ми ся есте обѣчали. поидите по мнѣ к Чернигову, на Олгови(ч) доспѣвайте о(т) мала и до велика, кто имѣетъ конь, кто ли не имѣетъ коня, а в лодѣи. ти бо соутъ не мене одного хотѣли оубити. но и ва(с) скоренити» [22].

Близько до літописного повісткування стоїть збережене у складі Лаврентіївського літопису «Поученьє» великого київсько-го князя Володимира Мономаха, який добре володів пером. Мова його повчання дітям, оповідь про його ратні справи насичена типовими південними або південно-західними словами. Наприклад, у ньому єдиний раз у всій збереженій писемності XI – XIII ст. засвідчене слово *ирѣ* «*вирій*»: *и сему ся повидуемы (треба: подивуемы) како птица н[е]б[е](с)ныя. изъ ирья иду(т)*

(пор. сучасні *сей* – *цей*, *подивуватися*, (*в*)*ирій*).

Послухаймо голос Володимира Мономаха – його розповідь про полювання: «А се тружахъся. ловы дѣя. понеже сѣдо(х) в Черни-

говѣ ... кромѣ иного лова. кромѣ Турова, иже со оцѣмъ ловилѣ есмѣ всякъ звѣрь. а се в Черниговѣ дѣялѣ есмѣ. конѣ дики(х) своима руками связалѣ есмѣ. въ пущах. і [10] и к. [20] живы(х) конѣ, а кромѣ того иже по Рови ѣзда ималѣ есмѣ свима руками тѣ же кони дикиѣ. тура мя в [2] метала на розѣ(х) ис конемѣ. олень мя одинѣ болѣ. а 'в'. [2] лоси одинѣ ногами топталѣ. а другиѣ рогома болѣ. веpr ми на бедрѣ мечѣ о(т)тялѣ медвѣдь ми у колѣна подѣклада оукусилѣ. лютый звѣрь скочилѣ ко мнѣ на бедра. и конѣ со мною поверже. и бѣ неврежена мя соблюде. и с коня много пада(х). голову си разби(х) дважды, и руцѣ и нозѣ свои вереди(х). въ оуности своѣи вереди(х) не блюда живота свокго. ни щадя головы своѣя» [23].

Давньоруською писемною мовою творилася художня література. Найвидатнішим її зразком є «Слово о полку Ігоревім» кінця XII ст., в кожному рядку якого відчувається живе мовлення півдня Русі: «сѣ зараніа до вечера, сѣ вечера до свѣта летятъ стрѣлы каленныя; гримлютъ сабли о шеломы; трецятъ коша харалужныя, въ полѣ незнаемѣ среди земли Половецкыи. Чръна земля под копыты, костьми была посѣяна, а кровію поляна; тугою въздыша по Руской землі... Бишася день, бишася другыи:

третьаго дни къ полуднію падоша стязи Игоревы ... Ту кровавого вина недоста; ту пирѣ докончаша храбріи Русичи; сваты попоиша, а сами полегоша за землю Русскую. Ничить трава жалоцями, а древо с тугою къ земли приклонилось. Уже бо, братіе, невеселая година всѣтала...» [24].

Фактично давньоруською мовою творилася паломницька проза. Опис подорожі до Палестини ченця з Чернігівщини Данила, відомий під назвою «Житѣе и хоженѣе Данила Русьскыя земли ігумена», хоч і насичений старослов'янськими елементами, зокрема цитатами із Святого Письма, може бути прилічений до творів, скомпонованих саме цією мовою. Він насичений

живомовною лексикою, синтаксичними конструкціями тощо. «И пригоди ми богѣ налѣсти в лаврѣ мужа свята и стара деньми, и книжна вельми ... и тѣи указа ми добрѣ вся святаа та мѣста: и въ Иерусалимѣ и по всей земли той поводи мя, и до Тивермадѣскаго моря поводи мя и до Фаворы, и до Назарефа, и до Хеврона, до Иордана, и по всѣмъ мѣстом поводи мя, и потрудися со мною любве ради» [25].

Старослов'янська (церковнослов'янська) мова. У церковній сфері, насамперед у богослужінні, в Русі XI–XIII ст. панівною

була старослов'янська мова. Як відомо, творцем слов'янського письма (близько 863 р.) був Кирило (до постригу в ченці – Костянтин), а старослов'янської мови – Кирило та його брат Мефодій. Родом вони були з м. Солунь (Салоніки в Греції) і перші переклади богослужбових текстів здійснили з грецької на мову слов'ян околи́ць цього міста. Запрошені в 862 – 863 рр. до князівства Велика Моравія, вони продовжували тут перекладацьку роботу разом із своїми учнями. Згодом їхня діяльність поширилася й на Блатенське князівство в Паннонії. Старослов'янська мова тут увібрала в себе нові, місцеві, слов'янські елементи. По смерті Мефодія (885 р.) його учні змушені були покинути ці землі. Частина їх переселилася в Хорватію, частина – в Македонію. У Болгарському царстві старослов'янська мова зазнала розквіту, збагатилася лексично й граматично й набрала яскравого болгарського забарвлення, зокрема в фонетиці. У цій формі старослов'янська мова прийшла на Русь.

Цілком можливо, що конфесійну літературу старослов'янською мовою східнослов'янські християни мали і до офіційного введення нової віри. Серед них була й княгиня Ольга, яка виховувала свого онука, майбутнього хрестителя Русі великого князя Володимира Святославича. Після офіційного введення християнства як державної релігії в Київській Русі книги, необхідні для церковних відправ, обрядів, – Євангеліє, Апостол, Псалтир, Служебник, а також Мінея – поширюються повсюдно. Перші примірники цих старослов'янських книг на Русь привезено з Болгарського царства, яке переживало тоді добу свого піднесення. Імовірно, що з Болгарії та Македонії прийшла частина нижчого духовництва. Як уже зазначалося, старослов'янська мова була багатою, високорозвиненою, диференційованою у стильовому відношенні, її було визнано в Європі поряд із латинською й грецькою як знаряддя духовної культури (вживання її санкціонував римський папа Адріан II та його наступники).

Авторитет старослов'янської писемності був освячений іменами її творців – просвітителів Кирила та Мефодія. Вона вже мала понад столітню традицію. Старослов'янська мова була близькою й загалом зрозумілою східним слов'янам. Історичні обставини склалися так, що розквіт церковнослов'янської писе-

мності на Русі розпочався за часів завоювання Болгарії Візантією і найбільшого розквіту Київської держави.

Подібно до того як Болгарія прийняла естафету слов'янської писемності після вигнання з Моравії учнів Кирила й Мефодія, так і Київська Русь прийняла естафету розвитку слов'янської культури від Болгарії.

Перші канонічні старослов'янські тексти на Русі скрупульозно копіювалися, як видно з найдавніших пам'яток цього типу – Супрасльського збірника X – початку XI ст., Остромирового євангелія 1056 – 1057 рр., в яких трапляються лише поодинокі, мимовільні відхилення в бік розмовної мови східних слов'ян. Наприклад, в Остромировому євангелії регулярно вживається тільки *ь* у закінченнях дієслів 3-ї особи теперішнього та простого майбутнього часів. Але вже в кінці XI ст. звуково-орфографічна система в таких книгах стала типово давньоруською – літерами *ou*, *ю* замінюються букви *юс великий*, *юс великий йотований*; літери *я* (*юс малий*) та *ѣ* взаємозамінюються або вживаються замість йотованого юса малого; розрізняються сполуки *ѣр*, *ѣр*, *ѣл* та *рѣ*, *рѣ*, *лѣ*, що спостерігається вже в Архангельському євангелії 1092 р. (щоправда, старослов'янські написання зустрічаються спорадично і в XII–XIII ст.). Отже, до кінця XI ст. цілком сформувалися правописна й звукова системи східнослов'янської редакції старослов'янської мови. Надто близька до східнослов'янської граматична система церковнослов'янської мови також поступово зазнавала змін під впливом давньоруської літературної мови та живого мовлення.

У лексиці старослов'янських канонічних текстів був великий відсоток слів, чужих живій мові східного слов'янства, незрозумілих звичайному слухачеві (або читачеві). Вітиснення таких елементів у канонічних книгах стає дуже помітним від початку XII до кінця XIII ст. Першопричиною зміни специфічних старослов'янських слів давньоруськими було прагнення зробити конфесійні тексти доступними для розуміння світського населення й нижчого духовенства. Цей процес був підготовлений як певною переорієнтацією правописно-фонетичної системи старослов'янської мови на східнослов'янську, частковим наближенням до живомовної практики специфічних елементів старос-

лов'янської морфології (закінчення *-ьмь*, *-ьмь* замість *-омь*, *-емь*, флексія *-ть* замість *-тъ* у дієсловах тощо), так і загальним

розвитком культури Київської Русі, в тому числі й давньоруської писемної мови, зменшенням припливу книг із південнослов'янських земель. Культура Русі на початку XII ст. була на такому високому рівні, що її діячі наважувалися навіть на самостійний перерозподіл текстів богослужбових книг за відомим їм загальним принципом [26]. Крім того, давньоруські книжники помітили значні розходження в лексиці самих старослов'янських пам'яток. Окремі зміни в євангельський текст спорадично вносили переписувачі в різних культурних центрах, однак ширше введення живомовних лексичних елементів замість церковнослов'янських, точніше

редагування канонічних текстів, було під силу тільки добрим знавцям грецької мови. Першу східнослов'янську редакцію євангельського тексту відбиває тип так званого Галицького євангелія 1144 р. У ній спостерігаються порівняно із старослов'янськими текстами часткові відмінності в перекладі

(наприклад, *черевье* замість *сапогы* (пор. нинішнє *черевики*); *сквозь нивы* замість *сѣiania*; *възва* замість *пригласи*; *жизнь* замість *животь* та ін.). Важливим є те, що в багатьох виправленнях ця редакція збігається з другою, представленою давньоруськими Мстиславовим, Юр'ївським та Добривовим євангеліями [27].

Перша редакція найближча до первісного старослов'янського тексту, а друга – давньоруська редакція, зберігаючи деякі риси, властиві найдавнішим старослов'янським спискам, чітко відрізняється від них особливостями перекладу, які проходять через увесь текст. У виправлювача (виправлювачів)

старослов'янської редакції було дві мети: по-перше, зробити текст якомога зрозумілішим для давньоруського читача (слухача), по-друге, привести слов'янський текст у більшу відповідність із грецьким, уживаним тоді у Візантії. Для досягнення першої незрозумілі старослов'янські слова широко замінюються східнослов'янськими або новоутвореними на рідній основі; грецькі запозичення первісного тексту перекладаються слов'янськими лексемами. Такий самий характер мають виправлення старослов'янського перекладу Апостола й Псалтиря, причому списки Псалтиря з таким текстом збереглися з XI ст. Г. Вос-

кресенський слушно зазначив, що тотожність виправлень первісного тексту перекладу Євангелія, Апостола й Псалтиря показує, що редагування здійснені в одній й тій самій місцевості й в один час. Цю роботу виконала не одна особа, а ціла школа. Дослідник вважає, що цей осередок був не в Києві, бо такого вільного ставлення до старословенського тексту не можна очікувати від київських книжників – знавців старослов'янської мови. Автор допускає функціонування редакторської школи у Володимирі на Волині. Але така школа навряд чи існувала в XI ст. в невеликому удільному місті. На наш погляд, значна кількість пам'яток цієї редакції (лише Г. Воскресенський використав понад 55 списків) вказує на те, що вона була авторитетною і санкціонована найвищою ієрархією Русі. Очевидно, якийсь із київських митрополитів дав дозвіл переглянути канонічний слов'янський текст Євангелія, щоб узгодити його з грецьким, яким користувалися в Візантії в XI ст. При цьому старослов'янський текст наближено до живого мовлення східних слов'ян. Друга східнослов'янська редакція канонічних книг, імовірно, була здійснена в 70 – 80-х роках XI ст.

Звіряння слов'янського тексту з грецьким XI ст., сміливі виправлення й лексичні нововведення робили добрі знавці мови. Мабуть, таку роботу було довірено київському Печерському монастиреві. На Київ вказує виразно південне слово *гълѣкъ* в Євангеліях цієї редакції *гълѣкъ* (за картами Атласу української мови, лексема *глек* тепер має суцільний ареал на Наддніпрянщині, в тому числі й навколо Києва; відома й на Волині).

Особливості східнослов'янських списків Євангелія порівняно з лексикою старослов'янських пам'яток яскраво показала Л. П. Жуковська. Дослідниця в невеликому уривку Євангелія (Матв., гл. XI-XV) за кількома давньоруськими списками виявила близько 300 різночитань порівняно з чотирма списками старослов'янських пам'яток (між старослов'янськими євангеліями К. Горалек виявив лише 17 різночитань) [28]. У зіставленнях Л. П. Жуковської привертають увагу такі лексичні опозиції старослов'янським: слово *власяница* – старослов'янському *врѣтище*; *въ годѣ* – *въ врѣмя*; *домъ* – *храмъ*; *доубъ* – *дрѣво*; *дѣвици* – *отроковиця*; *жателемъ* – *дѣлателемъ*; *имѣние* – *сѣкровище*; *мечтъ* – *призракъ*; *нива* – *село*; *подольцѣ*

ризь – въскрилии ризъ; слоугомъ – отрокомъ; страна – языкъ; съборъ – сонъмище; въ тьмъници – в оузилици; оубози – ниций; ярьмъ – иго; друаго – инаго; зълѣишь – люишь; льгчае – отърадыѣ; съмыслныхъ – разоумныхъ; того дѣля – сего ради; чьто – чесо; въгнѣздити ся въ... – витати на ...; вълѣсти (въ домъ) – вънити; въскрича – възъи; вѣсть – знаеть; дивити ся – чюдити ся та ін. Але нововведення пристосовані до фонетики старослов'янської мови (неповноголосся, що відповідно до давньосхідно-слов'янського ч та ін.).

Багато інших особливостей лексики другої східнослов'янської редакції виявляється при порівнянні Юр'ївського євангелія 1119 – 1128 рр. зі старослов'янськими (їх подаємо в орфографії Остромирового євангелія 1056 – 1057 рр. або Галицького євангелія 1144 рр.), наприклад: *бързо – скоро; друуги – нѣкыи; заякливъ – гоугнивъ, нѣмъ; крина – сѣпоудъ; коурица – кокошь; околъ – лѣха; послуухъ – сѣвѣдѣтель; посохъ – дреколъ, дрьколъ; прозывати – нарицати; пронырство – лоукавьство; соха – дрьколъ; тѣскъ – точило; оутваряти – красити; оутомити – оумоучити та ін. [29].*

Звичайно, паралельно відбувався процес введення східнослов'янської лексики в старослов'янські пам'ятки неканонічних жанрів, але він не був таким активним. Причиною цього, мабуть, було те, що такі твори адресувалися тільки духовенству, а не мирянам. Наприклад, в Ізборнику 1073 р. виділяються такі типові східнослов'янські лексеми або характерні для східнослов'янських оригінальних пам'яток значення слів, як: *слъньчъно-моу заходу; измѣкнеши ножъ; капоусты, не горить крада «купа дров» (укр. діал. коро́да), краса; на... которы «суперечка, сварка, розбрат» (укр. діал. котора «сварка, розбрат, образа»), страждя, акы полонъникъ «працювати», на столѣ посади «престол, трон» та ін.*

Давньоруська редакція (варіант) церковнослов'янської мови формувалась не тільки шляхом введення живомовних елементів у старослов'янські тексти. Важливу роль у виробленні східнослов'янського узусу відігравали твори вітчизняних церковних письменників, зокрема слово «О законѣ и благодати» київського митрополита Іларіона, «Съказание чюдесь... романа и двда», «Житие... Феодосия ... печерьскаго», написане Нестором, твори Феодосія Печерського, Кирила Туровського та ін. Давньоруська стихія в них посідає помітне місце. Окремі твори настільки на-

сичені давньоруськими елементами, що їх мову можна трактувати як давньоруську літературну з сильним старослов'янським впливом («Въпрашаниіе Кюриково...»). Деякі дослідники намагаються інтерпретувати навіть мову Іларіона як давньоруську [30].

Наведемо зразок старослов'янського тексту давньоруської редакції – уривок із Мстиславового євангелія початку XII ст.: «Въ оно врѣмя. нача ісѹ оучити при мори, и събѣра ся къ нѣмоу народѹ много. яко самомоу вълѣзѹше въ корабль сѣдѣти въ мори и въсь народѹ при мори бѣаше на земли, и оучааше въ притѣчахъ много, и глааше имъ въ оучении своемъ. слышите. Се изиде сѣяи сѣятъ и бысть сѣющоуму ово паде на поутѣ и придоша птицѣ и позобаша є. а другая паде на камени. и еже не бѣаше земля много, и абѣе прозябе неимѣния дѣля глубины земля съльнѣю же въшьдѣшию погорѣ. и неимѣни я дѣля корению посѣше. а другое паде въ тѣрнии. и изиде тѣрние и подави є и плода не дастъ, а другое паде на земли добрѣ. и даяше плодъ въсходя и растыи. приплоди тѣрми десятии и шестию десятии и сътѣмъ» [31].

При ви́робленні давньоруської редакції церковнослов'янської мови помітну роль відіграли переклади з грецької мови творів візантійських (житія, повісті, хроніки, устави) та інших письменників, здійснені в Київській Русі, переважно в Києві. Зразком таких перекладів є переклад хроніки Георгія Амартола, зроблений у столиці держави в XI ст. (зберігся у списку XIII – XIV ст.).

Жива мова Русі збагачувала виражальні й комунікативні можливості старослов'янської. Старослов'янську мову східнослов'янської редакції, особливо твори вітчизняних письменників XI – XIII і наступних століть, іноді називають слов'янорусською. Ось уривок із «Съказанія» про чудеса, пов'язані

з мощами князів Бориса і Гліба, написаного XI ст. й збереженого у списку XII – XIII ст.: «Володимиръ же иже и мономахъ нареченьный. Снѣ Всеволожъ. въ та времена яко же рекохомъ. предръжааше оубо переяславскою оболостъ и съ любѣвъ многоу имѣяше къ стѣима. и много приношение творяаше има. таче сице оумысли сътворити да окоуетъ сребрѣмъ и золотѣмъ стѣи рацѣ. чѣстною и стою хвою мчнкоу, и пришьдѣ ноцѣ премѣри гроба расклепавъ же дѣски сребрьныя и позолотивъ. и пакы тако же пришьдѣ ноцик и обложивъ окова чюдодѣиная и достохвальная стая гроба страстотрѣпѣцю хвою мчнкоу

бориса и глѣба... и вѣставивѣше на сани ... повезоша же преже бориса и съ нимъ и дѣше володимиръ съ многѣмъ говениемъ. и съ нимъ митрополитъ и поповѣство со свѣщцами и кандилы. и идяхоу влекоуще оужи же великими. тѣсняще ся и гнетоуще вельможѣ и все болярство. бѣше же оустроенъ вѣрѣмъ по обѣмъ сторонамъ. оудоу же волочахоу чѣстьнѣи рацѣ. и не бѣше лѣзѣ ни ити ни повлещи отъ множества людии. тѣгда володимиръ повелѣ метати людѣмъ коунами же и скорою и паволокы, и оузырѣвѣше людие тамо обратиша ся а друзиши то оставивѣше къ стѣмъ ракамъ течахоу...» [32].

Отже, в Київській Русі співіснували, активно й плідно взаємодіяли дві літературні мови: старослов'янська, яка обслуговувала потреби християнської релігії (літургія, обряди, проповіді, життя тощо), та давньоруська, що функціонувала в світських колах (юридичні акти, листування офіційне та приватне, літописи, художня література). Ф. П. Філін запропонував таку схему літературного білінгвізму в Київській Русі: 1) церковнослов'янська мова двох типів: а) власне церковнослов'янська мова богослужбової та близької до неї літератури, б) слов'яноруська мова – мова оригінальних творів вітчизняних письменників; 2) давньоруська мова двох типів: а) мова ділового письменства й приватного листування, б) мова «повістувальної» літератури (різних жанрів). Таку дихотомію вчений мотивує різним співвідношенням південнослов'янських і східнослов'янських елементів у типах старослов'янської і давньоруської мов [33]. Поділ давньоруської мови на два типи можливий, але не обов'язковий, тому що між

мовою юридичних документів і мовою творів інших сфер немає докорінної відмінності.

Необхідно згадати, що існує спроба інтерпретувати мовну практику в Київській Русі не як літературно-писемний білінгвізм (двомовність), а як диглосію. Диглосія – мовна ситуація, за якої у суспільстві використовуються дві мови (або два варіанти однієї), що функціонують у різних сферах, зокрема їхні носії (користувачі) одну оцінюють як вищу, іншу – як нижчу. Деякі фахівці твердять, ніби в Київській Русі у вищих сферах вживано старослов'янську, а в нижчих – давньоруську літературну мову. Навколо цих тверджень на IX Міжнародному з'їзді славістів у Києві 1983 р. точилася широка дискусія. Проте спроби такої інтерпретації співвідношення старослов'янської та давньоруської

мов у Київській Русі зазнали справедливої критики [34] й не поділяються більшістю лінгвістів-істориків. Обидві літературні мови Русі Х – ХІІІ ст. – давньоруська писемно-літературна і старослов'янська (церковно-слов'янська) східнослов'янської редакції – були могутніми знаряддями духовної культури й об'єднуючим чинником у державі. Органічним продовженням південного (русько-українського) варіанту давньоруської літературної мови була українська писемно-літературна мова наступних століть. Свое продовження знайшов і південний варіант старослов'янської мови східнослов'янської редакції.

Література

1. Німчук В. В. Давньоруські печатки «дні слово» // УІЖ – 1991. – № 3 (360). – С. 34 – 42.
2. Русанівський В. М. Староукраїнська і слов'яноноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов // Мовознавство. –1997. – № 1. с. 3 – 4.
3. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. – Петроград, 1916. – Ч. 1, с. 81 – 83.
4. Филин Ф. П. Историк и судьбы русского литературного языка. – Москва, 1981, с. 235.
5. Иванов В. В. История русского литературного языка // Русский язык: Энциклопедия. – Москва, 1979, с. 102.
6. Німчук В. В. Лексика давньоруської мови// Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К., 1983, с. 29 – 163;
Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992.
7. Успенский Б. А. Архаическая система церковно-славянского произношения: Из истории литург. произношения в России. – Москва, 1968, с. 97.
8. Словарь русского языка XI-XVII вв. – Москва, 1987. – Вып. 13, с. 132 – 133.
9. Бодуэн де Куртенэ И. Подробная программа лекций в 1876 – 1877 уч. год. – Казань; Варшава, 1878, с. 62.
10. Пор.: Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка. – Санкт-Петербург, 1889, с. 5.

11. Толстой И. И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского: Нумизмат, опыт. – Санкт-Петербург, 1882, с. 3, 4, 31, 41, 47, 48, 61, 62
12. Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». – Москва, с. 206 – 207, 333 – 334.
13. Медынцева А. А. Тмутараканский камень. – Москва, 1979, с. 20 – 21.
14. мв (?), тобто 6542=1034 р.
15. Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. – К., 1976, табл. 7.
16. Карский Е. Ф. Русская Правда по древнейшему списку. Введ., текст, снимки, объяснен., указ, авторов и словарного состава. – Ленинград, 1930, с. 20, 21.
17. Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. – Москва, Ленинград, 1946, с. 30.
18. Карский Е. Ф. Русская правда..., с. 32 – 33.
19. Львов А. С. Лексика..., с. 352.
20. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. – К., 1961, с. 284.
21. Полное собрание русских летописей. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Вып. 1: ПВЛ. – Изд. 2-ое. – Ленинград, 1926, с. 116 – 117.
22. ПСРЛ. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Изд. 2-ое. – Санкт-Петербург, 1908, с. 347 – 348.
23. ПСРЛ, т. 1, с. 251.
24. Ироическая ꙗѣснь о походѣ на Половцовъ ... Игоря Святославича... – Москва, 1800, с. 16 – 18.
25. Житѣе и хоженѣе Данила Русьскыя земли игумена // Памятники литературы Древней Руси: XII век. – Москва, 1980, с. 26.
26. Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. – Москва, 1976, с. 353.
27. Воскресенский Г. Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI-XVI вв. – Сергиев Посад, 1896, с. 191 – 196.
28. Жуковская А. П. Типология рукописей древнерусского

полного апракоса XI – XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их// Памятники древнерусской письменности: Язык и текстология. – М., 1968, с. 214 – 215.

29. Амфилохий архимандрит. Древнеславяно-греко-русский словарь из Юрьевского евангелия 1118-28 года, сличенный с евангелиями в XI в., XII в. и 1270 года. – Москва, 1877, с. 5 – 39.

30. Молдован А. М. «Слово» Илариона в средневековом списке как лингвистический источник XI века// Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Москва, 1981, 24 с.

31. Апракос Мстислава Великого (Изд. подгот. Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова). Под ред. Л. П. Жуковской. – Москва, 1983, с. 95 – 96.

32. Успенский сборник XII–XIII вв. (Изд. подгот. О. А. Князевская, Б. Г. Демьянов, М. В. Ляпон). Пол ред. С. И. Коткова. – Москва, 1971, с. 68, 70.

33. Филин Ф. П. Истоки и судьбы..., с. 259.

34. Мельничук А. С. Обсуждение проблемы языковой ситуации в Киевской Руси на IX Международном съезде славистов // Известия АН СССР. – Серия лит. и яз. – 1984. – Т. 43. – № 2. с. 120 – 127.

*Текст подано мовою оригіналу (див.: Німчук В.В. Літературна мова Київської Русі : Історія української культури. Т. 1. Київ, 2001).

В.В. Німчук

КИЇВСЬКА РУСЬ. МОВА*

Мова – одне із найбільших культурно-духовних надбань етносу, оскільки в ній акумулюється його знання про навколишній світ і про себе. До того ж вона – найголовніша з визначальних прикмет етнічної спільності, тому з'ясувати походження конкретного народу неможливо без дослідження історії його мови. При цьому мається на увазі мова як сукупність певної звукової, граматичної, лексичної та інших систем у їхніх територіальних виявах, а також наддіалектна (надтериторіальна) літературно-писемна мова.

Літературно-писемна мова, як правило, хронологічно пізніша від розмовної (в її діалектних різновидах). Вона може вирости на ґрунті окремого діалекту, групи говорів чи бути запозиче-

ною прямо або опосередковано від іншого генетично спорідненого або неспорідненого народу. Природно, обличчя етнічної спільності людей визначає мовна система її щоденного розмовного вжитку. Проте дуже важливу роль у житті народу відіграє й літературна мова – засіб спілкування, що охоплює весь етнічний терен або більшу частину його та є чинником, який консолідує етнос в одне ціле, виступає знаряддям творення єдиної духовної культури. Слід підкреслити, що етнічна мова формує етнічну свідомість, а етнічна свідомість зумовлює усвідомлення конкретних територіальних мовних утворень як однієї мови. Оригінальна структура й етнічна свідомість, пов'язана з нею, роблять будь-яке лінгвальне утворення окремою мовою, а етнічне утворення – окремим народом. Жодна говірка, говір, діалект, наріччя, мова не виникають раптово чи в якийсь короткий часовий проміжок. Вони є

результатами тривалих творчих процесів, зумовлених внутрішніми та зовнішніми чинниками, які нерідко виступають разом.

Живе мовлення півдня Київської Русі. Сучасні слов'янські мови утворюють три виразні підгрупи – східнослов'янську, яку складають російська, українська, білоруська мови; західнослов'янську, котру утворюють польська з кашубською, верхньосерболужицька, нижньосерболужицька, чеська, словацька мови; південнослов'янську, в якій об'єднуються болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови. Вони характеризуються великою близькістю всіх рівнів їхніх структур

унаслідок того, що слов'янські мови безпосередньо або через опосередковані ланки розвинулися з одного джерела – праслов'янської (спільнослов'янської) мови та в результаті успадкованих від неї спільних або подібних тенденцій розвитку. В свою чергу праслов'янська мова сформувалася на ґрунті праіндоєвропейської (спільноіндоєвропейської) [1], яка дала початок кільком групам мов, що утворюють так звану індоєвропейську сім'ю, в яку, крім слов'янської групи, входять кельтська, романська, германська, балтійська, індійська, іранська та інші групи, грецька, албанська та інші мови. Але мало в якій групі індоєвропейських мов спостерігається така близькість між її членами, як у слов'янській. Носії різних слов'янських мов на побутовому рівні

і нині можуть загалом розуміти один одного без спеціальної підготовки або перекладача. імовірно, з цим пов'язана наявність у них загальної самоназви (укр. слов'яни, рос. славяне, чес. slovane, пол. slowianie, серб, словени, болг. славяни і т. д.), адекватної етнічній самоназві, чого немає навіть у найближчих родичів слов'ян по мові – балтійців [2].

Ще навесні 1982 р. ми висловили думку про те, що етнонім *slovene* утворено від старожитнього найменування Дніпра – *Slova* (пор. Славута – Дніпро) [3], тобто первісно *slovene* – це «люди, що живуть над Дніпром» (пор. бужани, полочани, вісляни тощо).

Фахівці вважають, що розпад праіндоевропейської спільноти стався за часів бронзової доби, до поширення заліза[4], тобто приблизно наприкінці II – на початку I тис. нової ери. Праслов'янська єдність розпалася порівняно недавно – приблизно в IV–VI ст., тому перша збережена фіксація слов'янської системи на письмі IX ст. – старослов'янська мова, яка була результатом літературного опрацювання живого мовлення слов'ян околиці м. Солуня (суч. Салоніки в Греції), а згодом удосконалена на основі народної мови слов'ян Моравії та Паннонії, Македонії, Болгарії, відбиває стан, близький до пізнього праслов'янського [5].

Давньослов'янські мови були дуже близькі, тому деякі лінгвісти твердять, що «основні відмінності між слов'янськими мовами склалися відносно пізно, лише у XIV ст. н. е.» [6] Однак це – гіперболізація [7]. Уже найдавніші слов'янські писемні мови – старослов'янська IX–X ст. і давньоруська X–XIII ст. – засвідчують помітні розбіжності на всіх рівнях системи, особливо лексичному, хоч зазначені мови мали багато спільного [8]. Різні ділянки системи праслов'янської мови настільки успішно й переконливо реконструйовано, що спільнослов'янська мова постає не як гіпотетична побудова, а реальна система.

Найдавніші слов'янські пам'ятки, старожитні слов'янські записи в сусідніх мовах, факти сучасних слов'янських мов незаперечно вказують на те, що праслов'янська мова пізнього періоду свого функціонування розгалужувалася на кілька діалектних груп, адже праслов'яни були численним народом, розселеним на величезній території і, можливо, її діалекти відповідали давнім племенам або їх угрупованням, але пізніші модифі-

кації меж діалектних зон настільки змінили первісну картину, що фахівцям ще не вдалося реконструювати найдавнішу територіальну диференціацію праслов'янської мови. Для гіпотези про поділ слов'ян ще на прабатьківщині на прапівденне, пражазхідне і тому подібні угруповання, з яких розвинулись нинішні південні, західні та східні слов'яни, немає достатніх підстав. Нині із більшою-меншою ймовірністю можна говорити про дві діалектні праслов'янські зони – північну й південну з перехідною зоною між ними, але межі їх змінювалися, а це зумовлювало напашарування одних ізоглос на інші. Лише приблизно з VII ст., очевидно, консолідувалися ранні західнослов'янська і східнослов'янська етномовні групи [9].

Східнослов'янський глотогенез привертав увагу багатьох істориків та філологів, і з цього питання існує значна наукова література [10]. Питання діалектної диференціації стародавнього східного слов'янства безпосередньо розглядається в працях М. Максимовича, О. Шахматова, С. Смаль-Стоцького, Т. Лер-Сплавинського, М. Трубецького, А. Кримського, Є. Тимченка, К. Німчинова, Л. Булаховського, А. Москаленка, О. Горбача, Ю. Шевельова, Ф. Філіна, Г. Хабургаєва, Г. Півторака, В. Німчука та інших, в яких безпосередньо досліджується східнослов'янський глотогенез [11]. До початку XX ст. у науці панівною була думка про те, що східнослов'янські мови розвинулись не прямо з праслов'янської, а опосередковано, через прасхіднослов'янський та давньоруський етапи. Найвиразніше її виклав і навів відповідні аргументи О. Шахматов, який у своїх останніх студіях виділяв два періоди в історії мови старожитніх східних слов'ян: 1) спільноруський, або праруський, що існував від виділення східних слов'ян із

праслов'янської єдності до XI ст.; 2) давньоруський – до XIII ст., поки тривало спільне мовне життя східних слов'ян [12]. Періодизація й відповідна термінологія О. Шахматова були канонізовані за часів тоталітаризму й інтерпретувалися як єдино правильні.

На хвилі боротьби за визнання української мови як окремої слов'янської та права на вільний розвиток її писемно-літературної норми на початку XX ст. з'явилися спроби обґрунтувати розвиток української мови безпосередньо на пра-

слов'янській основі, без опосередковуючих ланок (етапів). Думки про можливість розвитку української мови прямо з праслов'янської в Радянському Союзі голосливо, без аналізу, були анафемізовані, публічне визнання й поширення заборонене, а вчених, які поділяли ці погляди, називали «буржуазними націоналістами».

Першими проповідниками погляду на розвиток української мови безпосередньо з праслов'янської були С. Смаль-Стоцький [13] і Є. Тимченко [14]. Історик мови К. Німчинов визнавав короточасний період існування групи діалектів у складі пізньої праслов'янської мови, які слід визнати східнослов'янською прамовою (до V–VI ст.) [15]. Свого часу погляд С. Смаль-Стоцького викликав у славістиці жваву дискусію й заперечення [16]. Думку про відсутність прасхіднослов'янської мовної єдності на конкретному матеріалі прагне обґрунтувати Ю. Шевельов [17]. Але й аргументація цього видатного історика мови не розв'язує до кінця проблеми [18]. Східнослов'янським мовам притаманні важливі риси лінгвоструктур, що виразно окреслюють їх у колі інших слов'янських і дають підстави думати, що колись реально існувала прасхіднослов'янська мова. До спільносхіднослов'янських інновацій належать, зокрема, такі фонетичні явища, як перехід праслов'янських сполук *dj* → *dž* → *ž*; *tj*, *kt* → —> *č*; сполук *-og-*, *-ol-* між приголосними в *-ogo-*, *-olo-*, початкового *je-* в *o-*; *ju-* в *u-*,

деназалізація (втрата носового відтінку) носового голосного *on*, що перейшов в *u*, та носового *en*, який перейшов в *a* та ін. Вони зафіксовані в найдавніших східнослов'янських пам'ятках X–XI ст. (пор. ст.-сл. *межда* – д.-схсл. *меджа*, *межа*; ст.-сл. *ноишь* – д.-схсл. *ночь*; ст.-сл. *дъшти* – д.-схсл. *дъчи* «дочка»; ст.-сл. *градъ* – д.-схсл. *городъ*, ст.-сл. *младъ* – дсх. сл. *молодъ*; ст.-сл. *езеро* – д.-схсл. *озеро*; ст.-сл. *ютро* – д.-схсл. *утро*; ст.-сл. *рука* – д.-схсл. *роука*, тобто *рука*; ст.-сл. *пятъ* – д.-схсл. *піать* тощо; лексичні й лексико-семантичні новотвори, наприклад: *хомѣкъ* – «хом'як», *рѣнь*, *почька* «нирка», *кроуживо*, *хорошии*, *сорокъ*, *девѣнсто* та ін. [19].

Проблемною залишається лише хронологія прасхіднослов'янського періоду й статус східнослов'янських говорів за своєї давнини:

1. Окремий протосхіднослов'янський діалект чи група говорів у складі праслов'янської мови, зокрема, в пізній період її розвитку – тобто в V–VI ст.

2. Відносно єдина східнослов'янська прамова, що виділилася після розгалуження («розпаду») праслов'янської мови V–VI ст. й існувала у вигляді споріднених діалектів до IX–X ст.

Варто зазначити, що чимало істориків слов'янських мов, які належать до певних груп, також допускають існування відповідних прамов.

Польські дослідники в праслов'янській прамові виділяють групу західнослов'янських говірок, з якої вичленилася група чесько-лужицька та лехітська. З цієї групи розвинулися польська мова та наріччя заодерських слов'ян. Отже, вони не починають історії польської мови безпосередньо із праслов'янської [20]. Фахівці також визнають існування за давнини західнослов'янської групи, з якої чеська мова виділилася протягом IX–початку XIV ст. [21].

Історики системи словацької мови звичайно підкреслюють її праслов'янське походження («*praslovanský pôvod slovenčiny*»), основу цієї мови, і західнослов'янські явища в її структурі розглядаються в контексті праслов'янської мови. Відомий лінгвіст-історик Р. Крайчович виділяє дві епохи в формуванні словацької мови [22].

I. Перша, протягом якої поступово формувалася праслов'янська основа цієї мови (V–IX ст.) і завершилася важливими змінами в IX ст., коли завершилася фаза формування цієї мови як окремої слов'янської (поруч із чеською, польською тощо).

II. Друга (XI–XVI ст.), протягом якої внаслідок поступових змін у фонологічному, морфологічному та лексичному рівнях викристалізувалася система словацької мови в таких формах, яку знаємо в нинішніх говорах [23].

Він прямо пише: «Наша мова розвинулася із спільної праоснови, як і інші слов'янські мови» [24]. Учений визнає існування західного праслов'янського макродіалекту [25].

Чітку періодизацію розвитку сербської та хорватської мов (у його термінології – сербохорватської мови) опрацював видатний славіст О. Белич.

Учений виділив три епохи в їхньому розвитку.

Перша епоха охоплює два періоди:

- 1) сербохорватська мова як частина праслов'янської;
- 2) як частина південнослов'янської спільної мови і як окрема група – сербо-хорватсько-словенська.

У другій епосі настає третій період, коли відбувається розвиток сербської та хорватської мов, формуються їх основні спільні особливості, але водночас іде поглиблення відмінностей між чакавськими і штокавськими говорами.

Четвертий період (IX–XII ст.), коли поширюються однакові риси в обох основних групах говорів, незважаючи на те, що сербський і хорватський народи перебувають у своїх окремих державах.

П'ятий період (XIII–XIV ст.), коли розвиваються нові спільні риси, але вони не охоплюють повністю обидві групи говорів [26].

Знаний сербський дослідник І. Попович також дійшов висновку, що південнослов'янська мовна єдність існувала [27].

Нині в науці найгостріші дискусії точаться навколо того, чи східнослов'янський мовний масив X–XIII ст. був діалектним розмаїттям одної мови – давньоруської, чи тут існували вже три мови – українська, білоруська та російська або навіть чотири – українська, білоруська, південноросійська й північноросійська (новгородська). Цю проблему буде розв'язано, на нашу думку, лише тоді, коли буде остаточно з'ясовано, чи була в східних слов'ян X–XIII ст. свідомість єдиного етносу, чи такої не було. Нині можна висунути однаково вагомі аргументи і щодо позитивного, і щодо

негативного розв'язання питання [28].

Дослідники глотогенезу хоч і по-різному інтерпретують і називають період X–XIII (XIV ст.) в історії української та інших східнослов'янських мов, проте майже всі виділяють його як окремий етап. Абсолютна більшість фахівців, починаючи з минулого століття і донині, незалежно від поглядів на мовну ситуацію в Київській Русі, визнають, що живе мовлення східного слов'янства характеризувалося діалектним розмаїттям, що говірки півдня держави, як і інших її частин, виділялися притаманними їм особливостями звукової, граматичної, лексичної систем. Структурно одноманітної живої мови східних слов'ян в X–XIII

ст. не було, тому говорити про розвиток сучасних східнослов'янських мов із монолітної давньоруської (давньосхіднослов'янської) мови немає підстав. Пам'ятки писемності XI–XIII ст. засвідчують риси, притаманні лише українській мові, більшості її нинішніх говорів. Центром багатьох інновацій, очевидно, були говірки Київської землі. Деякі риси мовної системи говорів півдня Східної Славії, можливо, збереглися ще з праслов'янської доби (наприклад, тверді або напівтверді приголосні *д*, *т* та інші перед *е*). Об'єднання східнослов'янських племен у Київській Русі сприяло поширенню інновацій у певних регіонах держави, часто – на величезних обширах. Проте тільки одне єдине нове фонетичне явище охопило всю Східну Славію – занепад редукованих (дуже

коротких) звуків *ь*, *ъ* у слабкій позиції та прояснення їх у звуки повної тривалості відповідно *е* (*дьнь* -> *ден'*, *д'ен'*) та *о* (*мъхъ* -> *мох*). Процес розпочався на півдні Київської Русі наприкінці XI ст. і завершився в середині XII ст. На північних землях держави ця інновація фіксується вже у другій половині XIII ст.

Для того щоб з'ясувати процес формування найдавніших характерних рис української мови, стисло викладемо основні (а не всі!) особливості її системи, які задокументовані в писемності X–XIII ст. Вони дають уявлення про живе мовлення предків українців у зазначену добу. За браком місця приклади з пам'яток докладно не паспортизуємо і не покликаємося на дослідження інших авторів [29].

У ділянці фонетичної системи відзначимо такі риси живої мови півдня Русі:

1. Зміна *е* в *о* після історично м'яких приголосних перед споконвіку твердими приголосними, незалежно від наголосу в слові, зокрема після *шиплячих* приголосних, *ц* та *ј* (*й*). Явище відбите в текстах від XI ст. (*чоловѣкъ* – Ізборник 1073 р., *жона* – Ізборник 1076 р.; пор. рос. *человек*, *жена*).

2. Перехід давнього звука, що позначався буквою *ћ* і звучав, мабуть, як дифтонг *і'е*, у звук *і*. Процес почався, напевне, в XI ст. і остаточно завершився в кінці XII – початку XIII ст. (*вѣ мироу вино пиющихъ* – Ізборник 1076 р., тобто «*в міру*»).

3. Збіг приголосних *ы* та *и* в середньому (українському) *и* відбувається вже в текстах XI ст. (*риба* – Ізборник 1073 р., *просыти*,

сѣвѣтъныкъ – Добролюбове євангеліє 1164 р.). У Євсевієвому євангелії 1282 р. фіксується навіть *е* на місці ненаголошеного *и* *да ж(е)вотъ имоутъ* (коли тут не описка!)).

Занепад редукованих голосних *ь, ъ* викликав ряд звукових змін на півдні Русі.

4. Споконвічні *о, е*, подовжені після занепаду *ѣ, ъ*, імовірно, дифтонгізувалися, а згодом перейшли в монофтонги тільки в південних східнослов'янських говорах (дифтонгізація охопила й частину говірок південного ареалу майбутньої білоруської мови). Рефлекс довгого *о* – звук *у* в нових закритих складах фіксується в пам'ятках, починаючи з XIII ст. (*субутныи* – Типографське євангеліє No 6 XII–XIII ст.). Дифтонгізація довгого *е* в новозакритих складах виявляється через написання *ѣ* (т. зв. новий

ѣ) на його місці в південних пам'ятках XII і наступних століть, а монофтонг *и* (тобто *і*) – відповідник етимологічного *е* в новозакритому складі – фіксується з XIII і наступних століть (*нестрои-нья* – Путенське єв.). Варто зазначити, що монофтонг *у* або *'у* (графічно *ю*) засвідчується на місці *е*, який раніше перейшов у *о* після *м'яких* перед споконвіку твердими приголосними (*щюдръ* – Типографське євангеліє No 6 XII–XIII ст.; *иудѣюмъ* – Галицьке євангеліє близько 1266 р.).

5. Відпадиння початкового *јь* на південному заході відбите в пам'ятках з XIII ст. (*не мати* замість *не имать* в Євсевієвому євангелії 1283 р.).

6. Сполуки *рѣ, лѣ, рь, лъ* на південному заході Русі дали рефлекс *ры* (*ри*), *лы* (*ли*) (*яблыко* – житіє Сави Освященого XIII ст.), а на півночі – *ро, ло* (*яблоко* – Пандекти Никона Чорногорця 1296 р.).

7. У південних і західних говорах Русі перед початковими *р, л*, якщо після них занепадав слабкий *ь*, розвинувся приставний голосний *ј* (*й*); коли після них занепадав слабкий *ѣ*, міг розвинутися приставний *о*. Це явище задокументовується з XIII ст. (*прavedнаго Илва «Лѣва»* – Євсевієве євангеліє 1283 р.).

8. Редуковані *ы, і* дали на південному заході Русі рефлекс *ый, ий*, а на північному сході – *ой, ей*, що безсумнівною прикладами засвідчується з XI–XIII ст. (*князь великой* – Московське євангеліє 1339 р.). Досить чітка диференціація спостерігалася в частині системи приголосних звуків (фонем).

9. Східнослов'янська мовна територія за вимовою спільнослов'янського звука *g* дуже рано поділилася на дві великі діалектні зони; південну – з фрикативним *β* (згодом у частині говорів він перейшов у фарингальний *h*) та північну – з *g*. Хронологія переходу *g* в *h* точно не з'ясована. Можливо, процес *g* → *h* почався ще в спільнослов'янську добу. Випадки написання *x* на місці *g* у південних пам'ятках XI ст. (*ходѣ* замість *годѣ* – Ізборник 1073 р.), мабуть, указують на тенденцію позначати буквою *x* фрикативний *β* чи фарингальний *h*. У галицьких грамотах XIV–XV ст., написаних латинськими літерами, замість *g* вживається *h*.

Варто згадати, що після занепаду *ъ*, *ь* унаслідок одзвінчення *k* перед дзвінками приголосними на півдні Русі знову з'являється фонема *g* (з XVII ст. позначається літерою *g*).

10. У південно-західних і західних говірках Русі праслов'янські сполуки **zdj*, **zgj*, **zg'* дали *ždž*, що на письмі, починаючи з XII ст., передавалося через *жч* (дѣжчѣ «доиц» – Галицьке євангеліє 1144 р.).

11. На півдні, заході, північному заході Русі приголосний *β* вимовлявся як губно-губний звук *w*, що відбивається в написанні *y* на місці *β* й навпаки (*прауда* – Ізборник 1073 р.; *уздумалѣ* – Смоленська грамота 1229 р.; *вгнѣмѣ невѣгасающимѣ* – Євсевієве євангеліє 1283 р.). Але на більшості території давнього новгородського діалекту і на північному сході Русі (Ростово-Суздальщина) приголосний в вимовлявся як губно-зубний звук, тому в писемності з цих теренів немає чергування *y*–*β*.

12. У говорах на більшості давньоруської території виник протетичний (приставний) *β* (*w*), що засвідчують пам'ятки, починаючи з XII ст. (*вовѣца* – Галицьке євангеліє 1266 р.), однак на північному сході та сході зазначене явище, очевидно, віддавна було нерегулярним. Припускається, що на південному заході східного слов'янства дуже давно розвинувся й протетичний *g* (*h*). За нашими спостереженнями, протетичний *g* фіксується з XV ст. (*бито з гарматѣ* –1494 р.; від італ. *armata* – військо). Дивергенцію в давніх східнослов'янських говорах викликали явища, пов'язані з ствердінням й пом'якшенням приголосних.

13. У південних пам'ятках, починаючи з XII ст., засвідчується перехід *ы* в *и* після *g*, *k*, *x* у питомих слов'янських лексемах (*великий* – Юрійське євангеліє після 1119 р.). На початку XIII ст. про-

цес переходу *гы, кы, хы* → *ги, ки, хи* спостерігається у верхів'ях Дніпра, а в другій половині XIII ст. – і

в новгородському діалекті, і лише в XIII–XIV ст. він охоплює й північний схід Русі.

14. Приголосні перед *е, и* в давніх східнослов'янських говорах, можливо, були напівм'які. В південних говірках Русі відбувся процес ствердіння приголосних перед зазначеними звуками. Кирилична графіка не відбиває названого явища. Зате його можна датувати за допомогою відносної хронології. Ствердіння приголосних сталося до переходу *ћ* в *і*, тобто до XI –

кінця XIII ст., бо інакше на місці *ћ* в українській мові був би звук *и*. Перед *е*, що розвинувся із сильного *ь*, приголосні в українській мові тверді, тоді як приголосні, після котрих занепадав слабкий *ь*, – м'які (*ден'*), отже, процес ствердіння напівм'яких приголосних відбувався одночасно з занепадом редукованих, тобто в XI–XII ст.

У західних, північно-західних і південно-східних говорах Давньої Русі, навпаки, напівм'які приголосні перед *е, и* палаталізувалися – стали м'якими.

15. Ствердіння *р* відбивається вже південноруськими текстами XI–XII ст., західноруськими – з XIV ст. (*сѣтворю* – Ізборник 1076 р.).

16. У південно-західних говірках території Київської Русі приблизно в XIII–XIV ст. (після ствердіння приголосних перед *е* сталася повна асиміляція *ј* до попереднього приголосного, внаслідок чого в більшості їх виникли подвійні консонанти (*ѣ безаконѣньи* – Успенський збірник XII–XIII ст.). У частині південних говорів *ј* злився з приголосним, а не асимілювався. Можливо, на це вказує написання *печалю и лестю* (Бучацьке євангеліє XIII ст.).

17. Губні напівм'які приголосні всередині слова перед приголосними стверділи в усіх східнослов'янських говорах, що засвідчують писемні тексти, починаючи з XII ст. (*нивьныхъ* – Добролюбє євангеліє 1164 р.). У цей же час або трохи пізніше поширюється ствердіння кінцевих зубних приголосних на всьому південному заході Русі, а на півночі збереглися м'які (пор. укр. *голуб* та рос. *голубь*).

18. Приголосний *л* на місці колишніх сполук *ѡл, ѡл* між приголосними та в формах минулого часу (історично-активних діє-

прикметниках) чоловічого роду в українських та білоруських говорах і прилеглих до них говорах окраїн південно-західної території російської мови перейшов у *у* (*ѹ*). У пам'ятках це явище фіксується від XIV ст. (*наводнивься и всю землю покрывъ и до насъ пролиявься* – список «Слова» митрополита Іларіона), але виникло воно, очевидно, раніше, в XIII ст.

Отже, приблизно до середини XIII ст. сформувалися основні звукові риси, які стають визначальними рисами сучасних східнослов'янських мов.

Диференційні риси спостерігаються і в морфологічній системі говірок давніх східних слов'ян, але вони не були такими численними, як фонетичні, причому південні говірки мали менше інновацій, ніж інші. Наприклад, в іменниковій відміні впадають в око такі диференційні риси:

19. Форми родового відмінка однини іменників жіночого роду іменників основ на *а* та основ на *ја* в спільнослов'янській мові чітко розрізнялися. Перші мали флексію *-ы* (*жены*), другі – *-ѣ* (*землѣ*). Приблизно в XI ст. на деяких ареалах розпочався процес усунення різновидностей твердого і м'якого типів відмінювання, що виявилось в змішуванні флексій: *-ѣ* з'являється замість *-ы* у твердій групі (*съ высотѣ* – новгородська Мінея 1096 р.), а в м'якій замість *-ѣ* виступає корелят флексії *-ы* твердої групи – *-и* (*Еуфросиніи* – новгородська Мінея 1097 р.). Виникла варіантність у формах

родового відмінка. В північно-східних і західних областях узагальнення пішло в напрямку поширення флексій твердої групи на м'яку (пор. рос. *воды* – *земли*, білорус. *вади* – *зямли*). Однак на півдні зберігалася давня різниця флексій твердої й м'якої груп (пор. укр. *води* – *землі* <- *землѣ*).

20. Розрізнялися також флексії іменників *-о-* (*столѣ*) та *-jo-* основ (*конѣ*) у знахідному відмінку множини (*столи* – *конѣ*; *князѣ*). У називному множини в них було спільне закінчення *-и-* (*столи*, *кони*). Дуже рано почалася взаємодія відмінкових форм називного й знахідного, причому в північних та західних діалектах форми називного множини іменників *-jo-* основи почали витісняти закінчення знахідного (*князи имамѣ* – житие Нифонта 1219 р.). На півдні Русі цей процес пішов у зворотному напрямку – форми знахідного почали витісняти закінчення називного

множини (*сторожѣ изыманѣ* – «Повість минулих літ»). Ця риса стала характеризувати українську мову (*коні, сторожі – конѣ, сторожѣ*).

21. Іменники давніх *-й*-основ мали в давальному відмінку флексію *-ови* (*сынови*), іменники *-о(јо)*-основ – закінчення *-у* (*-ю*) (*отыцю*). Але дуже рано вони почали взаємодіяти по всій території Русі. Особливо активним процес поширення флексій *-ови* (*-еви*) був у говірках півдня Русі, на що вказують писемні тексти XI–XIII ст. (наприклад, у графіті Софії Київської флексія *-ови/-еви* є панівною). На півночі закінчення *-ови* виявилось маловживаним варіантом. Флексія *-у* (*-ю*) стала єдиним закінченням давального відмінка іменників чоловічого роду в російській та білоруській мовах. На півдні флексія *-ови* (*-еви*) (модифікована згодом у частині говорів в *-овѣ, -евѣ*, тобто *-ові, -еві*) була безперервно активною й донині характеризує українську морфологію.

22. У давнину перед флексією *-ѣ* приголосні *г, к, х* основ слів чергувалися із *з, ц, с* (праслов'янська спадщина) в давальному та місцевому відмінках іменників жіночого роду колишніх основ на *-а* (*руцѣ*) та місцевому відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду колишніх основ на *-о* (*о челоѡѣцѣ, вѣ оуѣ*). Чергування зберігалось на південному заході держави. На північному сході Русі досить рано почався процес вирівнювання приголосних у кінці основ, тобто відновлення в них *г, к, х*: *рабу своєму Дѣмкѣ* (Новгородська Мінея 1096 р.).

23. На півдні Русі стійко зберігалися в XI–XIII ст. закінчення *-ою/-ею* в орудному відмінку однини іменників першої відміни (*водою, землею*) та прикметників (*бѣлою, синею*).

24. Стійко зберігалися на півдні Русі флексії кличного відмінку іменників (*жоно, земле, брате, коню, сыну* тощо).

25. У пам'ятках XI–XIII ст. півдня Русі стабільно фіксується флексія з кінцевим елементом *-ѣ* → *-і* у родовому відмінку однини прикметників та займенників жіночого роду (*тоѣ бѣлоѣ* → *тої білої*).

26. На півдні Русі в XI–XIII ст. добре зберігалися старовинні форми особових займенників у родовому (*мене, тебе, себе*) та давальному (*мыѣ, тобѣ, собѣ* → *мені, тобі, собі*) відмінках однини. Нова форма *менѣ* задокументовується з XII ст.

Відмінності в морфології дієслова були, зокрема, такі:

27. Характерною рисою давньосхіднослов'янської морфології порівняно, наприклад, із старослов'янською, була флексія *-ть* (успадкована з праслов'янської мови) у третій особі однини й множини теперішнього й простого майбутнього часів (*идуть*), котра засвідчується пам'ятками з різних територій Київської Русі. Однак починаючи з XIII ст., у пам'ятках із Північної Русі засвідчується закінчення *-ть* (*идуть*), про походження якого висловлено кілька припущень, але загального пояснення немає.

28. Найдавніші східнослов'янські пам'ятки засвідчують дієслівні форми без кінцевого *-т* (*-ть*), особливо у третій особі однини теперішнього і майбутнього часів (напр., *напише* – Остромирове євангеліє 1056 – 1057 рр.), унаслідок його відпадиння (існують й інші гіпотези про виникнення форм без *-т*). Форми без *-т* успадкували й зберегли українська та білоруська мови.

29. Загальнопоширеним закінченням дієслів першої особи множини теперішнього та майбутнього часів у мові давніх східних слов'ян було *-мъ*. Поруч із ним на територіях сучасних України, Білорусії, біля верхів'їв Дніпра, Західної Двини та Волги, на Новгородщині та Псковщині функціонував варіант *-мо*. На північно-західному ареалі засвідчується й флексія *-ме*. Усі варіанти (*-мъ*, *-мо*, *-ме*) могли бути у праслов'янських діалектах, але це не доведено. Флексія *-мо* поруч із *-м* функціонує в більшості українських говорів. Варіант *-мо* є нині нормативним і характеризує українські форми дійсного способу порівняно з формами російської, білоруської та деяких інших слов'янських мов. Поодинокі форми на *-мо* в давньоруських текстах виступають в XI–XII ст. (*пъемо* – Ізборник 1073 р.).

30. На півдні Русі стійко зберігався кінцевий *-и* в неозначеній формі дієслова: *пити*.

Засвідчуються й особливості синтаксису.

31. Певну особливість синтаксису південних говірок Русі становило частіше, ніж в інших, вживання успадкованих праслов'янських сполучників, сполучних слів і часток *а*, *та*, *чи* (*чили*, *ци*), *бо*, *яко*, *коли*.

32. Яскравою рисою синтаксису на півдні Русі було вживання прийменника *до* в конструкціях на позначення адресата дії або об'єкта, куди спрямований рух. Очевидно, вони були успадко-

вані з праслов'янської мови, але збереглися тільки на названому ареалі Київської Русі. Засвідчуються в багатьох південних пам'ятках, в тому числі в «Повчєні» Володимира Мономаха (до Києва... *ѣздих ко w[t]цю*), Київському, Галицько-Волинському літописах, Києво-Печерському патерику. Нині такі конструкції характеризують українську мову в колі східнослов'янських.

33. Праслов'янська темпоральна конструкція з прийменником *за* + іменник на позначення частин доби, пори року, світлових явищ та ін. у родовому відмінку активніше використовувалася в південних, ніж в інших говірках Русі: *не точю за живота... сотворишиа... но и по смерти его* («Повість минулих літ»).

34. Чимало відмінностей виявлено в словниковому складі південних говорів.... До них варто додати зафіксовані в Галицько-Волинському літописі слова: *гай, дѣль* – «вододільний хребет гори» (пор. укр. діал. *д'іл*, род. відм. – *д'іла*), *полонина*. Необхідно зазначити, що діалектні відмінності існували й у

словотворі давніх східних слов'ян.

35 – 36. Гадаємо, південний ареал мали успадковані з праслов'янської мови суфікси *-оуци* (*ничить трава жалоуцами* – «Слово о полку Ігоревім»; а хто пакощами порежесть конь – «Правда Руська») та суф. *-ава* (*мятеж великъ и стонава и клич* – Київський літопис). Імовірно, в частині південних говірок Русі функціонував суфікс *-юкъ* (*-чюкъ*), за допомогою якого творилися іменники на позначення молодих осіб від назв занять, імен, прізвищ батьків (чи рідше – матерів).

Мовний макромасив півдня Русі X–XIII ст., безсумнівно, мав у своєму складі менші групи з локальними особливостями мовлення, але вони чи принаймні більшість їх, напевно, не мали кардинального значення. Вони ще чекають на своє виявлення. Можливо, що рефлексация *o, e* в новозакритих складах залежно від їх наголошеності – ненаголошеності десь із кінця XII ст.

почала відділяти поліські говори від решти говорів. У XIII ст. засвідчується *'a* → *e*, характерний для деяких південно-західних українських діалектів (*всекъ* замість *всякъ* – Євсевієве євангеліє 1283 р.). Діалектну роздрібненість, ймовірно, створювали вузьколокальні інновації не так у фонетиці й граматиці, як у лексиці й словотворі.

Отже, деякі особливі риси, що характеризують мову півдня Східної Славії, виникли ще в прасхіднослов'янський період, тобто до IX ст. – гортанний *h*, білабіальний *w* та деякі інші фонетичні, а також лексичні явища, які нині визначити важко. Сукупність основних визначальних рис, що характеризують лінгвосистему півдня Русі (насамперед звукову), чітко виділяється вже в XI–XII чи на початку XIII ст. Цю лінгвосистему, не беручи до уваги можливості існування окремого давньоруського-давньосхіднослов'янського етносу, є всі підстави називати давньою руськоукраїнською (українськоруською) мовою. Академік Ю. Шевельов говори VI–VII ст., у яких припускаються елементи, що нині характеризують українську мову, називає протоукраїнською мовою, а відповідні діалекти від IX до кінця XIV ст. – староукраїнською [30].

Література

1. Гамкрелідзе Т. В., Іванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-топологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси, 1984, т. 1, с. 398–399, 415.
2. Журавлев В. К. Славянские языки // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей / Современное состояние проблемы. – Москва, 1981, с. 64.
3. Німчук В. Дніпро-Славута // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К., 1986, с. 10; Німчук В. Старожитнє ім'я Дніпра // Наука і культура. Україна. – 1990. – Вип. 24, с. 198–201.
4. Гамкрелідзе Т. В., Іванов В. В. Вказ. праця, т. 2, с. 894.
5. Мейє А. Общеславянский язык. – Москва, 1951, с. 7; Журавлев В. К. Вказ. праця. – С. 64.
6. Журавлев В. К. Вказ. праця. – С. 64.
7. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Историко-диалектологический очерк. – Л., 1972. – С. 29.
8. Журавлев В. К. Вказ. праця. – С. 82; Мельничук А. С. Основные направления типологических исследований // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С. 20–21.
9. Филин Ф. П. Вказ. праця, с. 26–29.

10. Филин Ф. П. Вказ. праця, с. 30–38; Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990, с. 195, 521–522; Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (історико-політичний нарис). – К., 1988, с. 259–275; Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993, с. 181–198.
11. З фахових праць останніх років відзначимо: Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова / Дві статті про постання української мови. – К., 1994; Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993; Півторак Г. Міфи й правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів). – К., 1998; Німчук В. Аспекти дослідження проблеми етноглотогенезу українців// Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть. – К., 1995, с. 69–83; Німчук В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1997. – № 6, с. 3–14; 1998. – № 1, с. 3–12.
12. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии / Под ред. И. В. Ягича. – Петроград, 1915. – Вып. 11. – Ч. 1, с. III–VI; Шахматов О. До питання про початок української мови // Україна, 1914. – Кн. 1, с. 7–19; Шахматов О. Короткий нарис історії української мови // Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини XI–XVIII ст. – К., 1922, с. 17–63.
13. Smal-Stocky voň S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. – Wien, 1913. – S. 471, 481–495; Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Зап. наук, т-ва ім. Т. Г. Шевченка. Праці філологічної секції. – 1925. – Т. 141–143, с. 1–42.
14. Тимченко Є. Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині // Україна. – 1924. – № 3, с. 3–9.
15. Німчинов К. Український язык у минулому й тепер. Підручна книга для усвідомлення фактів українського языка. – Харків, 1925, с. 31–32.
16. Німчук Б. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 6.

17. Шевельов Ю. Вказ. праця, с. 10–15,
18. Німчук В. Періодизація..., с. 8–14.
19. Филип Ф. П. Образование языка восточных славян. – Москва; Ленинград, 1962, с. 223–290.
20. Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński F., Urbańczyk S. Grammatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa, 1965, s. 24–40; Reczek J. Pochodzenie języka polskiego // Encyklopedia wiedzy o języku polskim. – Wrocław etc. – 1978, s. 246–248.
21. Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J. Historická mluvnice čestiny. – Praha, 1986, s. 421.
22. Krajčovič R. Pôvod a vývin slovenského jazyka. – Bratislava, 1981, s. 9–21; Krajčovič R. Vývin slovenského jazyka a dialektológia. – Bratislava, 1988, s. 9–20; Krajčovič R. Slovenčina a slovanské jazyky: Praslovanská geneza slovenčiny. – Bratislava, 1974, s. 13–52.
23. Krajčovič R. Pôvod..., s. 5.
24. Krajčovič R. Pri pramenech slovenčiny (Eseje). – Martin, 1978, s. 27.
25. Krajčovič R. Slovenčina a slovanské jazyky, s. 243.
26. Белич А. Периодизација српскохрватског језика // Јужнословенски филолог. – Београд, 1958. – Д. 23. – Кн. 1–4, с. 1–13.
27. Popović I. Geschichte der serbokroatischen Sprache. – Wiesbaden, 1960, s. 20.
28. Німчук В. В. Періодизація як напрямок..., с. 4–6.
29. Найдокладніше цитується й аналізується фактичний матеріал із писемних пам'яток східних слов'ян XI–XIII ст. у названій вище монографії Ф. П. Філіна «Происхождение...».
30. Shevelov J. G. A Historical phonology of the Ukrainian Language. – Heidelberg, 1979, p. 748–752.

*Текст подано мовою оригіналу (див.: Німчук В.В. Літературна мова Київської Русі : Історія української культури. Т. 1. Київ, 2001).

Григорій Петрович Півторак

Півторак Григорій Петрович – академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, відомий український мовознавець.

Народився 14 червня 1935 року в с. Коритище Недригайлівського району Сумської області в селянській родині.

У 1950 р. на «відмінно» закінчив семирічну школу й того ж року вступив до Лохвицького педагогічного училища, після закінчення якого 1954 р. стає студентом історико-філологічного факультету Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка,

який закінчив із відзнакою в 1959 р. Після того, як Григорій Петрович відпрацював два роки вчителем історії, української мови і літератури в Ірпінській восьмирічній дослідній школі №3 Києво-Святошинського району, він навчається в аспірантурі Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР за спеціальністю «Білоруська мова» (1961 – 1964 рр.). Після складання всіх кандидатських іспитів Григорія Петровича відрядили на два роки до м. Мінська для практичного опанування мови своєї спеціальності, якою він написав й успішно захистив кандидатську дисертацію «Історія інфінітива в білоруській мові» (1965 р.).

З 1964 р. працює в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні: молодший, старший (1978 р.), провідний науковий співробітник (1991 р.), завідує відділом загальнославистичної проблематики та східнослов'янських мов з 1998 р. (нині – відділ слов'янських мов). З 2004 року – заступник академіка-секретаря Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України. Голова спеціалі-

зованої вченої ради для захисту дисертацій при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 2007 р.). Засновник і голова Української асоціації білорусистів (з 1991 р.), заступник голови Міжнародної асоціації білорусистів. У 2011 році академікові Півтораку Григорієві Петровичу присвоєно звання заслуженого діяча науки і техніки України.

Коло наукових інтересів акад. Г. П. Півторака: історія та діалектологія східнослов'янських мов, етно- і глотогенез східних слов'ян. Акад. Г. П. Півторак обґрунтував цілісну теорію походження української, білоруської та російської мов. Він є укладачем і редактором низки фундаментальних словників. Під керівництвом ученого захищено п'ять кандидатських (О. І. Скопненко, П. О. Селігей, Г. В. Чорновол, О. М. Похилюк, Л. Л. Семененко) і одна докторська дисертація (П. О. Селігей).

Науковий доробок науковця складає понад 400 (чотириста) наукових праць, з-поміж яких:

1. *Монографії:* «Морфологія інфінітива в східнослов'янських мовах: Порівняльно-історичний нарис» (1974 р.); «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: Історико-фонетичний нарис» (1988 р.); «Українці: звідки ми і наша мова» (1993 р.); «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски"» (2001, 2004 рр.), «Українці: звідки ми і наша мова: Дослідження. Факти. Документи» (2014 р.); «Історико-лінгвістична славістика: Вибрані праці» (2015 р.).

2. *Колективні праці:* «Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология» (1986 р., рос. мовою); «Культура української мови: Довідник» (автор розділу «З історії власних імен») (1990 р.); «Нариси білорусько-українських літературних зв'язків: Культурно-історичні та літературознавчі аспекти проблеми» (переклад українською і вступна стаття) (2003 р.);

3. *Лексикографічна робота (один з авторів і член редколегії):* «Етимологічний словник української мови» (у 7-и т.); «Українська мова: Енциклопедія» (2000 р.; 2004 р.; 2007 р.); «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник» – відповідальний редактор (2002 р.); «Російсько-український словник-довідник» – відповідальний редактор (2004 р.); «Сучасний слов-

ник іншомовних слів» – відповідальний редактор (2006 р.); «Білорусько-український словник» – співукладач, відповідальний редактор (2006 р.); «Український орфографічний словник» – член редколегії (2009 р.).

Григорій Петрович нагороджений преміями імені І. Я. Франка НАН України (1995 р.), президентів академій наук України, Білорусі та Молдови (2003 р.), НАН України імені О.О. Потебні (2010 р.); має почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (2011 р.).

Г.П. Півторак

КОЛИ Ж ВИНИКЛА УКРАЇНЬСКА МОВА?*

Після краху тоталітарного комуністичного режиму в умовах національного відродження й відновлення української державності, цілком природно, значно зріс суспільний інтерес до історії України й особливо – до походження та історії української мови як основної ознаки нашої нації.

Нині багато хто покликається на працю польського мовознавця, викладача Одеської гімназії в кінці минулого століття Михайла Красуського «Древность малороссийского языка», опубліковану в Одесі у 1880 р., а в наш час передруковану в часописі «Індо-Європа» і в перекладі українською мовою – в «Дніпрі» (1991 р., No 10), у якій автор заявляє про те, що «малоросійська мова не тільки старша від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, але й від санскриту, грецької, латинської та інших мов». Подібні твердження часто трапляються і в статтях та монографіях сучасних авторів. Проте спроби відсунути період появи українців і української мови в далеке минуле – аж до нашої ери – породжує безліч питань: де саме жили стародавні українці і чому вони не залишили жодних археологічних комплексів своєї культури, наявних в усіх інших стародавніх народів? Чому серед слов'ян пальма першості щодо часу виникнення віддається саме українцям і чому на неї не можуть претендувати, скажімо, поляки або чехи, а польська й чеська мови не можуть бути давнішими від української або хоч би синхронними за процесом формування? Ці та інші питання залишаються без відповіді, бо для неї бракує відповідних історичних фактів. А наука, як відомо, визнає лише факти – тільки вони дають підста-

ву робити певні висновки чи висувати вірогідні гіпотези, котрі згодом можуть бути переконливо доведені або аргументовано спростовані. Отже, розглядати історію українців та української мови поза часом і простором і поза історією слов'янства взагалі – це значить відриватися від наукового ґрунту й літати в хмарах мрій і фантазій.

Коли йдеться про виникнення української мови як мови нашої нації, у свідомості багатьох сучасних шукачів прадавніх коренів української мови у глибинах тисячоліть до н. е. вона часто асоціюється із сучасною літературною мовою, тобто тією, яка щодня звучить по радіо й телебаченню, яку вивчають у школах, якою друкують книжки й газети і т. п. Проте національна мова – це не тільки спільна для всієї нації літературна мова, опрацьована майстрами художнього слова, але й мова народна, діалектна, відмінна в різних діалектних ареалах [1].

Щодо походження сучасної української літературної мови ніяких проблем немає: загальновідомо, що її започаткував І. Котляревський, а основоположником став Т. Шевченко; вони почали писати свої твори народною мовою на основі українських середньонадніпрянських говірок [2]. До І. Котляревського і Т. Шевченка існувала староукраїнська писемна мова (XIII – XVIII ст.), що сформувалася на основі давньоруських літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а давньоруська писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом з прийняттям християнства [3]. Отже, цілком зрозуміло, що коли ми говоримо про древність української мови і шукаємо її коріння в глибині століть, йдеться не про її сучасний літературний варіант, а про народне мовлення, тобто про народні діалекти.

Історія народно-діалектного мовлення складалася зовсім по-іншому. Воно розвивалося за своїми внутрішніми законами і майже не залежало від державного чи релігійного життя суспільства. Саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні й лексичні риси, які згодом стали характерними особливостями української мови. Отже, дослідити походження української мови – це насамперед з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних

рис, що поступово склали специфічну мовну систему, середньо-наддніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови.

Загальновідомо, що сучасна українська етномовна територія ділиться на три великі діалектні масиви – наріччя: північне, південно-західне і південно-східне. З них перші два – стародавні, а третє – новоутворене. На думку багатьох дослідників, воно виникло лише в XVI–XVII ст. на базі говірок переселенців з Полісся і особливо з Волині та Поділля, які почали з’являтися на Середній Наддніпрянщині з XIII–XIV ст. [4]. До того сучасні південно-східні українські землі були диким полем. Мова ж стародавніх полян і їхніх нащадків, а також пізніші київсько-переяславські говірки мали виразну північну (поліську) діалектну основу (що, правда, деякі дослідники вважають ці говірки не пов’язаними з північними, а самостійними, через що й усе південно-східне наріччя вважають не новоутвореним, а стародавнім, хоч для цього, на наш погляд, немає достатніх підстав). Таким чином, можна сказати ще конкретніше: щоб дослідити походження української мови, слід з’ясувати місце і час утворення північного та південно-західного українських наріч.

Коли ж починається їхня історія? Сучасна світова славістика має в своєму розпорядженні надійні й апробовані методи наукових досліджень далекого минулого, що дали позитивні й незаперечні результати. Зокрема, в жодного авторитетного славіста нашої планети не викликає сумнівів існування в минулому давнього спільнослов’янського (праслов’янського) періоду, під час якого праслов’янські племена мали більш-менш однорідну матеріальну та духовну культуру і користувалися близькоспорідненими діалектами з багатьма спільними рисами, які дали підставу вченим ввести в науковий обіг поняття «праслов’янська мова» [5]. Усе це збігається зі свідченням про слов’ян стародавніх істориків і політичних діячів: Геродота (V ст. до н. е.), Птолемея (II ст. до н. е.), Плінія, Тацита (I ст. н. е.), готського історика Йордана (VI ст. н. е.) та ін., з археологічними дослідженнями наших і зарубіжних спеціалістів. Отже, слід завжди пам’ятати, що українська мова – це одна із багатьох слов’янських мов, а українці – частина слов’янського світу.

Слов'яни ж разом з багатьма іншими народами – індоєвропейці. Таким чином, і українська мова, і санскрит, і латина, і давньогрецька мова – усі вони індоєвропейські, тобто члени однієї мовної сім'ї з багатьма спільними або подібними фонетичними, граматичними і найбільше – лексичними особливостями. Тому хоч і М. Красуський наводить цілу низку слів, подібних за звучанням та значенням в українській мові і в санскриті, і сучасні часописи друкують або готують до друку українсько-санскритський, українсько-етруський, українсько-латинський лексикони тотожностей, що, на думку їх авторів, мають засвідчити принаймні синхронність виникнення цих мов (справді, це справляє ефект, вражаючи читачів, проте в цьому нічого сенсаційного немає: подібні лексичні паралелі серед мов однієї мовної сім'ї закономірні). З не меншим успіхом можна знайти цілий лексикон відповідностей між санскритом і, наприклад, болгарською, німецькою, англійською, румунською чи будь-якою іншою індоєвропейською мовою. Особливо багато таких відповідностей між усіма слов'янськими мовами, бо вони вийшли зі спільного праслов'янського кореня.

Історичними, археологічними і лінгвістичними матеріалами доведено, що спільнослов'янський період тривав приблизно до середини I тис. н. е. Після розпаду праслов'янської етномовної спільності у VI–VII ст. почалося формування східнослов'янських племен та їх союзів, подальша консолідація яких на різних теренах Східної Європи призвела до формування українського, російського та білоруського народів. З цього часу намітились і тенденції формування окремих східнослов'янських мов. За припущенням учених, східнослов'янські племена, поряд з етнічними розходженнями, відрізнялися також і своїми діалектами. Разом з тим, ціла низка фонетичних, граматичних і лексичних особливостей була спільною для всіх діалектів. Саме такі мовні риси й створювали особливий східнослов'янський діалектний тип. Але вже в цей час протоукраїнська мовна територія була неоднорідна і виразно ділилася на два етнографічно і, вірогідно, діалектно відмінні масиви: північний і південний.

П і в н і ч н и й масив, який охоплював Середню Наддніпрянщину, Полісся, Волинь, Наддністрянщину й Прикарпаття (від Прип'яті до витоків Стиру, Горині, Случі, Тетерева й Ірпе-

ня), був частиною значно ширшого ареалу археологічної культури празько-корчацького типу (V–VII ст.) [6]. Цей ареал у загальних рисах відповідає території розселення с к л а в і н і в, про яких розповідає Йордан (VI ст.) [7]. Нащадки празько-корчацької культури влилися безпосередньо в культуру Київської Русі. Північний діалектний масив став у майбутньому основою північно-го наріччя української мови.

П і в д е н н и й протоукраїнський етномовний масив сформувався на початку VI ст. у лісостепях Середньої Наддніпрянщини, включаючи й середні течії Сули, Псла і Ворскли, а також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россю та в Прутсько-Дністровському межиріччі. Цей тип в археології дістав назву «культура пенківського типу» (від с. Пенківка поблизу гирла Тясмина), яка проіснувала до другої половини VII ст. н. е. [8]. Ареал пенківської культури чітко збігається з територією а н т і в, про яких повідомляють Йордан та Проконій Кесарійський [9]. У південному діалектному ареалі, на основі якого згодом сформувалося південно-західне наріччя, виникла більшість фонетичних рис, характерних лише для української мови.

Нащадки антів і склавів на кінець VII ст. піднялися до переддержавного рівня організації суспільства. Утворювані в цей час союзи племен спочатку були, очевидно, тимчасовими конгломератами різних племен або союзами дружинників різних племен під час військових походів, але з часом створювалися все стабільніші союзи сусідніх племен, які поступово перетворювалися у феодальні князівства. Отже, відомі нам з літопису східнослов'янські угруповання (на території нашої України у північній частині це – дуліби, бужани, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, у південній етномовній зоні – частина полян, уличі, тиверці, білі хорвати) напередодні об'єднання їх у межах Київської Русі являли собою територіальні, політичні союзи державного типу. Вони мали певні етнічні й діалектні особливості, яких не втратили і в складі Київської Русі, оскільки повного й остаточного злиття колишніх союзів у так звану давньоруську народність не сталося [10].

На нашу думку, давньоруської народності, а, отже, й спільної давньоруської народно-розмовної мови ніколи не було. З історичного погляду правильніше було б говорити про давньорусь-

ке суспільство не як про єдину давньоруську народність, а як про відносну спільність багатьох східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією [11]. Та єдність Русі, про яку ми знаємо з давньоруської літератури (єдність пропагували, до єдності закликали), – це, швидше, явище, поширене в державному житті багатоетнічних і багатонаціональних політичних утворень, коли правлячі кола прагнуть злити це розмаїття в одну безлику масу за принципом «в одній державі – один народ», а офіційні ідеологи видають бажане за дійсне. Так було в Київській Русі, так було протягом усієї історії Російської імперії з її постійно актуальною проблемою

«обрусення инородцев», це саме тривало і в Радянському Союзі (згадаймо горезвісний постулат про нову історичну спільність людей – радянський народ, хоч сьогодні вже навряд чи хто сумнівається, що це був чистісінький міф).

Разом з тим, ми вважаємо, що термін «давньоруська мова» має право на існування, але вживати його правомірно лише щодо писемно-літературної мови, яка, поряд із церковнослов'янською (мовою православної церкви), обслуговувала всі сфери державного життя і була справді спільною (хоч і з певними регіональними мовними особливостями) [12] для всієї території Київської Русі.

Не всі дослідники з цим погоджуються, але скептиків щодо реальності давньоруської народності і єдиної давньоруської народно-розмовної мови стає все більше. Вони схиляються до думки, що виникнення окремих східнослов'янських народностей відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви, що внаслідок їх дальшої консолідації поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Цей процес був об'єктивним і не породжувався феодальною роздрібненістю, а лише стимулювався нею, отже, почався значно раніше – з VI–VII ст. Таким чином, традиційне твердження про Київську Русь як колиску трьох східнослов'янських народів не має під собою

реального наукового ґрунту, – його слід відкинути як ідеологічну вигадку.

Коли ж виникли найхарактерніші мовні особливості, які становлять специфіку української мови, і з якого часу можна вважати, що українська мова існує вже як самостійна мовна система?

Відповісти на це питання дуже непросто. Річ у тому, що найважливіше джерело для такої відповіді – найдавніші писемні пам'ятки, які дійшли до нас, – датуються аж другою половиною XI ст. Ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел ми не маємо, хоч вони, напевне, були. У пам'ятках другої половини XI ст. вже засвідчено чимало українських діалектних особливостей (зокрема, перехід вибухового *g* у фрикативний *h*, злиття голосних *ы*, *і* у специфічний український звук *и*, зближення ненаголошених *е* – *и* у вимові типу *сеило*, *веисна*, *веиликий*, перехід *ћ* в *і* тощо). Якщо ці діалектні риси широко засвідчені в давньоруських пам'ятках, значить, вони в другій половині XI ст. для мовлення тодішніх книжників були вже настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій усе ж таки проникали в писемність, а утворювалися вони, звичайно, набагато раніше, десь у період між VI–X ст., задовго до того, як були зафіксовані на письмі. Чимало граматичних особливостей стали характерними для української мови завдяки тому, що в ній збереглися деякі дуже старі, ще спільнослов'янські морфологічні риси, які в інших слов'янських мовах замінилися іншими: закінчення *-у* в родовому відмінку однини іменників чол. роду (*солоду*, *гороху*, *роду*, *меду*, *пороху*, *гомону*, *дожчу*), *-ові*, *-єві* в дав. відмінку цих самих іменників (*богові*, *ангелові*, *синові*, *домові*, *змієві*, *духові*, *Петрові*), кличний відмінок іменників (*владико*, *Маріє*, *учителю*, *жено*, *друже*, *княже*, *Ігорю*, *брате*, *земле*, *Петре*), закінчення *-ої* в родовому відмінку прикметників жі́н. роду (*великої*, *доброї*, *святої*, *пагубної*), форми 3-ї особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часу 1-ої дієвідміни без кінцевого *-ть* (*утворює*, *жаліє*, *може*, *убиває*, *іде*, *живе*, *поучає*), закінчення *-мо* в дієсловах 1-ої особи множини теперішнього й майбутнього часів (*віруємо*, *даємо*, *поставимо*, *розуміємо*, *не питаємо*, *помагаємо*) і т. ін.

Виразні місцеві протоукраїнські особливості формувалися також у галузі синтаксису й лексики. Так, наприклад, у

пам'ятках XI–XII ст. засвідчено чимало діалектних слів, які згодом стали характерними особливостями лексичного складу української мови: *багно, оболонь, гай, пуща, яр, полонина, гребля, глей, глечик, рінь, багатъє, криниця, сбожъє, жито, кожух, порох, зоря, брехати (гавкати), жадати, тулитися, ховатися* і чимало інших.

Чи досить усіх цих рис для того, щоб вважати, що то вже була українська мова? Усі серйозні спеціалісти тут одноставні: ні, не досить, хоч міру цієї достатності кожен розуміє по-своєму. Проте очевидно, що навіть велика кількість усіх цих місцевих регіоналізмів у протоукраїнських говорах ще не створювала самостійної мовної системи. Їй ще бракувало цілої низки особливостей, насамперед фонетичних, що були наслідком занепаду зредукованих *ъ, ь*. Цей процес збігся з епохою феодальної роздрібненості і справедливо вважається найважливішим фонетичним процесом у східнослов'янських говорах, поворотним етапом їхнього розвитку [13]. Як відомо, унаслідок занепаду зредукованих *ъ* та *ь* виникло чимало фонетичних перетворень, спільних для всіх східнослов'янських діалектів, але значна кількість цих змін у різних діалектних ареалах дала різні результати, що стали новими розрізнявальними особливостями окремих східнослов'янських мов, зокрема, стали притаманними лише українській (деякі – й білоруській) мові: перехід *о, е* в *і* у нових закритих складах (*віл, кінь, піч*), розвиток приставних голосних *о, і* (*Обвруч, олжа, омшаник, іржа, імла, іржати*), поява сполучень *-ри-, -ли-* у позиції між приголосними (*глитати, гриміти, дрижати, кривавий*), поява форм типу *відкритий, мий, рий, злий, молодий, шия, умийся*, зміна приголосних *л>ў* (*вовна, вовк, повний, товстий, мовчати*), пом'якшення приголосних *з, ц, с* у суфіксах *-ський, -зький, -цький* (*польський, угорський, снятинський, чорторизький, городецький, галицький*), асиміляція *й* м'якими приголосними *і*, як наслідок, – їх подовження (*життя, зілля, збіжжя, суддя, нічю*) тощо [14]. Лише з виникненням цих суто українських (або українсько-білоруських) фонетичних рис протоукраїнські діалекти, на наш погляд, набули всіх основних особливостей сучасної української мови як закінченої мовної системи.

Отже, заключним, етапом процесу формування української мови як самостійної мовної системи був занепад зредукованих *ъ* та *ь*. Коли ж він відбувся? Лінгвістичний аналіз давньоруських

пам'яток з ареалу сучасної України дає підстави вважати, що цей процес у південно-західних протоукраїнських говорах завершився десь приблизно в першій половині XI ст. У протоукраїнських північних говорах він відбувався дещо пізніше й закінчився, вірогідно, протягом першої половини XII ст., а в проторосійських говорах – лише в кінці XIII ст. [15].

З усього сказаного випливає такий загальний висновок. Формування української мови, як і інших східнослов'янських, почалося від праслов'янського періоду і розтягнулося на декілька століть. Проте процес становлення східнослов'янських мов не був синхронним. Найраніше він розпочався з української мови через те, що майже вся територія нинішньої України була частиною прабатьківщини слов'ян, а інші східнослов'янські регіони в той час ще були заселені неслов'янськими племенами – балтами та фінно-уграми. Входження праукраїнської етномовної території до слов'янської прабатьківщини спричинилося до того, що українська мова увібрала в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, яка в інших східнослов'янських мовах відображена меншою мірою або й зовсім зникла. У протоукраїнських діалектах протягом VI–IX ст. виникло в різний час чимало інших специфічно українських або українсько-білоруських, менше – українсько-російських діалектних особливостей, деякі з них – під впливом інших мов або іномовних субстратів. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі, і в наступний період – від XIV ст. і далі, а певні зміни і вдосконалення української мовної системи тривають і нині. Це – безперервний рух і розвиток. Але тим рубежем, від якого є вагомі підстави вважати українську мову як самостійну, був занепад зредукованих. До цього періоду правомірно говорити лише про існування декількох діалектних зон, які по суті були окремими мікромовами. Серед них найяскравіше виділяються, умовно називаючи, галицька, карпатська, подільська, можливо, і частина поліської – киево-чернігівсько-переяславська (з огляду на роль Києва й навколишніх земель як ядра руської державності й центру міжплемінних та міжнародних зв'язків Київської Русі). У ході суспільно-економічного і культурно-політичного розвитку різних українських земель тривало далі зближення окремих регіонів і консолідація їхнього населення, що завершилося утворенням укра-

їнської народності. Цей процес, на наш погляд, відбувся у XII–XIII ст. На цей самий період припадає й остаточне оформлення своєрідних фонетичних особливостей української мови, значна частина яких була зумовлена занепадом зредукованих *ъ* та *ь*.

Отже, рубіж XI–XII ст. можна умовно визнати початком самостійної історії української мови як мови українського народу. Ми свідомі того, що не всіх дослідників і зацікавлених людей задовольнить запропоноване датування. Прихильники традиційних поглядів про початок самостійного існування східнослов'янських мов з XIV ст. і далі вважатимуть, що говорити про українську мову як самостійну мовну систему з XII ст. ще занадто рано, а радикально настроєні аматори старовини наполягатимуть на тому, що українська мова виникла набагато раніше. Але для цього потрібні неспростовні докази. Зокрема, й для того, щоб запропоноване тут датування відсунути в глибину, слід принаймні аргументовано довести, що занепад зредукованих у протоукраїнських говорах відбувся не в XI ст., а значно раніше, а засвідчені в давньоруських пам'ятках численні випадки написання *ъ* та *ь* не відбивають їх звуковий статус, а є лише даниною традиції, яка закріпилася в російському правописі й існувала аж до реформи російської абетки у 1918 р.

Література

1. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977. С. 5–31.
2. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К., 1990. С. 7–12.
3. Курс історії української літературної мови. К., 1958. Т. 1. С. 140–162, 211–212.
4. Плющ П. П. Історія української літературної мови. К., 1971. С. 261–272, 291–308.
5. Плющ П. П. Зазнач, праця. С. 95–132, 135–139.
6. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. С. 19–33, 105–112.
7. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К., 1966. С. 15–21.
8. Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М., Л., 1966. С.252;

9. Русанова И.П. Славянские древности V–VIII вв. Культура праского типа. М., 1976. С. 135–136; Археология Украинской ССР. К., 1986. Т. 3. С. 113–127.
10. Йордан . О происхождении и деянии готы. М., 1960. С. 72.
11. Третяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. С. 252.
12. Третяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970. С.91–93.
13. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970. С. 65–66.
14. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М. 1979. С. 112.
15. Седов В. В. Восточные славяне в XIII вв. М., 1982. С. 19, 26–28.
16. Баран В. Д. Славяне в середине I тысячелетия н. э. // Проблемы этногенеза славян. К., 1978. С. 18, 30.
17. Баран В. Д. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за новими археологічними даними // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'ян. народів: IX Міжнар. з'їзд славістів: Доповіді. К., 1983. С. 191.
18. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. К., 1980. С. 121.
19. Археология Украинской ССР, 1984. С. 153–167.
20. Рыбаков Б. А. Новая концепция предистории Киевской Руси // Вопр. истории. 1981. № 2. С. 42.
21. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. К., 1985. С. 91.
22. Рыбаков Б.А. О двух культурах русского феодализма // Ленинские идеи в изучении перво-бытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970. С. 23–33.
23. Детальніше див.: Півторак Г. Давньоруська народність: реальність чи міф? // Вісник Міжнародної асоціації українців. К., 1991. № 2. С. 28–36.
24. Русанівський В.М. Джерела розвитку східно-слов'янських літературних мов. К., 1985. С. 9–22.
25. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М., Л., 1962. С. 259.
26. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. К., 1988. С. 177–219.

27. Там само. С. 173.

* Текст подано мовою оригіналу (див.: Г. Півторак. Історія української мови (Хрестоматія). Київ : Либідь, 1996. С. 270–279).

Г.П. Півторак

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ*

Визначальним показником часу зародження конкретного етносу з усіма його характерними ознаками, включаючи й мову, вважається культурно-історична неперервність його розвитку. Підкреслимо – саме неперервність етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етномовних ознак є визначальним елементом для будь-якого етносу. Адже етновизначальні риси матеріальної та духовної культур, а також мови народу протягом його тривалої історії можуть суттєво змінюватися – аж до невпізнанності. Однак завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя. Через це навіть відмінні етномовні ланки (наприклад, етномовні особливості південноруських племен VI–IX ст., населення первісної Русі в межах Київщини, Переяславщини й Чернігівщини, українців за часів Великого князівства Литовського й Гетьманщини) є складовими й невід'ємними частинами єдиного етномовного ланцюга – історії українського народу та його мови.

Як свідчать сучасні наукові дані, етнографічні риси українців формувалися протягом багатьох віків ка найдавніших східнослов'янських територіях Наддніпрянщини, Полісся, Галичини та Прикарпаття серед корінного слов'янського населення цього ареалу, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природничих чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку наших предків. При цьому вони збагачувалися й досягненнями сусідніх неслов'янських племен, зокрема, як було вже сказано, засвоїли високу хліборобську культуру трипільців. Пізніше далекі предки антів входили у Скіфську федерацію (у VI–III ст. до н. е.) і зазнали відчутного впливу з боку іраномовних скіфських племен. Скіфські особливості глибоко проникали в матеріальну і духов-

ну культури наддніпрянських слов'ян, передусім в ідеологію, релігійну та соціальну сфери, в ремесло, фольклор і мистецтво, а частково – і в мову. Зокрема, від скіфів наші предки запозичили обряд тілопокладення померлих у ґрунтових ямах з насипанням над ними курганів (замість давнішого обряду кремації), культ верховного бога (ним став Перун), поклоніння річкам, вшанування берегинь і русалок, задобрювання упирів, навчилися отруювати стріли сильною отрутою. Скіфським впливом була зумовлена заміна в цих краях народного орнаменту з традиційними слов'янськими геометричними компонентами (кільцями, кружечками, ромбиками, квадратами, прямокутниками, трикутниками, хрестиками тощо), поширеного й нині в Західній Україні, на Поліссі та в Білорусі, орнаментом з відтворенням рослинного і – рідше – тваринного світу (так званий «скіфський звіриний стиль»). З цього часу на Середній Наддніпрянщині й далі на схід та південь у народному орнаменті стали переважати різні форми листя, квітів, півні, зозулі, павичі, жар-птиці тощо. Найяскравіше скіфський стиль орнаменту відбиває сучасний петриківський декоративний розпис (у с. Петриківка на Дніпропетровщині). Ще від скіфських часів іде й старовинний український звичай розмальовувати печі в хатах півниками та квітами. Скіфський вплив істотно позначився й на тогочасних південноруських діалектах, зокрема, спричинив спочатку фрикativну, а потім і гортанну вимову *h* замість вибухового *g*. Відомий український мовознавець О. Ткаченко у новаторській праці «Українська фонетика на історико-типологічному тлі» (Мовознавство, 1998, № 2–3) пов'язує із прямим чи опосередкованим впливом скіфоаланської мови виникнення чотирьох фонетичних 37 рис, властивих тільки для української мови: а) сильний ікавізм (тобто наявність голосного *i* на місці колишнього *ъ* (*did*, *lis*, *lito*, *sino*) та в новозакритих складах типу *viz*, *kin*, *stil*, *sim*, *osin*); б) наявність української фонем *[u]*; в) збереження м'якого, зокрема й кінцевого *[ɥ]*, пов'язаного з праслов'янським *[c']* і втраченого в усіх інших слов'янських мовах; г) твердість приголосного перед *e* (із сильного *ъ*) при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким *ь* (укр. *den*' (*den*') при або рос. *den*' (*d'en*'), польськ. *dzier*i, або чеськ. *den*, болгар. *den* (*den*) тощо).

Уже з самого початку н. е. (від племен зарубинецької культури) на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва до Канева простежуються місцеві етнографічні риси, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури (зокрема, традиція білити життла зсередини і ззовні вапном або крейдою, розмальовувати піч квітами і птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо). Однак науково доведена й підтверджена археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної культури на українських землях простежується лише від VI ст. н. е., тобто за останні 1500 років. Археологи чітко засвідчують безперервний розвиток протягом цього часу традицій виготовлення посуду і спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині й Верхній Наддністріянщині, на Волині та в Галичині. Усе це є вагомою й цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, від середини I тис. н. е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. З цього часу на українських етнічних землях між київською Наддніпрянщиною, східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який від часів пізнього середньовіччя має назву українського.

Формування українського етносу саме від середини I тис. н. е. співвідноситься із загальними закономірностями етнологічного процесу в тогочасній Європі. Як відзначають дослідники, саме з середини I тис. н. е., тобто після Великого переселення народів і падіння в 476 р. Західної Римської імперії, коли суспільно-політична ситуація в Європі стабілізувалася, «простежується безперервний розвиток не тільки українців, а й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії, – французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків» [25].

Отже, самостійна історія українців розпочалася синхронно із зародженням, із формуванням інших європейських етносів. Виникнення мови окремого етносу відбувається разом із формуванням самого етносу – часто задовго до появи в нього писемності й державності. Так було і в історії українців.

«РУСЬ», «РОСІЯ», «ВЕЛИКОРОСІЯ», «МАЛОРОСІЯ»?

Походження назв *Русь*, *руський* остаточно не з'ясоване. З цього приводу вже понад двісті років ведеться жвава дискусія й існує широка наукова література з розмаїтими, часом, полярно протилежними поглядами на цю проблему вчених різних поколінь. Були спроби пояснити назву *Русь* як запозичення і шукати її витоки то в Скандинавії (у варягів), то серед іраномовних народів (Сарматів). Інші вчені вважають цей етнонім споконвічно місцевим і його коріння шукають на Середній Наддніпрянщині. Однак дослідження етимології слова *Русь* має суто наукове значення. Для становлення національної самосвідомості східноєвропейських народів вирішальне значення мало не походження цього етноніма (норманське, іранське, автохтонне чи якесь інше), а історія його вживання в суспільно-політичній практиці різних державних утворень і в науковій літературі різних історичних періодів.

Слово *Русь* мало збірне значення (як *знать*, назви племен *чудь*, *сербь*, а також *чернь*, *челядь* та ін.), а одиничне значення – *русин* (множ. *русини*), як *чудин*, *болгарин* та ін. Деякі дослідники твердять, що в середині I тис. н. е. існувало окреме східнослов'янське плем'я русів. Але це припущення мало ймовірне, бо руси, якби вони справді були як окреме плем'я, мали б уже досить високу матеріальну культуру, яка не могла б зникнути безслідно. Однак жодних слідів так званих русів археологи досі не виявили. Про таке плем'я нічого не сказано і в «Повісті минулих літ», яка перераховує всі основні східнослов'янські племена та їхні союзи.

Етнонім *рус* (*hrus*) уперше згадується в сирійській хроніці VI ст. н. е. стосовно якогось населення в Північному Причорномор'ї (можливо, окремого племені), етнічна атрибуція якого невідома. Цілком вірогідно, що на Середній Наддніпрянщині цей етнонім мав також паралельну форму *рос* відображену аж донині в топоніміці цього регіону. Тут течуть річки Рось з її притоками Роська та Росава, яка має притоку Росавку, а також Роставиця (Раставиця). За припущенням деяких істориків, у давнину Россю називалася і якась річка на Чернігівщині, про яку в Іпатському списку літопису під 1187 р. сказано: «У той же рік пустиши [хан] Кончак по [ріці] Росі з половцями. А після цього стали вони часто пустишити по Росі в Чернігівській волості» («Літопис Руський», с. 343). Найвірогідніше, що *роси* (*руси*) в середині I тис.

до н. е. – це одне з іраномовних сармато-аланських племен Середньої Наддніпрянщини, яке, можливо, входило в антський племінний союз. Назва *роси* – *руси* у своїй основі могла мати найменування річки. Густинський літопис свідчить, що назва Русь – «от реки глаголемая Рось» (Полн. собр. русск. летоп., т. II, СПб, 1843, с. 236). У процесі слов'янізації місцевого іраномовного населення етнонім *рос* (*рус*, *русь*) разом з іншими мовними елементами був сприйнятий слов'янами.

Паралельне вживання термінів з коренями *рос* і *рус* засвідчене і в давніх історичних документах. У східних джерелах переважає термін *руси*, у візантійських – *роси*, у західноєвропейських – *руси* (але іноді й *рос. роси*), а в давньоруській писемності переважають назви *Русь*, *руський*, хоч зрідка трапляється й *роський* («Правда Росьская»). Однак, край, у якому жили *руси* (чи *роси*), мав назву лише *Русь*.

Який термін давніший – *рось* чи *русь* – і досі не встановлено. Одні фахівці вважають давнішим *русь* (М. Тихомиров), інші – *рось* (Б. Рибakov), але обидві назви, без сумніву, дуже давні й сягають перших століть нашої ери.

Є підстави вважати, що *руссю* спочатку називалися антські вояки-дружинники, а від них ця назва згодом перейшла на найпівденніший протоукраїнський союз племен – полян у трикутнику між Дніпром, Ірпенем та Россю (літописець відзначає: «*поляне, яко нинь зовомая русь*»). На час утворення давньоруської держави (очевидно, протягом VIII – IX ст.) назва *Русь* поширилася на всю Середню Наддніпрянщину, точніше – на Київщину, Чернігівщину і Переяславщину, які стали ядром Київської Русі. Згодом *Руссю* стали вважати всю Київську імперію.

У давньоруських джерелах термін *Русь* має подвійне значення: Русь первісна, наддніпрянська і Русь – уся Київська держава разом з приєднаними до неї землями неслов'янських племен і народів.

Подвійне розуміння назви *Русь* було поширене не тільки серед східних слов'ян, але й за рубежем, зокрема у Візантії. Наприклад, у творах візантійського імператора X ст. Костянтина Багрянородного йдеться про «далеку Русь» і протиставлювану їй «близьку Русь» у первісному, найдавнішому значенні цього терміна – як східнослов'янські землі над Дніпром.

Отже, *Руссю* споконвічно називали сучасну територію України, а прикметник *руський* вживався як самоназивання українців. Щоправда, у «Слові про Ігорів похід» засвідчений також етнонім русичі. Але він трапляється лише в цьому творі як авторський неологізм, «своєрідна формула високого стилю староруського поета» і ніколи практично більше не вживався.

Етнічне визначення *руський* у розумінні «український» безперервно зберігалось протягом багатьох століть. Русинами називали себе українці у князівстві Литовському, а у львівських міських книгах від 1599 р. навіть використовується термін «руська нація» (*Natio Ruthenica*). Тогочасні джерела переконливо засвідчують, що населення України та Білорусі чітко відокремлювало себе від московитів. У часи Козаччини для українців також природною і звичною була стара назва їхнього краю – *Русь*, а їх самих – *русини*. Та й уся Західна Європа протягом багатьох віків на означення України вживала назву «Русь». Особливо стійкою ця назва виявилася в західному регіоні України. Навіть у X–IX ст. прикметник *руський* (тобто «український») ще входив до назв різних західноукраїнських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів, окремих праць тощо. Наприклад: «Головна руська рада» – перша українська політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 р., просвітне товариство «Галицько-руська матиця», «Собор руських учених» (1848 р.), «Руська трійця» (українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), чотиритомна «Історія літератури руської» (тобто української) О. Огоновського та ін.

З етнонімами *русь*, *руський* пов'язана і самоназва *русин*, *русини*, ким називали (а подекуди й досі називають) себе прикарпатські й закарпатські українці. Цю ж назву зберігає корінне українське населення Словаччини, Польщі, Югославії, Румунії, на відміну від емігрантів-українців.

Таким чином, етноніми *русь*, *руський*, *русинський* – давні й органічні для українців найменування. Але через несприятливі політичні обставини й відсутність української державності після розпаду Київської Русі й занепаду Галицько-Волинського князівства термін *Русь* не став політичною атрибуцією на українській території. Його присвоїли собі наші північно-східні сусіди – росіяни.

Коли ж і як це сталося?

Час, причини, етапи і наслідки для українців втрати давньої назви їхнього краю *Русь* і поступове закріплення її у формі *Росія* за Московською державою глибоко і всебічно розкриті в монографії (на жаль, маловідомій широкому читацькому загалові) львівського дослідника Є. Наконечного «Украдене ім'я: Чому русини стали українцями» (Львів, 1998, 162 с., тираж 700 прим.). З цієї праці довідуємося, що присвоєння Московією давнього імені України – *Русь* відбулося в XIV–XV ст. і було зумовлене насамперед великодержавницькими амбіціями московських царів. Проте істотну роль у цьому відіграли й константинопольський патріарх та його церковна адміністрація.

Як відомо, після офіційного прийняття 988 р. князем Володимиром християнства візантійського обряду на Русі розпочалася організація церкви та розбудова її ієрархії. Руська православна церква підлягала владі константинопольського патріарха – глави всіх православних християн. Він особисто висвячував митрополита, який з 1051 р. стояв на чолі руської православної церкви (аж до XV ст. київськими митрополитами, за незначними винятками, і в переважній більшості єпископами були тільки греки). Глава руської православної церкви дістав титул «митрополита Київського і всія Русі», який зберігся в Україні аж до нашого часу. Київському митрополитові підпорядковувалися руські єпископи, а їм, у свою чергу, – священники та ченці (монахи). Сама ж церква називалася руською, оскільки були ще грецька, болгарська, сербська та інші православні церкви. Таким чином, крім етнічного й політичного, термін *Русь* набув ще й церковного значення.

З розширенням адміністративних меж первісної Русі й утворенням Київської імперії церковна юрисдикція київського митрополита поширювалася на всі новоприєднані території. Маючи сильну церковну владу й міцні позиції в суспільстві, київські митрополити часто дозволяли собі не в усьому коритися Константинополю, що викликало постійне незадоволення візантійських патріархів. Через це, коли на Заліссі утворилося й зміцніло Ростово-Суздальське, а згодом і Московське князівство, політика й ідеологічні засади яких базувалися на міцних підвалинах православ'я, правителі цих князівств здобули в констан-

тинопольських церковних ієрархів особливу прихильність і симпатію.

Після завоювання Залісся монголо-татарами позиції православної церкви на тих землях ще більше зміцніли, і константинопольський патріарх переконався, що на суздальсько-московських територіях візантійське православ'я має найміцнішу опору, а київський митрополит там буде слухнянішим. Так виникла ідея перенесення резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі, щоб «провчити» Київ за його часту опозицію до Візантії.

У 1299 р. за наказом вселенського патріарха київський митрополит Максим, за походженням грек, перебирається на Суздальщину, в улус Золотої Орди. До цього прихильно поставився і золотоординський хан.

Переселившись на Залісся, київські митрополити і там називалися «руськими». Одні з них іменували себе «митрополитами всія Русі», інші – «митрополитами Київськими і всія Русі».

Управління руською православною церквою з боку візантійських духовників відбувалося у формі жвавого листування між канцеляріями константинопольського патріарха та руських митрополитів. З перенесенням резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі в цареградської церковної адміністрації виникла потреба розрізняти власне Русь (тобто територію тодішніх Київського і Галицько-Волинського князівств) та її колишні колонії – Залісся і Новгород. До речі, подібна ситуація колись виникла і в античній Греції. Поруч з метрополією Елладаю утворилися численні колонії в Італії, Передній Азії, південній Русі та в інших районах Середземноморського басейну, часто з елінізованим («огреченим») населенням. У зв'язку з цим треба було термінологічно розрізняти метрополію і колонії. Елладу (тобто власне Грецію) називали Мікра Геллас («Мала Греція»), а розкидані по морських узбережжях колонії – Мегале Геллас («Велика Греція»). Оскільки церковні книжники утворювали географічні назви, політичні терміни і титули на основі відомих їм історичних аналогій та прецедентів, вони так підійшли і до розрізнення давньої Русі та пізніше приєднаних до неї земель.

На Синоді константинопольського патріарха в 1303 р. під час розгляду питання про утворення Галицько-Волинської церковної митрополії було ухвалено називати тодішні Київське і Галицько-Волинське князівства Мікра Росія («Мала Росія», тобто «Русь старша, початкова, основна, давніша»), а Залісся й Новгородщину – Мегале Росія («Велика Росія», що означало «Русь пізніша, похідна, новостворена»). Оскільки у Візантії здавна закріпилася назва наддніпрянських слов'ян з коренем *рос* («народ Рос»), вона відбилася і в терміні Росія, який остаточно утвердився на кінець XV ст.

Отже, терміни *Росія* (*Россия*), *Малоросія*, *Великоросія* та всі похідні від них слова сформувалися в церковних канцеляріях вселенського патріарха. Спочатку і титул «всія Русі», і назви Мала Росія та Велика Росія вживалися лише в церковній практиці й не поширювалися на світське діловодство. У сфері державного управління і суспільних відносин протягом X–XIII ст. Руссю вважалася лише Наддніпрянська Русь. Як видно з тогочасних літописів, якщо хтось із Новгорода, Ростова чи Суздаля вирушав до Києва, Чернігова або Переяслава, це сприймалося, що він «їде на Русь». Таким чином, на території майбутньої Московщини під поняттям «Русь» розуміли сучасну територію України. Новгородщина, Залісся та деякі інші провінції Київської імперії, оскільки ними управляла руська князівська та церковна адміністрація, вважалися «руськими землями», але самі вони Руссю ніколи не називалися.

Після відокремлення Залісся від Руської держави, коли воно було завойоване монголо-татарами й увійшло до складу Золотої Орди як її західний улус, назви *Русь*, *руський* побутували переважно серед церковних книжників, для яких синонімом до поняття «православна церква» була назва «руська церква». Однак трохи згодом, коли Московське князівство, виокремившись у першій половині XIII ст. з Володимиро-Суздальського, набуло значної економічної могутності й політичної ваги, об'єднало навколишні землі в одну централізовану державу, московські правителі захотіли почувати себе причетними до політичної та культурної спадщини Київської Русі й намагалися наслідувати її традиції. Вірнопідданий васал і ретельний слуга монгольських ханів, жорстокий і підступний московський князь Іван Калита,

який за їхнім наказом воював проти Твері, Пскова та Смоленська, за виняткові заслуги перед Золотою Ордою дістав від її хана (царя) Узбека титул великого князя «всія Русі» (1328 р.). Проте цілком зрозуміло, що той титул не поширювався і не міг поширюватися на всю Русь. Малася на увазі лише Русь татарська, в якій існувала «руська» (тобто православна) церква, а територія Русько-Литовської держави монголо-татарам була непідвладна, отже, й для влади новоспеченого князя «всія Русі» недосяжна. За таких умов титул «всія Русі» призначався лише для домашнього вжитку й означав «головний татарський васал», «головний татарський збирач податків на Заліссі». Цей високий титул з таким обмеженим значенням тоді не прищепився, і про нього швидко забули.

Зовсім інший зміст у першій половині XIV ст. мав титул «*усієї Русі*» в Галицько-Волинській державі. Цей титул разом з королівською короною дістав від папи римського в 1253 р. ще Данило Романович, який справді тоді панував над усією Руссю в давньому розумінні її етнографічного ареалу. Відтоді всі галицько-волинські князі, продовжуючи цю традицію, називалися князями і господарями «Руської землі» або «всієї Руської землі», а на печатках був відображений титул «короля Русі» (*Rex Russiae*). Галицький князь Роман Мстиславович, який зібрав усі етнографічні землі русинів, у літописі називається «самодержавцем усієї Русі».

На Заліссі, в Московщині, до титулу «всія Русі» повернулися знову наприкінці XV ст. На цей час (з 1448 р.) *руська православна церква остаточно поділилася на дві митрополії – київську та московську*. Церкву Русі та Білорусі (за тодішньою термінологією – Литви) очолював «митрополит Київський, Галицький і вся Русі», а на чолі самопроголошеної московської митрополії стояв свій митрополит, який, щоб не бути нижчим перед митрополитом київським, теж почав використовувати формулу «митрополит московський і вся Русі». У свою чергу, великі амбіції розпалилися і в московського князя Івана III. Завершивши об'єднання заліських земель навколо Москви й остаточно звільнившись від монголо-татарського панування, він, за аналогією до митрополита, проголосив себе «Государем и самодержцем всея Руси» (1492 р.), хоч ні митрополит, ні князь на Наддніпрянській Русі

нічим не володіли й зовсім не мали підстав брати на себе титул «всія Русі». Цей титул використовували потім і наступники Івана III, хоч до назви країни він не мав жодного стосунку, бо Московська держава аж до 1721 р. ніколи офіційно не мала назви «Русь», яка, в свою чергу, як назва держави після загибелі Київської імперії ніколи й ніде не поновлювалася. І в очах тодішніх західних європейців Московщина також не ототожнювалася з широко відомою в Європі Рутенією (тобто Україною), а московити – з рутенцями.

З поділом руської православної церкви на київську та московську митрополії започаткована константинопольською церковною адміністрацією традиція використовувати назви Мала Росія і Велика Росія ще більше зміцніла. Під її впливом галицький князь Юрій II (помер 1340 р.) як справжній спадкоємець Русько-Київської держави починав грамоти формулою: «*Ми, Юрій, з Божої ласки природжений князь усея Малия Росії...*» (1331 р. Та ін.). І в грамотах константинопольських патріархів, починаючи з 1347 р., Галицько-Волинське князівство часто називається Малою Росією як протиставлення московським землям, тобто Великій Росії.

У XV–XVII ст. українські книжники й високі церковні ієрархи стали вживати термін «Росія» і плутати його з назвою «Русь». В офіційних документах того часу засвідчені такі титули: «Митрополит Київского престола и всея Росіи» (митрополит Мисаїл, 1476 р.), «митрополит Киевський, Галицький и всея России» (митрополит Іпатій Потій, 1605 р.) та ін., а русини (українці та білоруси) іноді називали себе «російським» або «роським» народом, підкреслюючи тим самим свою національну відмінність від московських «русских».

У самій Московщині терміни *Росия*, *Россия* на позначення країни почали вживатися в XVI ст.: назва *Россия* вперше засвідчена в московській грамоті 1517 р., а в надрукованому 1577 р. у Московській Слободі «Псалтирі» вперше вжито назву «Великія Росіи».

Від середини XVI ст. *Россией* стали називати всю сукупність земель, що увійшли на той час до Московської централізованої держави. Протягом XVI–XVII ст. з'явилися також прикметники *росский*, *российский*. Як відзначив М. Костомаров, «слово *Россія*

або *Росія*, російський було на початку книжним, риторичним, подібним до того, як Франція називалася Галлією, Польща – Сарматією, Німеччина – Германією, Угорщина – Паннонією і т. д. З половини XVII ст. вона стала офіційною, але загальноживим народним словом не зробилася до пізніших часів».

У середині XVII ст. московський цар Олексій Михайлович, здобувши після Переяславської угоди 1654 р. протекторат над так званою Гетьманщиною, використав стару церковно-адміністративну термінологію константинопольської патріаршої канцелярії і в 1655 р. прийняв на себе титул «*всєя Великая, Малая и Белая Руси самодержец*».

Від другої половини XVII ст. і до першої половини XIX ст. Малоросія обмежувалася лише Лівобережною Україною, тобто Гетьманщиною (Полтавщина, Чернігівщина, а також м. Київ), поряд з якою були також землі Війська Запорозького (стєпова Україна) та Слобідська Україна. Для земель Війська Запорозького (південна Україна) царський уряд вигадав штучну назву «Новороссія». Слобожанщина, яка в урядовій мові тривалий час називалася «Слободская Украина», охоплювала всі східні етнографічні землі українців, тобто сучасну Харківщину, частину Сумщини, Донеччини, Луганщини, а також південь Белгородської, Воронежської, Курської і частково Ростовської областей Росії.

Незважаючи на те, що історична Гетьманщина («Малоросія») і Слобожанщина («Слободская Украина») були заселені одним народом – українцями, ці землі тривалий час мали в царській Росії різний державноправовий статус: Гетьманщина до другої половини XVIII ст. зберігала деякі прикмети автономної держави (хоч і під зверхністю російського імператора), а Слобожанщина від самого початку належала до Московської держави як її південна провінція. Різницю між цими територіями відчували й українські письменники кінця XVIII – початку XIX ст., які могли навіть протиставляти Слобідсько-Українську губернію Гетьманщині, а Г. Сковорода називав «Малоросію» своєю матір'ю, а «Україну» (Слобожанщину) – тіткою.

Наприкінці XVIII ст. офіційна російська назва «Мала Росія», «Малоросія» почала поширюватися й на новоприєднані до Росії (після поділів Речі Посполитої в 1772, 1793 і 1795 роках між

Росією, Австрією та Пруссією) правобережні українські землі. З 1832 р. царський уряд запровадив для Правобережжя колоніальну назву «Юго-Западный край».

Незважаючи на всі потуги царських чиновників, штучна назва «Малоросія» в Україні не прижилася і ніколи не вживалася серед простого народу. Так само і в Московщині аналогічний грецький витвір «Великоросія» побутував лише в офіційних документах, а не в усному мовленні.

Щоб уникнути терміна «Малоросія», який царські колонізатори використовували як один з асиміляторських засобів, українська культурна еліта в ХІХ ст. вживала визначення «Южная Русь», «южнорусский» (наприклад, «Записки о Южной Руси» П. Куліша, «Букварь южнорусский» Т. Шевченка тощо).

Колоніальна назва «Малоросія» разом з етнонімом *малорос*, *малороси* поступово набуває образливого для українців забарвлення як ознака чогось нижчого й менш вартісного. На рівні малоросійства імперська Москва впродовж століть намагалася заморозити наш національний розвиток, що їй значною мірою вдалося зробити на загарбаних нею східних і південних теренах України. У Галичині, Прикарпатті й на Закарпатті, куди не сягнула загребуща московська рука, національна свідомість українців набагато вища.

На початку ХVІІІ ст. відбулася зміна назви *Московської держави*. Цар Петро І намагався знищити почуття самотності в українців та білорусів порівняно з московитами, а також і Московщину прилучити до європейської цивілізації. З цієї метою він навіть мав намір перенести столицю до Києва. І для цього були певні підстави. «Україна цього часу являла яскравий контраст до Московії не тільки високим рівнем освіти і поширенням її в найширших народних масах, але й відмінністю загального духу культури, побуту і суспільних відносин. Тоді як Московія відгороджувалася від Заходу “китайським муром” і протиставлялася Європі, Україна з кінця ХVІІ століття посилала значну кількість своєї молоді у вищі школи країн Західної Європи». То ж не дивно, що Петро І, прагнучи наблизити Росію до Європи, почав спиратися на культурний потенціал України, яка відтоді тривалий час живила Московщину інтелектуальними

силами. «Уже сама належність до української національності була певним атестатом для обіймання високої посади в Москві».

У XVIII ст. в Росії не було жодної сфери інтелектуальної й адміністративної діяльності, в якій би не брали активної участі вихідці з Лівобережної України. Ця діяльність була дуже плідною й результативною в політиці, науці, освіті, літературі, культурі, музиці, журналістиці, образотворчому мистецтві й особливо в церковному житті (за Петра I вся вища церковна ієрархія складалася виключно з українців та білорусів). Серед найвідоміших постатей, які з України потрапили до Росії, – син козака Миргородського полку Федора Чайки Петро Федорович Чайка (у Росії він переробив своє прізвище на Чайковського) – дід відомого композитора Петра Ілліча Чайковського, Григорій Полетика (уклав порівняльний словник шістьма мовами – російською, давньогрецькою, латинською, французькою, німецькою, англійською), Федір Емін (зачинатель нового літературного жанру в Росії – російського роману), талановиті художники А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський, І. Мартос, всесвітньо відомі композитори М. Березовський та Д. Бортнянський і сотні інших культурних діячів. З України до Москви прийшли й перші граматики та словники церковнослов'янської мови, історичні твори та різноманітна література інших жанрів.

Міграція українських діячів у Московщину не завжди була добровільною, а досить часто й примусовою із застосуванням драконівських методів (особливо стосовно неповнолітніх хлопців, яких систематично набирали для співацької капели при царському дворі й насильно, часто назавжди, розлучали їх з батьками). Ті ж, хто перебирався до Росії добровільно, керувалися різними мотивами: одні шукали там чинів, нагород, почестей і слави, інші наївно сподівалися окультурити ту «варварську» країну, підняти її до українського рівня. Проте не минуло й півстоліття, як настало гірке розчарування. Розвиток Російської імперії пішов не так, як того хотіли київські книжники, а згідно з політикою і законами панівної російської нації.

«Причини поразки українців у їх змаганнях на культурному полі, спрямованих на реформування Московської держави і наближення її до дійсних культурно-історичних традицій Київської Русі, інакше кажучи – до українських традицій, пояс-

нюються причинами державно-політичного і культурного порядку. Нова російська держава своїм стилем і своїми порядками була московського походження і не могла бути перетворена лише культурними засобами і культурними силами іншого народу. І тому було утопією ту державу культурно завоювати і реформувати в дусі і стилі зовсім іншого народу й іншої культури. Які б не були великі українські впливи в російській культурі, російська держава абсорбувала тільки те, що відповідало їй і психології російського народу. Українська культура не могла перемогти тенденцій і традиційного ладу російського люду, бо вона була їй чужою і тому чинила спротив, який пізніше перейшов у наступ і нищення української культури всіма адміністративними, поліційними засобами держави». До цього слід додати, що послідовна, тривала і цілеспрямована боротьба російського царизму проти всього українського була спрямована не тільки на нищення багатовікових культурних здобутків нашого народу, але й на зміну його ментальності, перетворення його в пасивне «стадо баранов». Батогом (репресивними заходами) щодо простого люду і пряником (роздаванням привілеїв, дворянських звань, нагород, престижних і вигідних державних посад, маєтків з кріпаками) стосовно колишньої козацької старшини та її нащадків російській царській владі значною мірою вдалося досягнути своєї мети – знекровити українську еліту, знищити в ній почуття національної свідомості й солідарності і в такий спосіб обезглавити українське суспільство. Для України це мало фатальні наслідки. Адже коли в XIX ст. у багатьох народів Європи почався історичний етап національного відродження, і в них (зокрема, у західних і південних слов'ян) національно-патріотичні рухи очолили найбільш заможні, освічені і впливові верстви суспільства, в Україні переважна більшість представників панівних класів (дворяни, буржуазія) вже були настільки денаціоналізовані, що сприймали українську ідею байдуже, а українська мова, яка стала мовою переважно неосвічених селян, культура й національні інтереси українського народу загалом для них уже були далекими, чужими і навіть ворожими. Через це в боротьбі з українським національно-визвольним рухом денаціоналізована українська суспільна

еліта, за незначними винятками, по суті виступила союзником царизму.

У 1721 р. за указом Петра I Московська держава дістала назву «Российская империя», яка об'єднала, крім власне російського, також й іншоетнічні та іншомовні народи. Похідний від іменника *Россия* прикметник *российский* став означати належність до Російської імперії.

Змінюючи назву своєї держави, Петро I прагнув таким чином не тільки знищити почуття окремості українців та білорусів стосовно московитів, але й присвоїти величезні політичні та культурні надбання Київської Русі. Однак постає питання: чому в такому разі він не використав традиційного терміна *Русь* («Русская империя»), а запозичив грецький термін *Россия*? Річ у тому, що слово *Русь* у Московщині серед простого люду не вживалося. І там, і в усій Європі знали, що *Русь* – це край, який лежить північніше Чорного моря над Дніпром, Дністром, Бугом і Сяном. Якби *Руссю* було названо й Московську державу, це скрізь могло б сприйматися, що вона стала частиною споконвічної Русі-України. Щоб з'єднати Україну й Московщину в одну державу, в якій геополітичним центром сприймалася б московська територія, а Україна виступала б як придаток до неї, Петро I і вдався до штучного, але на той час досить поширеного церковного терміна *Росія, Россія*.

Давній термін *Русь*, узятий в українців, у формі прикметника *русский* від XVI ст. в Московщині почав спорадично використовуватися для назви російської народності. Варто звернути увагу на незвичну атрибутивну форму цього етноніма. Адже самоназви всіх слов'янських народів є субстантивними й відповідають на питання іменника *хто?* (*українець, білорус, поляк, чех, словак, хорват*), а не присвійного прикметника *чий?* Росіяни ж, на відміну від закономірної самоназви українця у часи Київської Русі – *русин (хто?)*, коли йдеться про їхню національну належність, відповідають на питання *чий?* («*русский*»), тобто фактично стверджують, що йдеться про тих, котрі належать русинам. Проте є й інше тлумачення цього етноніма. На думку деяких дослідників, самоназву *русские* слід вважати реліктом колоніальної клички слов'янізованої чуді. Як відомо, протягом X – XII ст. київські та новгородські культуртрегери у процесі христ-

янізації цих племен нав'язали їм богослужбову мову Києва і назву, яка вказувала на належність їх до Русі («русские»). За іншою версією, атрибутивна форма терміна *русский* пояснюється монголо-татарським впливом. У підвладному монголо-татарам Заліссі, згідно з їхніми уявленнями про державний устрій, будь-який підданиць втрачав свою особистість, навіть національну належність, і ставав річчю, власністю правителя, який може ним довільно розпоряджатися. Зокрема, чужий за походженням підданий, що був власністю руського князя, для монголів теж ставав руською людиною, а не індивідуальною особистістю. При частих переписах прикметник *русский* закріпився серед населення Залісся на означення етноніма (народного імені). Через це й мова цього народу стала називатися «русским языком», а не «российским» (хоч М. Ломоносов назвав свою працю «Российская грамматика»), бо це означало б «мова всіх народів, які входять до російської держави».

В офіційному вжитку етнонім *русский* закріпився наприкінці XVIII ст., коли цариця Катерина II «высочайшим повелением» остаточно наказала московському народові називатися «русскими» і заборонила йому вживати назву «московитяне». Однак етнонім *русские* чи *руські* зовсім не сприймали сусідні з Московщиною народи – білоруси, поляки і тим більше українці, які не могли змиритися з тим, щоб їхня давня самоназва була перенесена на московитів. Першими на компроміс пішли поляки як найменш зацікавлена сторона: щодо московитів, які стали називати себе рускими, вони почали вживати похідний від грецького слова «Росія» термін *росіяни*... Услід за ними цей термін у писемній мові, а потім і в усному мовленні почали використовувати й українські та білоруські автори, і в українській мові він став літературною нормою. На відміну від цього, в білоруській мові вживання термінів *руські*, *расійські* згодом було пристосоване до норм вживання рос. *русский*, *российский*.

Двозначність і некоректність прикметникової форми етноніма *русский* були очевидні й для самих росіян. Протягом XVIII–XIX ст. вони робили спроби виправити цей термін, запровадивши замість нього субстантивовані форми *россы*, *россияне*. Однак ці форми, породжені високим «штилем», стали сприйматися як архаїчні й не прижилися.

У російському прикметнику *русский* злилися два поняття: *руський* (тобто «український») і *руський* «російський», а це призводить до непорозумінь і навіть до політичних спекуляцій. У сучасних російських засобах масової інформації і навіть у деяких наукових працях поняття *руський* епохи Київської Русі, що однозначно означає «український», передається словом *русский* і трактується як «російський». Пропозиція академіка Д. Лихачова увести в російську мову прикметник *руський* від іменника *Русь*, на відміну від *руський* у значенні «російський», не знайшла підтримки з боку російських учених і російської громадськості. Більше того, нині стало модним навіть підмінити поняття *Древняя Русь*, *древнерусский* (тобто «належний до періоду Київської Русі») простішими і декому вигіднішими *Русь* (у розумінні «Росія»), *русский*. А звідси – далекосяжні висновки: Київська Русь – це те саме, що й Росія, а давньоруська мова – це «*русский* яззык». Отже, виходить так, що нинішня російська мова звучала у золотоверхому стольному граді Києві, а це значить, що давньоруські мешканці Києва (та й усе слов'янське населення Київської Русі) були рускими, тобто росіянами. Коли і звідки взялися тут українці, для багатьох українофобів залишається загадкою. Для її розгадки дехто робить спробу відродити сумнозвісну гіпотезу середини минулого століття акад. М. Погодіна, щиро вірячи, услід за ним, що в давньому Києві й на всій Наддніпрянщині споконвічно жили росіяни, а українці нібито прийшли сюди з-під Карпат і заселили спустошені монголо-татарами простори аж наприкінці XV ст. Як ми вже відзначали, неспроможність цієї гіпотези переконливо довів ще М. Максимович відразу ж після її появи. Відтоді минуло понад століття, і дослідники давньоруської історії й давньокиївської писемної мови досягли величезних успіхів. Усі пізніші студії писемності Київської Русі, що базувалися на вивченні самих документів і фактів, а не на кон'юнктурних настановах, підтвердили слушність аргументації М. Максимовича про автохтонність українського населення на Середній Наддніпрянщині й, зокрема, у Києві, розкрили історичні передумови і сам процес формування ранніх східнослов'янських народностей, після чого гіпотеза М. Погодіна сприймається як прикре непорозуміння. Адже навіть нинішня елементарна шкільна програма з історії України забезпечує

мінімум знань для правильної орієнтації в етномовній ситуації у Київській Русі, і кожен школяр має знати, що *Київська Русь – це не Росія, а руська мова – це не російська мова*.

Маніпулювання термінами *Русь, русский, Россия* в політичних інтересах не обмежується лише погодінською гіпотезою. Адже назва країни *Росія* засвідчена... у «В(е)лесовій книзі», що в досвідченого читача викликає неабияке здивування. Цю книгу, написану на дерев'яних дощечках, від яких через воєнні лихоліття дослідники мають лише фотокопію однієї з них і транслітерований та перекладений Ю. Миролюбівим на сучасну російську мову текст усіх збережених дощечок, деякі аматори нашої старовини вважають найдавнішою пам'яткою України-Русі й відносять її до V–IX ст. Проте філологи-славісти цілком обґрунтовано сумніваються в автентичності «В(е)лесової книги», бо в ній натрапляємо на багато різних недоладностей у змісті й формі викладу, що абсолютно суперечать загальновідомим і безсумнівним історичним та мовним фактам.

Крім величезної кількості (понад 400) старослов'янських (тобто староболгарських) і штучно сконструйованих під старослов'янські фонетичних та лексичних компонентів (як саме вони могли потрапити в «українську» пам'ятку язичницької доби, невідомо, бо до прийняття християнства на Русі було ще дуже далеко), «мовного вінегрету» з химерно змішаних елементів майже всіх слов'янських мов різних історичних періодів їхнього розвитку, що являє собою своєрідний «загальнослов'янський суржик», у «В(е)лесовій книзі» дуже насторожує її виразна проросійська ідеологічна спрямованість. Анонімний автор цього твору вважав, що слов'яни походять з Індії, їхню основу становили росіяни, від яких відгалузилися всі інші слов'янські народи. Він твердить, що найперші міста виникли в Росії («оу Росгъ »), що «руські» (тобто русини-українці) прийшли також з Росії («од Росіє») на наддніпрянські землі, і там Кий заснував місто Київ (спочатку воно мало назву *Індікийѡ*). Прийшовши з Індії, слов'яни ще не були християнами, але вже були готові до сприйняття християнства. Однак справжнє християнство – це лише православ'я, бо західні слов'яни мають хибну віру (католицьку). Оскільки слов'яни колись були єдині, така єдність має бути відновлена для того, щоб усі вони створили

єдину велику і могутню спільнослов'янську державу під гегемонією Росії.

Дуже дивно, що цей замаскований під старовину політичний памфлет якогось російського великодержавника-шовініста XVIII або XIX ст. дехто називає «скрижалями буття українського народу», писемною пам'яткою, якою слід пишатися, якнайширше її популяризувати і навіть включати її до шкільної програми. Уже саме некоректне, недоречне вживання назви Росія в пам'ятці нібито V–IX ст., коли цього терміна не було і не могло бути (він з'явився на початку XIV ст.), незаперечно свідчить (разом з багатьма іншими доказами) про те, що «В(е)лесова книга» – це в основному фальсифікація, хоч деякі дощечки могли бути давніми (або скопійованими з оригіналів). Цілком очевидна й необізнаність її автора з історією топонімів *Русь*, *Росія*, чим він викрив сам себе як фальсифікатор. Однак не можна виключати й того, що автор-підроблювач «В(е)лесової книги» використав якийсь невідомий давній документ (літопис, хроніку, легенду), створений первісним кириличним письмом, тобто пам'ятку від того періоду, який досі в науці вважається безписемним, але вона, якщо справді була, не дійшла до нашого часу.

«УКРАЇНА» – ЦЕ НЕ «ОКРАЇНА»

Назва нашої країни УКРАЇНА з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше в Іпатському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 р., сказано: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Через два роки, у 1189 р., було відзначено, що князь Ростислав приїхав «до України Галицької».

Походження назви *Україна* здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення й досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами *край* «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у* (= *біля*) *краю*, тобто «погранична територія», інші – з іменниками *край*, *країна* у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». І, нарешті, ще один погляд, за яким назва *Україна* нібито походить від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення

цієї назви – «шматок землі, укряяний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами *край*, *країна*, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Як дослідив український учений В. Скляренко, процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів.

Іменник *край* із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові (*кгајь) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами – річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення – «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс -іна (dol + ina = dolina «долина», niz + ina = nizina «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янській період утворилося і слово *країна* (kraj + ina) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украј* (*икгајь), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украј* за допомогою того самого суфікса -ін-а виникло слово *україна* (*ukraina) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI–VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *україна*. Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім – «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна*: замість первісного значення «відділена частина

території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім – «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатському списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу українок через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством.

Крім Переяславської *україни*, була ще Галицька *україна*, Волинська *україна*, Чернігівська *україна*, Київська *україна* та інші *україни* – самостійні князівства. Це видно з того, наприклад, що під 1189 роком той самий Іпатський список повідомляє: князь Ростислав прибув «до *україни* Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича». У 1213 р. князь Данило «поїхав з братом і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю *україну*». Те, що слово *україна* аж до XVI ст. означало окреме князівство, чітко видно із свідчень тогочасних літописів: «Кримський цар... хотів іти на царя і великого князя *україну*...», а пішов був на черкаси» (Львівський літопис під 1556 р.); «приходив на цареву і великого князя *україну* на Сіверські міста із Канева князь Михайло Вишневецький» (Олександрівський літопис під 1563 р.).

Поряд зі словом *україна* у східнослов'янських діалектах здавна існувало і слово *о'країна* «порубіжна територія племені», утворене від *окра'ї* «обріз, край» за допомогою суфікса *-ина* (*-іна*, *-їна*). Ці слова чітко розрізнялися між собою: *україна* – це вся відділена частина території племені (згодом – уся територія феодального князівства), *окраїна* – лише погранична територія племені (згодом – погранична територія феодального князівства).

З другої половини XIV ст. більшість князівств Київської Русі, на основі яких сформувалася українська народність, потрапили під владу Литви і Польщі. Від цього часу назва *украї́на* почала вживатися і щодо цих двох частин території: землі, підкорені Литвою (Чернігівсько-Сіверське, Київське, Переяславське і більша частина Волинського князівств) іноді називалися *литовською украї́ною*, а землі, підкорені Польщею (Галицьке і частина Волинського князівства) – *польською украї́ною*.

З появою козацтва наддніпрянські землі, де збиралися козаки, дістали назву *козацьких украї́н*, що відображено і в українському фольклорі: наприклад, у народній пісні: «Ой по горах, по долинах, По козацьких українх Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає».

Протягом XV–XVI ст. у слові *украї́на* відбувався процес зміни наголошування: в лексемах на *-ина*, (*-іна*, *-їна*) суфікс почав перетягувати наголос на себе (пор. *ба'тько* – *ба'тьківщина* – *ба'тьківщи'на*, *горо'х* – *горо'шина* – *гороши'на*, *ри'ба* – *ри'бина* – *риби'на*, *хурто'вина* – *хуртови'на*; так само *Украї́на* – *Украї́на*). Цей процес, який не завершився й досі, спричинився до паралельного вживання обох акцентологічних варіантів – *Украї́на* й *Украї́на* протягом кількох століть. Порівняйте, наприклад, у Т. Шевченка: «Свою Украї́ну любіть»; «...а я Тільки, вмю плакати, Тільки сльози за Украї́ну...»; «В Украї́ну ідіть, діти, В нашу Украї́ну»; «Це той Перший, що розпинав Нашу Украї́ну» та ін. У сучасній українській літературній мові міцно, закріпилася форма з новішим наголосом – *Украї́на*.

На час визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі і під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1654 рр.), як відзначає В. Складенко, *Украї́ною* називалися не тільки запорозькі, а вже всі наддніпрянські землі. Очевидно, від цього часу під *Украї́ною* стали розуміти цілу країну. Згодом ця назва поширилася й на інші східноукраїнські землі (зокрема, на Слобожанщину, яка деякий час мала офіційну назву «Слободская Украина»). Західноукраїнські землі й далі називалися Руссю, але поступово назва *Украї́на* поширилася й на західний регіон і стала спільною для всієї етнічної території українців.

Зміна національного етноніма *русин*, *руський* (від *Русь*) на *українець* (від *Украї́на*) була історично необхідна. Перехід до но-

вого етноніма став своєрідною протидією агресивній політиці царизму, який ставив собі за мету денационалізувати українців і розчинити їх в «общерусском море». В умовах, коли Московська імперія з експансіоністських мотивів присвоїла собі історичну назву України – *Русь*, а для панівного етносу запровадила трохи підправлений від слова *руський* етнонім *русский* і поширила його й на мешканців історичної Русі – України, перехід від самоназви *русин*, *руський* до етноніма *українець* завдав істотного удару по імперській ідеї московського самодержавства «єдиного русского народа от Камчатки до Карпат». Це мало величезне значення для утвердження національної ідентичності всього українського народу. Спочатку суто географічна назва *Україна* поступово перетворилася в національну ідею, яка об'єднала в одне ціле такі історичні й географічно не схожі між собою регіони, як Полісся, Сіверщина, Слобожанщина, Донбас, Наддніпрянщина, Причорномор'я і – Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття та Закарпаття.

Присвоївши собі давню назву нашого народу, імперська Москва тим самим сподівалася загальмувати, а потім знищити наше прагнення до самотутності.

Отже, для нас дуже важливим є той факт, що, незалежно від свого походження, слово *Україна* позначало Козацьку державу, створену Богданом Хмельницьким. Звичайно, ніякою «окраїною» Російської імперії вона не була і весь час претендувала на повну державну самостійність. Саме через це вживання слова *Україна* в царській Росії було заборонено. І лише тоді, коли царським чиновникам стало ясно, що це слово не можна знищити і стерти з пам'яті українців, було вирішено його дискредитувати. Російські шовіністи стали пояснювати назву нашого краю *Україна* як «окраїна Росії», тобто вклали в це слово принизливий і невластивий йому зміст.

З історією виникнення назви *Україна* тісно пов'язане правило вживання прийменників *на* і *в* при позначенні місця або простору. Як правильно сказати: живу *на* Україні чи *в* Україні? Приїхали *на* Україну чи *в* Україну? Прийменник *в* (*у*) у просторовому значенні вживається тоді, коли йдеться про щось ціле, докладно окреслене, компактне, центральне (наприклад, про країни, міста, населені пункти): *в* Англії, *в* Франції, *в* Угорщині, *у* Росії, *у*

Польщі, у Литві; у Львові, у Ніжині, в Овручі, у селі. У цих випадках нікому не спадає на думку сказати: *на Англії, на Франції, на Угорщині, на Росії, на Львові, на Овручі* тощо. Коли ж ідеться про складову частину країни, про якусь її етнографічну територію, про частину міста, віддалені від центру околиці, тоді вживається прийменник *на*: *на Волині, на Поліссі, на Донбасі, на Запоріжжі, на Полтавщині, на Подолі, на Засуллі, на хуторі, на селі* (тобто «не в місті»). Щоправда, у деяких випадках і частини країни, і частини міста з огляду на особливі історичні умови могли виступати своєрідними політичними, культурними або адміністративними центрами чи осередками суспільного життя, тому стосовно них також узвичаїлося вживання прийменника *в* (*у*): *у Квебеку, у Галичині, у Дарниці, у Святошині*, але таких випадків порівняно небагато.

Оскільки *українами* спочатку називалися окремі удільні князівства, що відокремилися від цілої держави, а потім і Україна як уся східна частина етнічної території українців перебувала у складі Росії, при просторових визначеннях щодо України здавна закріпився прийменник *на*. Проте і в народних піснях, і в літературній мові обидва прийменники *на* і *в* часто вживалися паралельно: *на Україні* і *в Україні* з переважанням тієї або іншої конструкції в окремих письменників або в окремих літературних жанрах і стилях.

Нині, коли Україна вже самостійна, суверенна й незалежна держава, немає жодних підстав вживати необґрунтовану й по суті образливу конструкцію з прийменником *на*. Отже, єдино правильна форма – *в Україні*. Але виправляти фольклорні та літературні твори, де вживається вислів *на Україні*, не варто.

* Текст подано мовою оригіналу (див.: Г. Півторак. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски". Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. С. 36 – 39; 79 – 97; 117 – 122).

Віталій Григорович Складенко

Складенко Віталій Григорович – академік НАН України, доктор філологічних наук, професор, відомий український мовознавець-славіст, заслужений діяч науки і техніки України, радник Президії НАН України, головний редактор журналу «Мовознавство», лауреат Премії ім. О.О.Потебні НАН України (2001 р.), нагороджений орденом Князя Ярослава Мудрого V ступеня, знаком «Відмінник освіти України»; засновник і керівник Київської акцентологічної школи.

Народився 14 серпня 1937 року в с. Новомиколаївка Новоукраїнського району Кіровоградської області в родині вчителів.

1959 року закінчив філологічний факультет Одеського державного університету імені І.І.Мечникова за спеціальністю «Українська мова і література». Після закінчення університету Віталій Григорович працював учителем української мови і літератури, директором середньої школи в Миколаївській області, інспектором шкіл у Кіровоградській області, не припиняючи при цьому наукових досліджень. Протягом 1963 – 1966 рр. він навчався в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України під керівництвом акад. О. С. Мельничука, після закінчення якої успішно захистив кандидатську дисертацію «Історія акцентуації іменників *а-основ української мови» (1967 р.). З 1966 року працює в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (з 1966 року – молодший, з 1971 – старший, а з 1986 року – провідний науковий співробітник; з 1987 року – заступник директора з наукової роботи, з 1996 року – директор

Інституту). Протягом 1966 – 1983 рр. Віталій Григорович Складенко публікує три одноосібні монографії, бере участь у написанні першого тому «Історії української мови: Фонетика» (розділ «Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові», наприкінці 1983 року захищає докторську дисертацію «Історія акцентуації іменників української мови». Одним з найважливіших етапів у науковій творчості вченого є монографія «Праслов'янська акцентологія» (1998 р.), у якій автор ґрунтовно й скрупульозно проаналізував проблеми слов'янської акцентології від балто-слов'янської доби до пізньопраслов'янського періоду. Невтомна праця мовознавця в царині української і слов'янської акцентології дало підстави українським і зарубіжним вченим говорити про існування київської акцентологічної школи, а Віталія Григоровича справедливо вважати її основоположником. Під керівництвом акад. Складенка В. Г. захистили дисертації з історичної акцентології В. Б. Задорожний, В. Ю. Гальчук, І. Ю. Гальчук, А. А. Зинякова, В. В. Желязкова, К. В. Тішечкіна, С. С. Пономаренко з історичної лексикології – Т. Я. Марченко, В. Т. Шевченко, Г. О. Пашковська.

Такою ж невтомною є праця вченого над «Етимологічним словником української мови». Проф. Т. Б. Лукінова з цього приводу зазначає: «Нестача фінансів відбилася на видавничій діяльності Інституту: четвертий том «Етимологічного словника української мови» без руху пролежав у видавництві понад 12 років. 1997 р. акад. О. С. Мельничук пішов з життя, не дочекавшись поліпшення справи. Лише 1999 р. з'явилися Указ Президента України (від 7 серпня 1999 року № 967) «Про розвиток національної словникової бази» і створений відповідно до нього проект «Словники України». Отже, завдяки організаторським здібностям Віталія Григоровича побачили світ 4 – 6 томи Етимологічного словника.

Коло наукових інтересів акад. Складенка В. Г.: питання історії українського наголосу, етимології, історичної лексикології, праслов'янської і балто-слов'янської акцентології. Він є автором більш ніж 250 наукових праць і розвідок.

Монографії: «Історія акцентуації іменників *а-основ української мови» (1969 р.); «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови» (1979 р.); «Нариси з історичної акценто-

логії української мови» (1983 р.); «Праслов'янська акцентологія» (1998 р.); «Темні місця в "Слові о полку Ігоревім"» (2003 р.); «Історія українського наголосу: Іменник» (2006 р.); «Русь і варяги: Історико-етимологічне дослідження» (2006 р.), «Історія українського наголосу: Дієслово» (2016 р.).

Колективні праці: «Історія української мови. Фонетика» (1979 р.); «Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология» (1986 р., рос. мовою).

Лексикографічна робота (один з авторів і член редколегії): «Етимологічний словник української мови» (у 7-и т.); енциклопедія «Українська мова» (2000, 2004, 2007 рр.), «Український орфографічний словник» (2009 р.; відповідальний редактор).

Помер В. Г. Складенко 20 липня 2020 року в Києві й похований на Байковому цвинтарі.

В.Г. Складенко

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ*

ЗАПРОПОНОВАНІ НАМИ ПРОЧИТАННЯ І ОСМИСЛЕННЯ «ТЕМНИХ МІСЦЬ» У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

	У виданні «Слова» 1800 р.	Наше прочитання	Наш переклад
1	«растѣкашется мыслью по древу»	«растѣкашется мыслью по древу»	«розливався думкою по дереву (на дощечці)»
2	«иже истягну умъ крѣпостию своею, и поостри сердца своего мужествомъ»	«иже истягну умъ крѣпостию своею и поостри сердца своего мужествомъ»	«який відтягнув ум твер- дістю своєю і погострив (його) серця свого мужніс- тю»
3	«Спала Князю умъ похоти»	«Спала князю умъ похоть»	«Спало князю на ум ба- жання»
4	«рища въ тропу Трояню чресь поля на горы»	«рища въ тропу Троя- ню чресь поля на горы»	«линуци (в думках) стеж- кою Трояною (тобто стежкою, яка веде до ста- туї бога Трояна) через поля на гори»
5	«свистъ звѣринъ въ стазби; дивъ кличеть врѣху	«свистъ звѣринъ въста: зби(т) дивъ кличеть врѣху древа»	«свист звіриний піднявся: зігнаний (потривожений) Див кричить на верху де-

	У виданні «Слова» 1800 р.	Наше прочитання	Наш переклад
	древа»		рева»
6	«вѣтци грозу вѣсржаты, по яругамъ»	«вѣтци грозу вѣс(т)ражаты по яругамъ»	«вовки битву підстерігають по яругах»
7	«Дѣтго. Ночь мркнетъ, заря свѣтъ запала, мѣгла поля покрыла»	«Дѣтго ночь мрѣкнетъ: заря-свѣтъ запала, мѣгла поля покрыла»	«Довго ніч темніє: ранкова зоря сховалася, туман поля покрив»
8	«ту ся саблямъ потручяти о шеломы Половецкыя»	«ту ся саблямъ потручяти о шеломы половецкыя»	«тут шаблям погриміги обшоломи половецькі»
9	«Кая раны дорога, братіє»	«Кая раны, дорога братіє»	«Нехтуючи рани (не боячись ран), дороге браття»
10	«и на канину зелену паполому постла»	«и на Канина зелену паполому постла»	«і на зелений килим Канина (назва річки або струмка) поклала»
11	«погибашеть жизнь Дажь-Божа внука»	«погибашеть жизнь Дажьбожа внука»	«гинуло надбання (володіння) Дажбожого внука (тут – Олега Святослави́ча)»
12	«Въстала обида въ силахъ Дажь-Божа внука. Вступитъ дѣвою на землю Трояню, въсплескала лебедиными крылы на синѣмъ море у Дону плещучи, убуди жирня времена»	«Въстала обида въ силахъ Дажьбожа внука, вступила дѣвою на землю Трояню, въсплескала лебедиными крылы. На синѣмъ море у Дону плещучи, убуди жирня времена!»	«Постала обида у військах Дажбожого внука (тут – київського князя Святослава), вступила дівою на землю Троянову (Київську землю), захопала лебединими крилами. На синьому морі біля Дону хлопаючи, розбуди добрі часи!»
13	«За нимъ кликну Карна и Жля, по	«За нимъ кликну Кар(ь)на, и ж(ь)ля	«За ним заголосила Плачниця, і плач поскакав по

	У виданні «Слова» 1800 р.	Наше прочитання	Наш переклад
	скочи по Руской земли»	поскочи по Руской земли»	Руській землі»
14	«смагу мычючи въ пламянѣ розѣ. Жены Рускія въсплакашась»	«смагу (людемъ) мычючи. Въ пламянѣ розѣ жены рускія въсплакашась»	«печаль (людям) розкидаючи. При полум'яному розі (тобто при сонячному затемненні) жони руські заголосили»
15	«уже лжу у буди, которую то бяше успилъ отецъ ихъ Святъславъ грозный Великий Кіевскій. Грозою...»	«уже лжу убуди(ста), которую то бяше успилъ отецъ ихъ Святъславъ грозный великий кіевскыи грозою»	«уже насилля розбудили, яке приспав отецъ їхній Святослав грізний великий київський битвою»
16	«иже погрузи жиръ во днѣ Каялы рѣкы Половецкія, Рускаго злата насыпаша»	«иже погрузи жиръ во днѣ Каялы, рѣкы половецкія. Рускаго злата насыпаша!»	«який потопив здобуток (здобуту Святославом перемогу над половцями) на дні Каяли, річки половецької. Руського золота (тобто руських воїнів) насипали!»
17	«уже дьскы безъ кнѣса вмоемъ теремѣ златовръсѣмъ»	«Уже дьскы безъ кныса в моемъ теремѣ златовръсѣмъ»	«Уже дошки без стовпа в моему теремі золотOVER-хому»
18	«бусови врани»	«Бусови врани»	«Бусові ворони» (тобто половці, названі так від імені половецького хана Буса)
19	«на болони бѣша дебрь Кисаню, и не сошло къ синему морю»	«На болони бѣша дебрье и(с) сан(ь)ю, и несоша(с) іа къ синему морю»	«На вільному раніше просторі були непрохідні хащі із зміями (драконами), і неслися вони (змій чи дракони) до синього моря»
20	«Темно бо бѣ въ ѣ день: два солнца помѣркоста»	«Темно бо бѣ. Въ ѣ день два солнца помѣркоста»	«Бо було темно (або: бо було затемнення). Позавчора два сонця померкли

	У виданні «Слова» 1800 р.	Наше прочитання	Наш переклад
			(тобто Ігоря і Всеволода взято в полон)»
21	«Се бо Готскія красныя дѣвы въспѣша на бре-зѣ синему морю»	«Се бо готскія крас-ныя дѣвы въспѣша на brezѣ синему морю»	«Ще тому, що готські кра-сні діви оспівали [помсту] на березі синього моря»
22	«Уже снесся хула на хвалу; уже тресну нужда на волю»	«Уже снесся хула на хвалу, уже тресну ну-жда на волю»	«Уже спустилася хула на хвалу, уже вдарило, як грім, насилля на волю»
23	«Коли соколь въ мытехъ бываетъ»	«Коли соколь въ мытехъ бываетъ»	«Коли сокіл у літах (дос-відчений) буває»
24	«на ниче ся го-дины обратиша»	«на ниче ся години обратиша»	«в ніщо добрі часи обер-нулися»
25	«не ваго ли зла-ченными шеломы по крови плава-ша?»	«Не ва ли злаченими шеломы по крови плава(с)та?»	«Чи не ви золоченими шоломами по крові пла-вали?»
26	«меча времени через облаки»	«меча времени чрезъ облаки»	«метаючи «времена» (лис-ти із строго визначеним часом на виконання ви-словлених у них вимог) через хмари»
27	«храбрая мысль носить васъ умъ на дѣло»	«Храбрая мысль но-ситъ васъ умыно дѣло»	«Хоробра думка носить вас на розумне діло»
28	«Суть бо у ваю желѣзныи папор-зи подъ шеломы латинскими. Тѣми тресну зем-ля»	«Суть бо у ваю же-лѣзны и паворзи подъ шеломы латинскими. Тѣми. Тресну земля»	«Бо у вас залізні навіть зав'язки під шоломами латинськими тими. За-гриміла земля»
29	«Хинова»	«хинова»	«угорці» (букв. «гуни»)
30	«не худа гнѣзда шестокрилицы»	«Не худа гнѣзда шес-токрилицы!»	«Не поганого гнізда витя-зі!»
31	«притрепа славу дѣду своему Все-славу, а самъ подъ чрълеными щиты	«притрепа славу дѣду своему Всеславу, а самъ подъ чрълеными щиты на кро-	«прим'яв славу дідові сво-єму Всеславу, а сам під черленими щитами на кривавій траві, прим'ятий

	У виданні «Слова» 1800 р.	Наше прочитання	Наш переклад
	на кро- вавѢ травѢ притре- панѢ Литовс- кими мечи. И схоти ю на кро- вать, и рекѢ»	вавѢ травѢ, притре- панѢ литовськими ме- чи, исхыти ю на кро- вать, и рекѢ»	литовськими мечами, узяв її (славу) на криваве ложе і сказав»
32	«Которое бо бѣше насиліе отъ земли Половец- кыи! На седьмомѣ вѣцѣ Трояни...»	«Которое бо бѣше насиліе отъ земли По- ловецкыи на седь- момѣ вѣцѣ Трояни?»	«Бо яке було насилля від землі Половецької на сьо- мому віці Трояновому?»
33	«Тѣй клоками подпрѣся о кони, и скочи къ граду Кыеву, и дотчеся стружіемъ злата стола Кіевскаго»	«Тѣй клоками под- прѣся о копії, скочи къ граду Києву и дот- чеся стружіемъ злата стола Кієвскаго»	«Той хитрощами обперся об спис, скочив до міста Києва і доторкнувся древ- ком списа до золотого престолу київського»
34	«обѣсися синѢ мыгѣѢ»	«обѣсися синѢ мыгѣѢ»	«повис у синій імлі (тобто розчинився у синій імлі)»
35	«утрѣ же возни стрикусы оттвори врата Нову- граду»	«угрѢ же возни (к), с тр(и) и(с)кусы отвори врата Новуграду»	«уранці ж з'явився, з трьох спроб відчинив ворота Новгороду»
36	«ни хытру, ни горазду, ни пти- цю горазду, суда Божія не минути»	«Ни хытру, ни гораз- ду», ни пѣвцю гораз- ду, «суда Божія не минути»	«Ні хитрому, ні вмілому», ні співцю вмілому, «суду Божого не минути»
37	«нѣ розинося имѣ хоботы па- шутѣ»	«нѣ розьно ся имѣ хоботы пашутѣ»	«але нарізно в них бунчу- ки розвіваються»
38	«и скочи съ него босымѣ влькомѣ»	«и скочи съ него бо- сымѣ влькомѣ»	«і зіскочив з нього білоно- гим вовком»
39	«Не тако ли, рече, рѣка Стugna худу струю имѣя, по- жрьши чужи ручь- и, и струты ростре на кусту? Уношу Князю Ростиславу затво-	«Не така ли, рече, рѣка Стugna: худу струю имѣя, по- жрьши чужи ручьи и струга, росширена к усту, уношу князя Ростислава затвори днѢ при тем-	«Не така ж, як сказав він (Боян), річка Стugna: ма- лий струмїнь маючи, пог- линувши чужі струмки і потокї, розширена до гирла, юнака князя Рос- тислава закрила (сховала) на дні коло темного бере-

	У виданні «Слова» 1800 р.	Наше прочитання	Наш переклад
	ри Днѣпрѣ тем- нѣ березѣ»	нѣ березѣ»	га»
40	«сороки не тро- скоташа, полозію ползоша только, дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажутъ»	«сороки не троскота- ша по лозію, ползоша только дятлове, тек- томъ путь къ рѣцѣ кажутъ»	«сороки не скрекотали по лозах, повзали тільки дят- ли, стуком путь до річки показують»
41	«Рекъ Боянъ и ходы на Святъславля пѣтворца стара- го времени Яро- славля Ольгова Коганя хоти»	«Рекъ Боянъ исхо- дѣ на Святъславля, пѣс(но)твориць стара- го времени Ярославля – Ольгова, коганя хо- ти»	«Сказав Боян на кончині Святослава, піснотворець старого часу Ярославового – Олегового, жоні князя»

В.Г. Скляренко

**Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святославового, внука Оле-
гового***

* Напівжирним курсивом виділено переклад тих слів, словоспо-
лучень і фраз, які розглянуті в цій праці.

Чи не годилося б нам, браття,
почати старими словами ратних повістей
повість про похід Ігорів, Ігоря Святославича?
Початися ж цій пісні за подіями нашого часу,
а не за думкою Бояноюю.
Боян-бо мудрий,
якщо кому хотів пісню творити,
то *розливавсь думкою по дереву*,
сірим вовком по землі,
сизим орлом під хмарами, –
пам'ятав-бо, як сказав він, «давніх часів битви».
Тоді пускав десять соколів на зграйку лебедів:
котрого [лебедя] наздоганяє,
той далі пісню співає
старому Ярославу,
хороброму Мстиславу,

який зарі́зав Редедю́ перед полками касозькими,
красному́ Романові́ Святославичу́.
Боян же, браття́,
недесять соколів на зграйку лебедів пускав,
а свої́ мудрі́ персти́ на живі́ струни́ накла́дав, –
вони́ ж са́мі кня́зям сла́ву рокотали́.

Почне́м же, браття́, пові́сть цю́
від старо́го Володи́мира до нині́шнього́ І́горя,
який відтягну́в у́м тве́рді́стю своєю́
і́ погостри́в се́рця́ сво́го мужні́стю.

Сповни́вши́сь ра́тного́ ду́ху,
наві́в свої́ хоробрі́ полки́
на зе́млю́ Полове́цьку
за зе́млю́ Руську́.

Тоді́ І́гор гляну́в на сві́тле со́нцє́ й побачи́в
від нього́ тьмо́ю всі́х свої́х вої́нів при́критими́.

І сказа́в І́гор до дру́жини своєї́:

«Браття́ і дру́жино!

Кра́ще ж потя́тим би́ бу́ти,
ні́ж поло́неним бу́ти.

То ж сядьмо́, браття́, на свої́х борзи́х коней́
та побачи́мо синьо́го До́ну!».

Спа́ло кня́зю на у́м бажа́ння

(і жа́дання́ йому́ знаме́ння за́ступило́)
ску́штувати́ До́ну вели́кого.

«Хочу́-бо, – сказа́в, – спи́са пере́ломити́
кі́нець по́ля Полове́цького́,
з ва́ми, руси́чі,
хочу́ го́лову́ свою́ покла́сти
або́ по́пити́ шо́ломом з До́ну».

О, Боя́не, солов'ю́ старо́го ча́су!

Коли́ б ти́ ці́ походи́ о́щебета́в,
ска́чучи, солов'ю́, по *мисле́ному́ дере́ву*,
лі́таючи́ ро́зумом по́під хма́рами,
звива́ючи сла́ви обо́х поло́вин цьо́го ча́су,
ли́нучи́ сте́жкою́ Троя́нвою́ чере́з по́ля на го́ри!

Співати треба пісню Ігореві, того (Велеса) внуку:
«Не буря соколів занесла через поля широкі –
галки стадами біжать до Дону великого».
Або заспівати треба, мудрий Бояне, Велесів внуче:
«Коні іржуть за Сулою –
дзвенить слава в Києві;
труби трублять у Новгороді –
стоять стяги в Путивлі».

Ігор жде милого брата Всеволода.
І сказав йому відважний тур Всеволод:
«Один брат, один світ світлий – ти, Ігорю!
Обидва ми Святославичі!
Сідлай, брате, своїх борзих коней,
а мої ж готові,
осідлані під Курськом раніше.
А мої ж куряни – досвідчені воїни:
під трубами повиті,
під шоломами виплекані,
кінцем списа згодні,
путі їм відомі,
яруги їм знайомі,
луки у них тугі,
сагайдаки відкриті,
шаблі вигострені;
самі скачуть, як сірі вовки в полі,
шукаючи собі честі, а князю – слави».

Тоді вступив Ігор-князь в золоте стремено
і поїхав по чистому полю.
Сонце йому тьмою путь заступало;
ніч, стогнучи йому битвою, птахів розбудила;
свист звіриний піднявся:
потривожений Див кричить на верху дерева,
велить послухати землі незнаній Волзі,
і Помор'ю, і Посуллю,
і Сурожу, і Корсуню,
і тобі, тматороканський ідоле!

А половці невторованими дорогами
побігли до Дону великого;
кричать вози опівночі,
мов лебеді розполохані.

Ігор до Дону воїнів веде.
Уже-бо біду його стережуть птахи по дуб'ю,
вовки битву підстерігають по яругах,
орли клекотом на кості звірів зовуть,
лисиці брешуть на черлені щити.
О руська земле, уже ти за горою!

Довго ніч темніє:
ранкова зоря сховалася,
туман поля покрив.
Щебет солов'їв заснув,
гамір галок пробудився.
Русичі великі поля черленими щитами перегородили,
шукаючи собі честі, а князю – слави.

З раннього ранку в п'ятницю
потоптали вони поганські полки половецькі
і, розлетівшись стрілами по полю,
помчали красних дівчат половецьких,
а з ними золото, і паволоки, і дорогі оксамити.
Покривалами, і опанчами, і кожухами
почали мости мостити
по болотах і багnistих місцях, –
і всякими узорчастими тканинами половецькими.
Черлений стяг, біла хоругов,
черлений бунчук, срібне древко списа –
хороброму Святославичу.
Дрімає в полі Олегове хоробре гніздо.
Далеко залетіло!
Не було воно для кривди породжене
ні соколу, ні кречету,
ні тобі, чорний вороне, поганський половчине!
Гзак біжить сірим вовком,

Кончак йому дорогу показує
до Дону великого.
Другого дня вельми рано
криваві зорі світанок провіщають;
чорні хмари з моря ідуть,
хочуть прикрити чотири сонця,
а в них тріпочуть сині блискавки.
Бути грому великому!
Іти дощу стрілами з Дону великого!
Тут списам поламатися,
тут шаблям погриміти
об шоломи половецькі
на річці на Каялі,
біля Дону великого!
О руська земле, уже ти не за горою!

Ось вітри, Стрибожі внуки,
віють з моря стрілами
на хоробрі полки Ігореві.
Земля гуде.
Ріки каламутно течуть.
Порохи поля прикривають.
Стяги розвіваються.
Половці йдуть від Дону
і від моря,
і з усіх сторін
руські полки обступили.
Діти бісові
гучним криком поля перегородили,
а хоробрі русичі
перегородили черленими щитами.

Смілий туре Всеволоде!
Ти стоїш в обороні,
прискаєш на воїнів стрілами,
грімий об шоломи мечами харалужними.
Куди тур поскакав,
своїм золотим шоломом посвічуючи,

там лежать поганські голови половецькі.
Поскіпані шаблями гартованими шоломи **оварські**
тобою, смілий туре Всеволоде!
Нехтуючи рани, дороге браття,
забувши почесті і життя, і міста Чернігова отчого золото-
го стола,
і своєї милої жони красної Глібівни
звички і вдачу.

Були віки Троянові,
минули літа Ярославові;
були походи Олегові,
Олега Святославича.
Той-бо Олег мечем крамолу кував
і стріли по землі сів.
Вступає він у золоте стремено
в місті Тмуторокані, –
і той дзвін чув давній великий
Ярославів син Всеволод,
а Володимир кожного ранку
вуха закладав у Чернігові.
Бориса ж В'ячеславича
слава на суд привела
і на зелений килим Канина поклала
за кривду Олегову,
хороброго й молодого князя.
З тієї ж Каяли Святополк
погойдав отця свого
межи угорськими інохідцями
до святої Софії, до Києва.

Тоді, за Олега Гориславича,
сіялося і проростало усобицями,
гинуло надбання Дажбожого внука,
у княжих крамолах
віки людям укорочувалися.
Тоді по руській землі
рідко ратаї покрикували,

але часто ворони каркали,
трупнї між собою ділячи,
а галки свою розмову вели:
хочуть полетіти на поживу.

То було в ті битви і в ті походи,
а такої битви – не чувано!
З раннього ранку до вечора,
з вечора до світанку
летять стріли гартовані,
гримлять шаблі об шоломи,
тріщать списи харалужні
у полі незнанім,
серед землі Половецької.
Чорна земля під копитами
кістьми була засіяна,
а кров'ю полита –
тугою зійшли вони по Руській землі.

Що там шумить,
що там дзвенить
рано-вранці перед зорями?
Ігор полки завертає,
бо жаль йому милого брата Всеволода.
Билися день, билися другий,
третього дня під полудень
упали стяги Ігореві.
Тут два брати розлучилися
на березі бистрої Каяли;
тут кривавого вина не вистачило,
тут пир скінчили хоробрі русичі:
сватів напоїли, а самі полягли
за землю Руську.
Никне трава із жалоців,
а дерево з тугою до землі схилилося.

Бо вже, браття, невесела година настала,
уже пустиня військо поглинула.

*Постала обида у військах Дажбожого внука,
вступила дівою на землю Троянову,
захлопала лебединими крилами.
На синьому морі біля Дону хлопаючи,
розбуди добрі часи!*

Боротьба князів із поганцями минулася,
сказав-бо брат брату:
«Це – моє, а те – моє також».
І почали князі про мале – «це велике» мовити,
і самі на себе крамолу кувати,
а поганці з усіх сторін приходили з перемогами
на землю Руську.

О, далеко зайшов сокіл,
птахів б'ючи, – до моря!
А Ігорового хороброго полку не воскресити!
*За ним заголосила Плачниця,
і плач поскакав по Руській землі,
печаль людям розкидаючи.
При полум'яному розі
жони руські заголосили,* промовляючи:
«Уже нам своїх милих лад
ні мислею змислити,
ні думою здумати,
ні очима зглядіти,
*а золота і срібла того
ні трохи не поголубити».*

І застогнав-бо, браття, Київ тугою,
а Чернігів напастями.
Горе розлилося по Руській землі,
печаль велика тече серед землі Руської.
А князі самі на себе крамолу кували,
а поганці самі,
з перемогами набігаючи на Руську землю,
брали дань – по білці від двора.

Тії-бо два хоробрі Святославичі,
Ігор і Всеволод,

*уже насилля розбудили,
яке прислав був отець їхній Святослав
грізний великий київський битвою.*
Він приборкав його своїми сильними полками
і харалужними мечами,
наступив на землю Половецьку,
притоптав горби і яруги,
скаламутив ріки і озера,
висушив потоки і болота,
а поганського Коб'яка із лукомор'я
від залізних великих полків половецьких,
як вихор, вихопив.
І упав Коб'як у місті Києві,
у гридниці Святославовій.
Тут німці і венеційці,
тут греки і морава
співають славу Святославу,
*осуджують князя Ігоря,
який потопив здобуте
на дні Каяли, річки половецької.
Руського золота насипали!*
Тут Ігор-князь пересів із сідла золотого
та в сідло невідьничче.
Засмутилися по містах заборола,
і веселощі поникли.

А Святослав мутний сон бачив у Києві на горах.
«У цю ніч, з вечора, вкривали мене, — сказав, —
чорним покривалом на кроваті тисовій,
черпали мені синє вино, з отрутою змішане,
сипали мені з порожніх сагайдаків поганців-союзників
великі перли на груди
і пестили мене.
*Уже дошки без стовпа
в моїм теремі золотoverхім.*
Усю ніч з вечора
Бусові ворони каркали біля Пліснеська.
*На вільному раніше просторі
були непрохідні хащі із зміями,
і неслися вони до синього моря».*

І сказали бояри князю:
«Уже, княже, туга ум полонила.
Бо два соколи злетіли
з отчого стола золотого
пошукати міста Тмутороканя
або попити шоломом з Дону.
Уже соколам крильця підрізали поганців шаблями,
а самих опутали в пута залізні.
Бо темно було.
Позавчора два сонця померкли
і в море опустилися,
обидва багрянні стовпи погасли
і з ними молоді два місяці.
Олег і Святослав тьмою заволоклися.
На річці Каялі тьма світло покрила:
по Руській землі простерлися половці,
як гепардове гніздо,
і великої сміливості надали хинові.
Уже спустилася хула на хвалу,
уже вдарило, як грім, насилля на волю,
уже кинувся Див на землю.
Бо готські красні діви
оспівали [помсту] на березі синього моря:
«Дзвонячи руським золотом,
оспівують часи Бусові,
плекають помсту Шаруканову».
А ми – уже дружина, жадаюча веселошців».

Тоді великий Святослав зронив золоте слово
із слюзами змішане,
і сказав: «О мої синовці,
Ігорю і Всеволоде!
Рано ви почали Половецьку землю мечами сікти,
а собі слави шукати.
Але без честі ви одоліли,
без честі-бо кров поганську пролили.
Ваші хоробрі серця в міцному харалузі викувані,
а у відвазі загартовані.

Що ж ви сотворили моїй срібній сивині?
А вже не бачу влади
сильного, і багатого, і з великим воїнством
брата мого Ярослава
з чернігівськими вельможами,
з володарями, і з татранами,
і з шельбирами, і з топчаками,
і з ревугами, і з ольберами.
Тії-бо без щитів
з захаявними ножами
гучним криком полки перемагають,
дзвонячи в прадідівську славу.
Але ви сказали: «Мужаймося самі!
Попередню славу самі візьмемо,
а прийдешньою самі поділимося!»
А чи диво, браття, старому помолодіти?
Коли сокіл у літах буває,
високо птахів ганяє,
не дасть гнізда свого скривдити.
Але ось зло: княже мені несприяння.
В ніщо добрі часи обернулися.
Ось у Римові кричать під шаблями половецькими,
а Володимир під ранами.
Туга і печаль сину Глібовому!»

Великий княже Всеволоде!
Не думкою б тобі прилетіти здалеку
отчий золотий стіл постерегти!
Ти-бо можеш Волгу веслами розплескати,
а Дін шоломами вилляти!
Коли б ти був,
то була б полонянка по ногаті,
а полонянин – по різані.
Бо ти можеш по сухому
живими вогненними стрілами стріляти –
хоробрими синами Глібовими!

Ти, відважний Рюриче, і Давиде!
Чи не ви золоченими шоломами по крові плавали?
Чи не у вас хоробра дружина рикає яко тури,
поранені шаблями гартованими на полі незнанім?
Вступіте, володарі, в золоті стремена за кривду цього ча-
су,
за землю Руську,
за рани Ігореві,
відважного Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш на своїм золотокованім столі,
підпер гори Угорські
своїми залізними полками,
заступив королеві путь,
зачинив Дунаю ворота,
метаючи времена-листки через хмари,
суди чинячи до Дунаю.
Грізби твої по землях течуть,
відчиняєш Києву ворота,
стріляєш з отчого золотого стола
салтанів за землями.
Стрілай, володарю, Кончака,
поганського розбійника,
за землю Руську,
за рани Ігореві,
відважного Святославича!

А ти, відважний Романе, і Мстиславе!
Хоробра думка носить вас на розумне діло.
Високо пливеш на діло у відвазі,
як сокіл на вітрах ширяючи,
прагнучи птаха в сміливості перевершити.
Бо у вас залізни навіть зав'язки
під шоломами латинськими тими.
Загриміла земля, і багато народів –
Хинова, Литва, Ятвяги, Деремела і половці –
сулиці свої повергли,

а голови свої нахилили
під ті мечі харалужні.
Але вже, княже, Ігорю померкло сонця світло,
а дерево не добром листя скинуло.
По Росі і по Сулі міста поділили,
а Ігорового хороброго полку не воскресити!
Дін тебе, княже, кличе
і зове князів на перемогу.
Ольговичі, хоробрі князі, встигли на брань.

Інгваре і Всеволоде,
і всі три Мстиславичі!
Не поганого гнізда витязі!
Не переможними жеребами собі уділи здобули!
Де ваші золоті шоломи,
і сулиці лясські, і щити?
Загородіте Полю ворота
своїми гострими стрілами
за землю Руську,
за рани Ігореві,
відважного Святославича!

Уже-бо Сула не тече срібними струменями
до міста Переяславля,
і Двина болотом тече
отим грізним полочанам
під криком поганців.
Один лише Ізяслав,
син Васильків,
подзвонив своїми гострими мечами
об шоломи литовські,
прим'яв славу дідові своєму Всеславу,
а сам під черленими щитами
на кривавій траві,
прим'ятий литовськими мечами,
узяв Ті (славу) на криваве ложе.
І сказав він (Боян):
«Дружину твою, князю,

птахи крилами приодягли,
а звірі кров полизали».
Не було тут брата Брячислава,
ні другого — Всеволода,
один же зронив перлинну душу
з хороброго тіла
через золоте ожерелля.
Засмутилися голоси,
поникли веселощі,
труби трублять городенські.

Ярославові і всі внуки Всеславові!
Уже опустить стяги свої,
устромить свої мечі пощерблені!
Бо ви вже вискочили з дідівської слави.
Бо ви своїми крамолами
почали наводити поганців
на землю Руську,
на володіння Всеславо́ве.
Бо яке було насилля
від землі Половецької
на сьомому віці Трояновому?
Кинув Всеслав жереб
про дівицю собі любу.
Той хитро́щами обперся об спис,
скочив до міста Києва
і доторкнувся древком списа
до золотого престолу київського.
Скочив від них лютим звіром
опівночі з Білгорода,
злився із синьою імлюю,
уранці ж з'явився,
з *трьох спроб* відчинив ворота Новгороду -
розбив славу Ярославу.
Скочив вовком до Немиги з Дудуток.
«На Немизі снопи стелять головами,
молотять ціпами харалужними,
на току життя кладуть,

віють душу від тіла».
Немиги криваві береги
не добром були засіяні –
засіяні кістками руських синів.

Всеслав-князь людям суд чинив,
князям міста роздавав,
а сам уночі вовком бігав,
із Києва добігав до півнів до Тмуторокані,
великому Хорсові вовком путь перебігав.
Тому в Полоцьку подзвонили до заутрені рано
у святій Софії в дзвони,
а він у Києві дзвін чув.
Хоч і мудра душа в сміливім тілі,
але часто біди терпів.
Тому мудрий Боян ще раніше
приспівку, розумний, сказав:
*«Ні хитрому, ні вмілому»,
ні співцю вмілому,
«суду Божого не минути».*

О, стогнати Руській землі,
спом'янувши давні часи і давніх князів!
Того старого Володимира
неможливо було пришпилити до гір київських,
його-бо стяги нині стали Рюрикові,
а другії – Давидові,
але нарізно в них бунчуки розвіваються,
списи співають.

На Дунаї Ярославнин голос чути.
Зозулею, незнана, рано тужить:
«Полечу, – сказала, – зозулею по Дунаю,
омочу шовковий рукав у Каялі-річці,
утру князю криваві його рани
на міцному його тілі».
Ярославна рано плаче
в Путивлі на заборолі, промовляючи:

«О вітре, вітрило!
Чому, володарю, так сильно вієш?
Чому мечеш *хинівські стрілки*
на двох своїх легких крильцях
на мого лада воїнів?
Хіба мало тобі було вгорі
під хмарами віяти,
гойдаючи кораблі на синім морі?
Чому, володарю, мої веселощі
по ковилню розвіяв?»
Ярославна рано плаче
в Путивлі-місті на заборолі, промовляючи:
«О Дніпре-Славутичу!
Ти пробив кам'яні гори
через землю Половецьку.
Ти гойдав на собі Святославові насади
до полку Коб'якового.
Пригойдай, володарю, мого лада до мене,
щоб не слала до нього сліз на море рано».
Ярославна рано плаче
в Путивлі на заборолі, промовляючи:
«Світле і пресвітле сонце!
Усім тепле і красне ти є!
Чому, володарю, простерло гарячі свої промені
на лада воїнів,
у полі безводнім спрагою їм луки зігнуло,
тугою їм сагайдаки заткнуло?».

Приснуло море опівночі:
ідуть смерчі хмарами.
Ігореві-князю Бог путь показує
із землі Половецької
на землю Руську
до отчого золотого столу.

Погасли увечері зорі.
Ігор спить, Ігор не спить,
Ігор думкою поля міряє

від великого Дону
до малого Дінця.
Коня опівночі
Овлур свиснув за рікою,
велить князю розуміти,
«Князю Ігорю не бути!» – гукнув.
Загриміла земля, зашуміла трава,
вежі половецькі захиталися.
А Ігор-князь поскакав горностаєм до очерету
і білим гоголем на воду.
Зметнувся на борзого коня
і зіскочив з нього *білоногим вовком*,
і побіг до лу́гу Дінця.
І полетів соколом під хмарами,
забиваючи гусей і лебедів
на сніданок, і на обід, і на вечерю.
Коли Ігор соколом полетів,
тоді Овлур вовком побіг,
струшуючи собою студену росу,
бо обидва загнали своїх борзих коней.

Донець сказав:
«Княже Ігорю!
Немало тобі величі,
а Кончаку прикрощів,
а Руській землі веселощів!».
Ігор сказав:
«О Донче!
Немало тобі величі,
ти гойдав князя на хвилях,
стелив йому зелену траву
на своїх срібних берегах,
вкривав його теплими туманами
під покровом зелених дерев,
оберігав його гоголем на воді,
чайками на струменях,
чернюками на вітрах».

Не така ж, як сказав він (Боян), річка Стугна:
малий струмінь маючи,
поглинувши чужі струмки і потоки,
розширена до гирла,
юнака князя Ростислава закрила
на дні коло темного берега.
Плаче мати Ростиславова
по юнаку князю Ростиславу.
Поникли квіти в жалобі,
і дерево з тугою до землі схилилося.

А не сороки заскрекотали?
По сліду Ігоревім їдуть Гзак з Кончаком.
Тоді ворони не каркали,
галки замовкли,
сороки не скрекотали *по лозах,*
повзали тільки дятли:
стуком путь до річки показують.
Солов'ї веселими піснями
світанок провіщають.
Мовить Гзак Кончакові:
«Коли сокіл до гнізда летить,
соколя розстріляємо
своїми золоченими стрілами».
Сказав Кончак до Гзак:
«Коли сокіл до гнізда летить,
то ми соколя опутаємо красною дівичею».
І сказав Гзак Кончакові:
«Коли його опутаємо красною дівичею,
ні соколяти у нас не буде,
ні красної дівичі у нас,
і почнуть нас птахи бити
в полі Половецькім».

Сказав Боян на кончині Святослава,
піснетворець старого часу
Ярославового – Олегового,
жоні князя:

«Тяжко тобі, голові, без пліч,
погано тобі, тілу, без голови»,
Руській землі без Ігоря.

Сонце світиться на небі –
Ігор-князь у Руській землі.
Дівиці співають на Дунаї,
в'ються голоси через море до Києва.
Ігор іде по Бори́чевім
до святої Богородиці Пирогощої.
Народи раді, міста веселі.
Проспівавши пісню старим князям,
слід і молодим співати.
Слава Ігорю Святославичу,
відважному туру Всеволоду,
Володимирі Ігоревичу!
Здорові будьте, князі і дружина,
що б'ються за християн
проти поганських полків!
Князям слава і дружині!

Амінь.

* Текст подано мовою оригіналу (див.: «Темні місця в "Слові о полку Ігоревім"». Київ : Довіра. 2003. 78 с.

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

Анжеліка Зинякова

**ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ:
ВСТУП. ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА.
ІСТОРИЧНА МОРФОЛОГІЯ**

Навчальний посібник

Для студентів філологічних факультетів

Друкується у авторській редакції

Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *К. Гросу-Грабарчук*
Друк *С. Волинець*. Фальцювальню-палітурні роботи *О. Мішалкіна*.

Підп. до друку 03.09.2025

Формат 60х84 ¹/₁₆. Папір офсет.

Гарнітура «Times New Roman». Друк різнограф.

Ум. друк. арк. 20,4. Обл.-вид. арк. 16,7.

Тираж 100 пр. Зам. № 7050.

Видавець і виготовлювач: ЧНУ ім. Петра Могили.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Тел.: 8 (0512) 50–03–32, 8 (0512) 76–55–81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6124 від 05.04.2018.